

ГОМƏР САТТАРОВ

ИСЕМЕН МАТУР,
КЕМНАР КУЙГАН!

ЭЧТӘЛЕК

Исемен матур, кемнәр куйган?	3
Нинди исемнәр була?	5
Антропонимика — исем-фамилияләр турындагы фән	7
Борынгы төрки-татар кеше исемнәренен барлыкка килү һәм бирелү мотивлары	12
Мәжүси ышануларга һәм йолаларга нигезләнеп барлыкка килгән кеше исемнәре	13
Болгар-татарларда балага исем кушуга караган йола һәм традицияләргә бәйләнешле исемнәр	55
Ислам һәм татар исемнәре	136
Бөек Октябрь һәм исемнәребез	158
Кушымта. Татар исемнәре тупламы	166
Эдәбият (Исемнәр турында нәрсәләр укырга)	256

Гумер Фаизович Саттаров

КЕМ ДАНО ТВОЕ ПРЕКРАСНОЕ ИМЯ?

(на татарском языке)

ИБ № 5385

Рецензенты *Р. Ахметьянов*. Редакторы *А. Тимергалин*. Художники *Т. Фәезов*.
Художество редакторы *Ш. Насыров*. Техник редакторы *С. Әхмәтжанова*. Кор-
ректоры *М. Кәримова*. Жыярга тапшырылды 7.07.89. Басарга кул куелды 24.10.89.
ПФ 09196. Форматы 84×108^{1/32}. Типогр. кәгазе № 2. Гарнитурасы «Литератур-
ная». Кабарынкы басма. Шартлы басма табагы 13,44. Шартлы буяу-оттиск 13,86.
Нәшер-хисап табагы 12,12. Тиражы 30 000 экз. Заказ 3-325. Бәясе 60 тиен.
Татарстан китап нәшрияты. 420084. Казан, Бауман ур., 19. Татарское книжное
издательство. 420084. Казань, ул. Баумана, 19. Татарстан АССР Нәшрият, поли-
графия һәм китап сәүдәсе эшләре дәүләт комитетының К. Якуб исемендәге по-
лиграфия комбинаты. 420084. Казан, Бауман ур., 19.

ББК 81(2Р-Тат)
С23

Саттаров Г. Ф.

С23 Исемен матур, кемнәр куйган? — Казан: Татар.
кит. нәшр., 1989.— 256 бит.
ISBN 5—298—00243—9

Бу китапта татар исемнәренен килеп чыгышы, барлыкка килү-бирелү мотивлары, сабыйга исем сайлау һәм кушунның милли традицияләре, үсеш юллары баян ителә. Кушымта итеп бирелгән «Татар исемнәре тупламы» 5 меңнән артык исемне үз эченә ала.

Китап киң жәмәгатьчелеккә, ата-аналарга һәм ЗАГС хезмәткәрләренә адреслана.

С 4602000000—306 286—89
М 132(03)—89

ББК 81(2Р-Тат)

ISBN 5—298—00243—9

© Гомәр Саттаров, 1989

*Бөек Ватан сугышы кырларында
башын салган газиз этием Фәйзе-
рахман Габдрахман улы Саттаров-
ның якты истәлегенә багышлыйм.*

ИСЕМЕҢ МАТУР, КЕМНӘР КУЙГАН?

(Кереш сүз урынына)

Кыз бала исемдә йолдыз балкышы
яки чәчәк нәфислеге, ир-ат исемдә кы-
лыч чыңы һәм китап акылы чагылсын!

Рәсүл Гамзатов

Бала туды. Дөнъяга яңа кеше килде. Өйгә, гаиләгә яңа ямь, юаныч, куаныч, бәхет өстәлде. Шунуң белән бергә яңа туган сабий ата-анасына өстәмә мәшәкәтьләр дә китерде. Аларның иң беренчесе — балага исем кушу. Аңа нинди исем бирергә? Бу сорау һәрбер ата-ананы, баланың өлкән туганнарын, кардәш-тумачаларын борчый. Чөнки исем кешегә бер генә мәртәбә бирелә һәм ул аның гомерлек юлдашына әверелә. Һәр кеше үз исеменә шулкадәр күнегә ки, ул аның туган теленең иң якын, иң газиз, иң кадерле сүзе булып тоела.

Татар халкы элек-электән яңа туган сабийга исем кушуга зур жаваплылык белән караган. Исеменең туры килә торган матур эчтәлекле, аһәңле, жинел һәм анык әйтелешле исемнәр бирергә тырышкан. Без моны татар халкының борыңгы жыры «Рәйхан»дагы:

Аклы ситса күлмәгенен
Якаларын кем уйган?
Исемен матур, кемнәр куйган?
Сине күреп кем туйган? —

дигән шигъри юлларда бик ачык күрәбез.

Татарларда урта гасырларда һәм XVIII—XIX йөзләрдә Рәйхан — киң таралган хатын-кыз исемнәреннән берсе.

Безгә гарәп теленнән кәргән бу исем «зәңгәр чәчәкле хуш исле гөл, рәйхан гөле (базилика)» һәм «рәхәтлек», «ләззәт» мәгънәләренә ия. Күрәбез, Рәйхан исемнен мәгънәсе ифрат матур, үзе гаять аһәңле, әйтелешә үтә жинел һәм ачык. Рәйхан кебек матур исемнәр халкыбызның күңеленә хуш килгән, кешегә шундый һәйбәт исем кушучылар жырларда макталган. Рәйхан, Зөбәйдә, Зифа, Зөһрә, Зөлфия, Айсылу, Миңсылу, Галиябану, Гөлниса, Алсу, Әлфия һ. б. кебек матур һәм аһәңле хатын-кыз исемнәребез әдәби һәм сәнгать әсәрләренә исемнәрә булып киткәннәр.

Без дә бу китабыбызны халкыбызның «Рәйхан» жырындагы нәфис шигъри юл белән «Исемнәр матур, кемнәр куйган?» — дип атадык.

Кеше исемнәрә — күренекле татар-башкорт шагыйрә Шәехзадә Бабич әйткәнчә, гажәеп бер бакча ул. Ш. Бабичның, бер шигърен «Исемнәр бакчасында» дип атап, байтак кына хатын-кыз исемнәренә карата күңел түрендә уелып калырдай шигъри юллар язуы билгеле:

...Гөлнур туташ, гөлең бар бит, нурың бар бит,
Күзәңдә «сүр», күкрәгендә «нурың» бар бит,
Сигез олма каршысында синең белән
Жир мактанган: «Минем дә бер хурым бар!» — дип.

Гөлгенәнен керфекләре гөл киенгән,
Ике күзе кичке тонык күл диелгән,
Ай-кояшның ак нурларын оялтырлык
Күзләренә чәм-карачкыл нур жыелган.

Айзирәк кыз, ай, зирәк кыз, үткер теле,
Изгеләрдән изгерәктер, юктыр кере,
Күзләр — тылсым, сүзләр — әфсен, йөзе — әфлисун,
Аның кебек олмаханда юктыр хуры...—

дигән шигъри юлларны укыгач, кем генә эстетик ләззәт, канәгатьләнү алмас икән дә, кем генә Гөлнур, Гөлгенә, Айзирәк исемнәр үз итмәс, аларны аһәңле һәм матур дип санамас икән?

XIX йөз башы татар шагыйрә Габделжаббар Кандалый да атаклы «Сәхипжамал» поэмасында Сәхипжамал исемнәр данлыклар: «Үзе — гел наз, күзе — нәргиз, йөзе — гүзәллек шаһы, исемнәрә жисемнәрен тиң яраткан илаһи», — дип язган иде.

Жимеш бакчасында төрле агачлар үскән кебек, исемнәр бакчасында да төрле жимешләр — исемнәр бар. Халык кеше исемнәрә дөньясында мәгънәви матурлыкка омтылуның классик үрнәкләрен тудырган, үзенә идеалларын

Һәм тарихын чагылдыра торган исемнәр хэзинэсен (антропонимиконын) барлыкка китергән.

Яңа туган сабыйга кушу өчен исем эзлэгәндә, ул исемнең жыйнак, жиңел әйтелешле, яхшы мәгънәле һәм аһәңле булырга тиешлеген истә тоту зарури. Күркәм исемнәребез күп булганга, һәрбер ата-ана шулар арасынан үзенә ошаганын, зэвыгына туры, күңеленә хуш килгәнән, әлбәттә, заман таләпләренә жавап бирә торганын сайлай ала.

Бу китап, исемнәребезнең барлыкка килүе һәм эволюциясен мөмкин кадәр эзлекле яктыртып, укучы күңеленә хуш килә торган яхшы исем табарга булышыр дип өметләнәм. Чөнки, Дагстан халык шагыйре Гамзат Цадаца әйткәнчә:

Яхшы исем кыйммәт барсыннан да,
Аннан тугры дусны күрмисен;
Безнең хакта мәңге ядкарь саклап
Картаймыйча яши һәр исем.

НИНДИ ИСЕМНӘР БУЛА?

Дөньядагы һәрнәрсәнең исеме бар. Кешеләр, жанварлар, шәһәр һәм авыллар, елгалар-күлләр, дингезләр һәм океаннар, таулар һәм чоқырлар, юллар һәм сукмаклар, тыкрык һәм урамнар, кинотеатр һәм завод-фабрикаларының, татлы конфетлардан алып океан пароходларынача, жыйнап әйткәндә, безне чолгап алган барлык нәрсәләрнең исемнәре бар.

Телдәге исемнәр исә гомумилекне яки аерымлыкны белдерүләре ягыннан бер-берсенә капма-каршы куела торган ике зур төркемгә аерылалар. Бер төрдән булган әйберләрнең барысы өчен уртақ, гомуми атамасы — аларның күмәклек (уртаклык) исеме (мәсәлән, *кеше, шәһәр, елга, агач, таш, урман, урам, базар* һ. б.), бары тик берсен генә белдергәнә — шәхси, ялгызлык исем барлыкка китерә (мәсәлән, *Алсу, Айназ, Айназар, Айдар, Идел, Казан, Зоя, Арча, Саратов, Балтач, Саба, Бишбалта, Кабан, Болак, Ташаяк* һ. б.). Ялгызлык исемнәренә *кеше, ыруг, кабилә, халык; мифологик образлар һәм аллалар; йорт хайваннары; төрле географик объектлар; күк жисемнәре; китап, газета-журналлар, предприятие һәм учреждение исемнәре; төрле әйбер, товар атамалары* һ. б. керә.

Ялгызлык исемнәре үзләре күмәклек исемнәреннән килеп чыкканнар: *Тимерша — тимер шаһ, Тимерхан — тимер хан* дигән сүзләрдән, *Гәүһәр һәм Жәүһәр — кыйммәтле*

таш исеменнән, Гүзэл — татар телендә «чибәр, күркәм, сылу» мәгънәсенә ия булган гүзэл сүзеннән. Саратов — «сары тау»дан, Актүбә — «ак түбә»дән, Карамасар — «карамалы»дан һ. б. Киресенчә, ялгызлык исеменнән күмәклек исемләр ясалырга да мөмкин. Мәсәлән, *шовинизм* сүзе Наполеонның Шовин дигән бер солдаты исеменән барлыкка килгән (ул башка милләт вәкилләрен өнәмәгән). *Кашемир* ~ *кәшемир* — йомшак, юка йон тукума (*кәшемир күлмәк, кәшемир яулык, кәшемир шәл* һ. б.). Бу төр йон тукума беренче башлап Һиндстандагы Кашмир штатында житештерелгән. Тукуманың исеме әлеге штат атамасыннан алынган. *Шотландка* ~ *шотландкы* — башлап Шотландиядә житештерелгән ике ягы да шакмаклы тукума. *Сәрфинкә* ~ *сәрпинкә* (русча: *сарпинка*) — шакмаклы яки юл-юл бизәкле мамык жеп тукума. Бу тукума Саратов тирәсендәге Сарепта поселогында (Сарпа елгасы исеменнән) эшләнгән. Болгарда эшләнгән затлы күнне *болгари күн*, шул күннән тегелгән читкәне *болгари читек* дигәннәр. Гражданныр сугышының атаклы гөрө В. И. Чапаев яратып кигән аерым формалы папаха *чапаевка* исемен алган. Сардин дигән диңгез балыгының исеме Урта диңгездәге Сардиния утравы атамасыннан алынган.

Бу төрдәге ялгызлык исеменнән икенче төр ялгызлык исемләр барлыкка килергә дә мөмкин. Мәсәлән, аерым шәхесләрнең исем-фамилияләре белән аталган континент, ил-дәүләт, өлкәләр, шәһәрләр, авыллар һ. б. бар. Билгеле булганча, атаклы испан диңгез сәяхәтчесе Христофор Колумб 1498 елда Американы ача. Шушы вакыттан соң өч ел соңрак Көнъяк Американың төньяк яры буйлап Италия сәяхәтчесе Америго Веспуччи сәяхәт иткән. Яңа континент аның исеме белән Америка дип аталган. Колумб та онытылмаган. Көнъяк Америкадагы Колумбия дәүләте, АКШның башкаласы Вашингтон урнашкан административ округ, Көнъяк Каролина штатының үзәк шәһәре, Огайо штатындагы шәһәр, Канада һәм АКШ территориясеннән ага торган елга һәм Канаданың көнбатышындагы бер провинция Колумб исеме белән аталган. Көнъяк Америкада испан колонизаторларына каршы көрәшкән халык армиясенен башында торган генерал Семен Боливар исеме белән Боливия дәүләте һәм кара атлас тукумадан тегелгән киң итәкле эшләпә *боливар* дип аталган.

1508 елда Португалия сәяхәтчесе Васко да Гама беренче булып Африканың Мозамбик территориясенә аяк баса. Монда ул вакытта шәех Муса Мбеки хакимлек итә. Менә шуңа португаллар аның биләмәләрен «Муса Мбек утра-

вы» дип исемлиләр, тора-бара бөтен илне, Муса Мбеки әйтелешен үз телләренә жайлаштырып, Мозамбик дип атый башлылар.

1924 елның 26 январенда Октябрь революциясенен бишеге Петроград шәһәре В. И. Ленин хөрмәтенә Ленинград дип аталды. Туган илебездә Ленин исемен йөрткән тагын бик күп географик атамалар бар.

АНТРОПОНИМИКА — ИСЕМ-ФАМИЛИЯЛӘР ТУРЫНДАГЫ ФӘН

Барлык төр ялгызлык исемнәренен килеп чыгышын, үсешен, ясалыш һәм кулланылыш үзенчәлекләрен өйрәнү белән тел белеменен *ономастика* (грекча «исем кушу сәнгате» мәгънәсендәге сүздән) дигән махсус тармагы шөгыльләнә. Топонимика белән антропонимика ономастиканың ике иң мөһим һәм зур бүлекләрен тәшкил итәләр. Топонимика барлык төр географик атамаларны (топонимнарны) өйрәнә. Топонимиканың су чыганакларының исемнәрен — гидронимнарны тикшерә торган бүлеге гидронимика дип, ландшафт атамаларын өйрәнә торган бүлеге — оронимика, торақ пункт исемнәрен тикшерә торган бүлеге — ойконимика, жирле, зур булмаган географик объектларның атамаларын өйрәнә торган бүлеге микропонимика дип атала.

Һәрбер телдә кешегә эндәшү, мөрәжәгать итү өчен хезмәт итә торган билгеле бер антропонимик категорияләр бар. *Антропоним* термины (грекча *антропос* — «кеше» һәм *онома* — «исем» сүзләреннән) кешеләрне атау өчен хезмәт итә торган исем, отчество, фамилия, кушамат һәм псевдоним төшенчәләрен аңлата һәм билгеле бер телдә кешеләрне конкрет атау берәмлекләрен белдерү өчен хезмәт итә (мәсәлән, Закир — исем, Куштан — кушамат, Шакирович — отчество, Бакиров — фамилия, Тиктормас — псевдоним һ. б. — болар барысы да антропонимнар). Татар телендә кешегә эндәшү, атап мөрәжәгать итү категорияләренә исем, кушамат, ата исеме (отчество) һәм фамилия керә. Бу категорияләрнең килеп чыгышын, төзелеш һәм кулланылыш үзенчәлекләрен, үсеш-үзгәреш закончалыкларын ономастиканың *антропонимика* дигән бүлеге өйрәнә. *Антропонимия* — теге яки бу телдәге кеше исемнәре, кушаматлар, отчество һәм фамилияләрнең тулаем жыелмасының аталышы.

Ялгызлык исемнәренен этимологиясен, этнолингвистик катламнарын, структур-семантик һәм ясалыш үзенчәлекләрен, үсеш-үзгәрешен, таралыш-кулланылыш хасиятлә-

рен өйрәнүнең тел һәм халык тарихы, этнография һәм этногенез өчен гаять зур әһәмияте бар. Чөнки кеше исемнәре, жирле географик атамалар үзләрендә телебезнең борынгы сүзләрен, грамматик күренешләрен мул саклаганнар. Боларда халыкның борынгы теле, тарихы, тормыш-көнкүреше, горейф-гадәтләре, материал һәм рухи культу-расы эзлекле чагыла.

Хәзерге вакытта ономастика фәне кызу темплар белән үсә. 1990 елның 13—18 августында Финляндиянең башкаласы Хельсинкида — XVII Халыкара ономастика конгрессы үткәреләчәк. ЮНЕСКО каршында ономастика фәннәренең Халыкара Комитеты оештырылу, безнең илдә ономастика мәсьәләләренә багышланган региональ, зональ һәм бөтенсоюз конференцияләренен шактый еш үткәрелүе, СССР Фәннәр академиясе һәм Азәрбайжан ССР Фәннәр академиясе органы «Советская тюркология» журналы битләрендә «Ономастика» рубрикасының даими урын алуы, тюркологларның совет комитетында «Төрки ономастика» секциясе оештырылу да энә шул турыда бик ачык сөйли.

Шунысы да игътибарга лаек, ономастика күзлегеннән караганда, туган республикабыз Татарстан — гажәп кызыклы һәм үзенчәлекле төбәк. Ул кимендә биш этник дөнъяның: борынгы иран кабиләләренен (сармат-аланнарның һ. б.), фин-угыр, төрки, монгол һәм славян халыкларының «аралашу зонасы». Менә шул кабилә һәм халыкларның тел стихиясе чал тарих дәвамында Татарстан топонимиясе, антропонимиясе, антропотопонимиясе һәм этно-топонимиясенен этнолингвистик катламнарын тудырган, аларның үзара ныклы керешүләрен, бер-берсенә сизелерлек йогынтысын китереп чыгарган.

Татарстан топонимиясе һәм татар антропонимиясенен тарихи катламнарын ачу һәм жентекле итеп өйрәнү исә татар теле белеме алдында тора торган бурычларның гаять мөһиме дип карала. Махсус тикшерүне көтеп ята торган кичектергесез проблемалардан, мәсәлән, татар һәм башкорт халыкларының кеше исемнәрен, кушаматларын һәм фамилияләрен өйрәнүне, Идел бие топонимиясенен төрле төрки телләргә караган барлык катламнарын аеруны, фин-угыр топонимиясен тикшерүне һәм башкаларны күрсәтергә мөмкин.

Борынгы татар теленә хас булган фонетик, лексик һәм грамматик күренешләренә чагылдыра торган язма истәлекләр безнең көннәргәчә аз сакланган. Татар теленен тарихи лексикологиясе әлегә аеруча аз эшкәртелгән. Шуңа күрә татар теле тарихын, бигрәк тә тарихи лексикологиябез-

не өйрәнү, борынгы тел күренешләрен ачу өчен ономастика фәнненең роле ифрат зур. Шунлыктан «...халыкларның борынгы тарихларын өйрәнү ихтыяжы топонимияне махсустикшерүне, шул исәптән аерым, географик районнарның гидронимиясен һәм антропонимиясен (ягъни төрки яки башка чыгышлы кеше исемнәрен һәм фамилияләрен) өйрәнүне таләп итә» (Зәкиев М. З.).

Татар исемнәрен өйрәнүнең тел тарихын, башка ономастик берәмлекләрен килеп чыгышын, Урта Идел һәм Урал жирлегендә яшәүче фин-угыр халыклары һәм, аерата, татар һәм башка төрки халыкларның этногенезын ачыклау, татар һәм рус телләрен антропонимия тармагында багланышларын, үзара йогынтысын һ. б. аныклау өчен гаять зур әһәмияте бар. Шушы жәһәттән берничә конкрет мисалга тукталыйк.

Татарстанның Балык Бистәсе районындагы Котлыбөкәш авылы атамасының килеп чыгышы хакында жирле халык телендә ике төрле риваять йөри.

Аларның беренчесендә: «Безнең авыл исеме Бөки яки Бөкихан дигән кеше исемнен алынган»,— дип сөйләнә. Икенчесендә исә: «Шумбут елгасы борылыш ясаган урынын элекке халык «елга бөгеше» дип атап йөрткән. Шулу урынга утырганга, безнең авыл Бөгеш исемнен алган»,— диелә.

Бу риваятьләрен беренчесе игътибарга лаек булса да, атаманың Котлыбөкәш дигән тулы формасының килеп чыгышы һәм мәгънәсе бәян ителми. Риваятьләрен икенчесе дә Котлыбөкәш атамасының асылын ачмый.

Котлыбөкәш авылы атамасының асылында Котлыбөкәш дигән борынгы төрки-болгар кеше исеме ята. Бу исем ике сүз кушылып ясалган: *котлы* + *бөкәш*.

Борынгы төрки телдә *кутлуг* сүзе «бәхетле», «уңыш» мәгънәсендә кулланылган. Ана нигезләнәп: Кутлуг, Кутлуг бәк, Кутлуг бука, Кутлуг бөрт һ. б. кебек исемнәр ясалган. Котлыкыя — «Идегәй» дастаны баш герое Идегәйнең этисе исеме.

Кутлуг сүзенен азагындагы «г» авазы төшәп калган кутлу, татар телендә *котлы* (бәхетле) варианты байтак кына иске татар (мәсәлән, Котлыбай, Котлызаман, Котлыкай, Котлыбикә, Котлытимер, Котлыбулат, Котлыяр һ. б.) һәм башкорт (мәсәлән, Котло, Котлобай, Котлобикә, Котлобулат, Котлокилде, Котлочура, Котлоюл, Котлош һ. б.) исемнәрен ясауда актив катнашкан.

Борынгы төрки телдә *бөгә* сүзе «герой, көчле кеше, баһадир» мәгънәсен белдергән. Бөгә будрач, Бөгә йаугушы

h. б. кебек кеше исемнәре булган. Бөек төрки каганат ханнарыннан берсе Бөке-хан (герой, көчле, кодрәтле хан) исемен йөрткән.

Бога сүзенең *бөкәш* варианты болгарларның Котлыбөкәш исемендә урын алган һәм «бәхетле баһадир, герой» дигән мәгънәгә ия булган. *Бөкәй* ~ *бүкәй* (баһадир, герой) сүзе болгар бабаларыбызда мифик образ, герой төшенчәсендә кулланылышта йөргән. Казан татарларында елый торган баланы елаудан туктату өчен: «Елама, Бүкәй килә, Бүкәй алып китәр» (Тау ягы сөйләшләрендә «Мүки килә») дип куркыту гадәте бар. Бүкәй безгә болгар бабаларыбыздан күчкән мифик образ, кодрәтле көч, мәжүси каһарман (мифологик мирас) булып чыга.

Бүкәй сүзе элекке чорда татарлар арасында кеше исеме булып та йөргән. Пермь татарларында Букаев фамилиясе бар. Мәжүси чуваш исемнәре тезмәсендә Мукай, Мукей исемнәре очрый. Бүкәй, Букай, Мукай, Мукей исемнәренең семантикасы шулай ук «көчле кеше, көрәшче, баһадир» (чагыштырыгыз: монгол телендә *бөке* — «сугышчы, көрәшче, атлет», чыгтай телләрендә *бөкә* — «көч», кыргыз телендә *пөкө* — «көчле», «кыю», якут телендә *бөгә* — «нык», «ныклык» h. б.) мәгънәсенә ия.

Шулай итеп, Идел-Кама болгарларының Котлыбөкәш исеме «бәхетле герой, баһадир» мәгънәсен белдерә икән һәм ул, кеше исемнән авыл атамасына әверелеп, безнең көннәргәчә сакланган.

Бугуруслан — Оренбург өлкәсендәгә шәһәр. Бу шәһәрнең атамасы Богаарслан дигән кеше исемнән алынган. *Бога* сүзе борынгы төрки телдә «үгез» дигән мәгънәдә йөргән. Тара татарлары хәзер дә үгезне «бога» диләр. Шушы мәгънәсендә *бога* сүзе борынгы венгр теленә кабул ителгән. Рус телендәгә «бугай» (бык) да *бога* ~ *букадан* килеп чыккан. Богаарслан исеме кеше белән хайваннарның килеп чыгышлары уртақ дип карауга нигезләнгән борынгы тотемистик ышануга барып тоташа. Этисе арыслан ыруыннан, әнисе бога ыруыннан, яки, киресенчә булган ир балага Богаарслан дигән исем бирелгән. Богаарслан сүзе, кеше исеме буларак, хәзергә телебездән кулланылыштан төшсә дә, фамилиягә (мәсәлән, Татарстанның Зеленодольск районы Татар Танае авылында Бугуруслановлар бар) һәм топонимга әверелеп, безнең көннәргәчә сакланган.

Кеше исемнәренен барлыкка килүе, үсеш-үзгәреше жәмгыятьнең социаль-тарихи һәм культура-идеология эволюциясе, ижтимагый-экономик күренешләр белән бик тыгыз бәйләнгән. Шушы жәһәттән, татар телендә кеше исемнәренен барлыкка килү һәм үсеш-эволюциясен өч чорга: 1) мәжүсилек ышанулары, йолалары тәэсирендә булган борынгы төрки чорга (I—X йөzlәр); 2) ислам дине һәм шәригать кануннары йогынтысында булган икенче чорга (X йөз — XX йөз башы) һәм 3) Бөек Октябрь социалистик революциясеннән соңгы чорга бүлөп карый алабыз.

БОРЫНГЫ ТӨРКИ-ТАТАР КЕШЕ ИСЕМНЭРЕНЕҢ БАРЛЫККА КИЛҮ ҺӘМ БИРЕЛҮ МОТИВЛАРЫ

Сәяхәтчеләр иң артта калган кабиләләрдә дә һәр кешенең исеме булуы турында язалар. Мәсәлән, борынгы заманда ыруг исеме шул ыруг кешеләренең исеме булып та торган. Ф. Энгельс «Семьяның, хосусый милекнең һәм дәүләтнең килеп чыгуы» дигән хезмәтендә ыругның аерым вәкиленең исеме аның кайсы ыругка каравын да белдерә дип язды. Л. В. Никулина Төньяк Суматрада (Индонезия) яшәүче тоба-батак халкында ыруг исемнәренең буыннан-буынга бернинди үзгәрешсез мирас булып күчеп саклануын һәм гомум ыруг исемен бары тик шул ыруг кешеләре генә йөртүен күрсәтеп: «Сирегар ыругының тотемы — маймыл, Ситомпулның — эт, Бабиятның — юлбарыс, Сипоспосның — мәче, Харахапның — күгәрчен, Насутионның — ак буйвол», — дип яза.

Соңга таба кешеләрне гаиләдә, коллективта бер-берсеннән аеру өчен шәхси исемнәр, үзләренә генә кушыла торган ялгызлык исемнәре барлыкка килгән. Исем, барынан да бигрәк, кешегә мөрәжәгать итү, эндәшү, бер кешене икенчесеннән аеру өчен хезмәт иткән һәм итә.

Борынгы кеше табигать кочагында яшәп, аны даими өйрәнгән, тәҗрибә туплаган, аны камилләшкән. Кешелек үткән бу эволюция жәмгыятьнең тарихи үсешен билгели һәм ул кеше исемнәрендә дә чагылыш таба. Кешелек жәмгыяте һәм тел эволюциясе кеше исемнәре өлкәсендә ике тарихи-лингвистик катлам тудырган: 1) жанлы һәм жансыз табигатьтәге конкрет объектларының яки күренешләренең атамаларына нисбәтле исемнәр. Бу төр исемнәр кешелек жәмгыятенең түбән баскычында ук туган. Алар, башлыча, тамыр сүзләрдән гыйбарәт булганнар һәм соңрак кушма төзелешле кеше исемнәрен ясауда актив катнаша башлаганнар; 2) абстракт төшенчәләрне белдерүче сүзләргә нигезләнеп ясалган исемнәр. Бу төр исемнәр кешелек жәмгыятенең дөньяны танып белүе, аң үсеше һәм камилләшүе белән бәйләнешле

рәвештә барлыкка килгән. Кеше исемнәрендә тормышның төрле ягы: жәмгыять төзелеше, хужалык итү ысулы, сыйфый һәм туганлык-кардәшлек мөнәсәбәтләре, дөньяга карашлары, мифология, халыкның дини ышанулары, гореф-гадәтләре, йолалары, аң-белем һәм әхлакый-эстетик зәвыгы чагыла.

Йолалар — кешеләрнең үз-үзен тотышының тотрыклы кагыйдәләре, гадәтләре, традицияләре алар. Мондый кагыйдәләр хужалык тормышы, тарих, географик мохит, культура, идеология, мәгълүм социаль группаның гадәтләре нигезендә урнашалар. Йолалар тормыштагы мәгълүм вакыйгаларга үзенә күрә бер төрле жавап кайтару нормалары һәм кагыйдәләре булып торалар. Социаль га-дәтләр һәм йолалар традиция төсен алалар.

Безнең карашыбызча, борынгы төрки-татар кеше исемнәрен ике зур төркемгә (бу төркемнәр эчендә берничә төркемчәгә) аерырга мөмкин:

I. Мәжүсилек ышануларына, йолаларына нигезләнеп барлыкка килгән исемнәр.

II. Болгар-татарларда балага исем кушуга нисбәтле, борынгыдан килгән төрле ышанулар, йолалар һәм традицияләр белән бәйләнешле исемнәр.

Иң борынгы исемнәреннән барлыкка килүендә мәжүси ышанулар зур урын тоткан. Мәжүси ышанулар һәм йолалар ифрат күп төрле булган. Шулардан борынгы төрки-татар кеше исемнәреннән барлыкка китерүдә: тотемистик ышанулар; анимистик ышанулар; күк-тәңре, күк жисемнәре культы, жир-су культы; ата-баба культы һәм туганлык терминнарының роле һәм йогынтысы аерата зур булган.

Болгар-татарларда балага исем кушу йолалары һәм традицияләре белән бәйләнешле исемнәреннән, үз чиратында, тагын ике төркемгә аерып карый алабыз: 1) баланың ата-анасының, туган-кардәшләреннән, нәсел-ыруның теләге, хис-кичерешләре, бу бала шундый сыйфатка, холыкка, дәрәжәгә ия булсын иде дигән ниятләре яткан ышанулар, йолалар һәм традицияләргә нисбәтле исемнәр; 2) асылларында баланың үзенә нисбәтле төрле ышану-йолалар, га-дәт-традицияләр яткан исемнәр.

МӘЖҮСИ ЫШАНУЛАРГА ҺӘМ ЙОЛАЛАРГА НИГЕЗЛӘНЕП БАРЛЫККА КИЛГӘН КЕШЕ ИСЕМНӘРЕ

Авторлар коллективы тарафыннан язылган «Татары Среднего Поволжья и Приуралья» (1967) дигән этнографик хезмәтнең уникальчә бүлегендә татарларның борынгы

ышанулары һәм аның калдыклары турында сөйләнә. Анда татарларның борынгы бабаларының мәжүси ышануларга нигезлэнгән төрле йолаларны башкарулары: хайваннарны, кошларны, балыкларны, агачларны, үсемлекләрне, минералларны аллалаштырулары, аларга табынулары (тотемизм); жан мәңге яши, ул үлемсез дип караулары (анимизм); күккә, тәңрегә, жир-суга, утка, кояшка, айга табынулары; ата-баба культы һәм башка мәжүси ышанулары, йолалары һәм аларның калдыклары шактый жентекләп бәян ителгән.

Мәжүсилек ышанулары борынгы дини төшенчэләрне китереп чыгарган. Шуларның иң тәүгесе булып тотемистик ышанулар санала, алар кешегә исем бирүдә зур роль уйнаганнар.

Тотемистик ышануларга нисбәтле борынгы төрки-татар кеше исемнәре

Тотемизм борынгы халыкларның этногенез мәсьәләләренә примитив һәм мистик карашларын чагылдыра. Борынгылар кеше заты хайваннардан яки кошлардан туган дип санаганнар. Кытай чыганакларына таянып, Л. Н. Гумилев төрки халыкларның һәм монголларның бабалары бүредән, ә Тибет халыкларының — маймылдан туган булуына ышанулары турында яза.

Казан татарларының элгәрләре булган болгарлар да бик борынгы чорда үзләренәң килеп чыгышлары турында, башка борынгы халыклар кебек үк, примитив фикер йөрткәннәр. Алар уйлавынча, ыруг-кабилә башлангычында ниндидер хайван баба (тотем) торган булырга тиеш.

Борынгы төрки чорда ук таралган генеалогик риваятьләренәң берсендә һуннарның зур бер сазлык янында, ягъни Көнбатыш диңгез (Каспий, Азов) буенда дошманнар тарафыннан кырып бетерелүе хакында сүз бара. Бу сугышта ун яшьлек бер малай гына исән кала. Аны дошманнар табып алып, уң кулын, бер аягын чабып өзәләр һәм бер күзен чокып чыгарып, сазлыкка ташлыйлар. Үлемгә дучар ителгән бу малайны ана бүре табып, тәрбияләп үстерә. Ун елдан соң дошманнар белән сугышта бу егет үтерелә. Ә ана бүре таулар белән әйләндереп алынган далага кереп яшеренә һәм анда ун ир бала тудыра. Шуннан инде ун төрки кабиләнең тарихы башлана.

Бу риваятьтәге «гариплек» мотивын чагылдырган сыннар болгар шәһәрлекләрендә еш очрый. Мондый сыннар,

кагыйдә буларак, эткә, барска, бүрегә атланып утырган гарип ир яки хатын-кызны сурәтли.

Борынгы заманнарда бүрене ата-баба итеп санау, бүре тотемы төрки-монгол кабиләләре исемендә һәм, шул нигездә, кеше исемнәрендә дә чагылыш тапкан.

V йөздә Төрки каганлыгына Ашин династиясе нигез сала. Борынгы монгол телендә *ашин* сүзе «бүре» төшенчәсен белдергән. Ашин, Ашан дигән кеше исемнәре болгар-татарларда да кулланылышта йөргән (бу исемнәр Казан татарларында Ашинов, Ашанов фамилияләрендә сакланган). Ашыт (ашинның күплек формасы — «бүреләр») кабиләсенң бер өлеше IV—VII гасырларда башка борынгы төрки кабиләләр составында (һуннар, торклар, түргәшләр, кәчеләр һ. б.) хәзерге Татарстанның Казан арты территориясенә килеп чыккан һәм анда Илэт елгасына коючы Ашыт елгасына үз исемен биреп мәңгеләштергән булса кирәк. Шушы елга исемнән Иске Ашыт, Яңа Ашыт, Ашытбаш дигән татар авылларының исемнәре барлыкка килгән. Ашыт исеме болгар кабер ташы язмаларында очрый. Ашыт Тарзимин исем-фамилиясе Казан губернасы буенча 1834 елда уздырылган Ревизские сказки материалларына теркәлгән.

Төрки башкорт халкының этнонимы *баш + корт* (бүре) компонентларынан гыйбарәт кушма сүз тәшкил итә. Төрки телләренң угыз группасына карый торган төрек, төрекмән, азәрбайжан телләрендә *корт* сүзе хәзер дә «бүре» мәгънәсендә кулланыла.

Бүре тотемына бәйләнешле рәвештә һәм, әлеге тотем сүзенң семантикасы киңәеп, болгар-татарларда *бүре* сүзе изгеләштерелгән һәм кешегә исем итеп бирү йоласы барлыкка килгән. Болгар-татарлар ир бала туганда ук тешләр булып туса, яки, киресенчә, тугач озак вакыт теш чыкмый торса, ана Бүре исеме яки бүре компонентлы башка исемнәр биргәннәр. Шушы жирлектә Бүре, Бүребай, Байбүре, Башбүре, Бүрекәй, Бүриш, Бүрехан исемнәре урын алган. Болардан Буриев, Бүребаев, Байбуринов, Буркиев, Буркеев, Бурикаев, Башбуринов, Башбуринов (соңгы икесе керәшен татарларында) кебек фамилияләр ясалган. Татар халкының бер дастанында Бүрехан исеме бар. Башкортларда Акбүре-бий дигән шәхеснең булуы билгеле.

Югарыда әйтелгән мәжүси ышану һәм йола белән бәйләнешле рәвештә, борынгы төрки телдәге *бүре* сүзенң синонимы булып йөргән *кашкар* ~ *кашкур*, *корт*, монгол теленнән кергән *ашан* һәм *чаны* сүзләрен ир балаларга исем итеп кушканнар. Шушы жирлектә борынгы антропоними-

коныбызда Бүре, Кашкар, Кашкур, Ашан, Чаны, Корт кебек мәгънәдәш кеше исемнәре барлыкка килгән. Элеге исем компонентлары катнашында Бүребай ~ Кашкарбай ~ Качкурбай ~ Чанбай ~ Кортбай; Бүриш ~ Чаныш; Бүрекәй ~ Чәнәкәй кебек синонимдаш кушма исемнәр ясалган. Болардан татар-мишәрләрдә Кашкарев, Кашкарбаев, Чанышев, Чинәкәй, Чинакаев, Чинкин, Куртов, Куртаев, Куртбаев фамилияләре барлыкка килгән. Кашкарев, Куртъяев, Чинкин фамилияләре русларда да бар.

Болгар-татарларда изге барс тотемына нисбәтле рәвештә, ир бала барс (юлбарыс) кебек көчле, кодрәтле булып үссен дигән теләктән чыгып һәм борынгы төрки календарь буенча барс елында туган ир балаларга Барс исемен кушу йоласы булган. *Барс* сүзе катнашып: Айбарс, Акбарс, Барсбай, Байбарс, Барсай, Бүребарс, Бибарс, Барсби, Барсбуга, Барсхан, Илбарс, Ирбарс, Ишбарс, Карабарс, Тайбарс, Тинбарс, Туйбарс кебек кушма исемнәр барлыкка килгән. Айбарыс, Акпарс, Анбарыс, Байбарыс, Тойбарыс, Тулбарыс (<Тулыбарыс), Тымбарыс, Элбарыс, Эшпарс, Ямбарс исемнәре — мариларда, Барс исеме — русларда (шуннан руслардагы Барсов фамилиясе ясалган), Барыс исеме исә удмуртларда да кулланылышта йөргән.

Элеге исемнәрдән Казан татарларында һәм мариларда Айбарсов, Акбарсов, Акбарцев, Акпарсов, Ямбарсов, Ямбарсов фамилияләре, татар-мишәрләрдә Байбарсов, Байбарцев, Байбарисов, Бибарсов, Бибарцев, Тайбарсов, Тайбарцев, Туйбарсов, Туйбарцев, Янбарисов, Янбарсов, Чанбарсов, Чанбарисов фамилияләре ясалган. Урал татарларында Барсаев фамилиясе бар. Татарларда Илбарс ~ Илбарис исеме хәзер дә шактый еш очрый.

Болгарларның барсил кабиләсе атамасының күплек кушымчасы -т ялганып ясалган Барсит ~ Бөрсет ~ Берсут вариантынан Татарстан жирлегендә Берсут елгасы (Камага коя), Мамадыш районындагы Берсут-Елга, Югары Берсут, Кече Берсут, Берсут-Сукачы дигән татар авылларының исемнәре барлыкка килгән.

Барсхан исеме башка төрки халыкларда (уйгырларда, казахларда һ. б.) да булган. Мәхмүт Кашгари «Диванында атасы Хөсәеннең Ыссык Күл янындагы Барсхан шәһәрәндә яшәгәнлеген турында яза. Шулардан чыгып, Мәхмүт Кашгарини Барсханда эмирлек иткән Хөсәен ибне Мөхәммәт улы булырга тиеш дип санылар (Притцак О). Барсхан шәһәрәнен атамасы исә Барсхан дигән борынгы төрки кеше исемәннән алынган. «Борынгы төрки сүзлек».

тә (Древнетюркский словарь, Л., 1969) *барс* (тигр) дигән төрки ыруг атамасы, *барсган* дигән кабилә исеме, Барс бег, Барс буга, Барс кан һ. б. кебек кеше исемнәренән булуы күрсәтелгән.

Кайбер болгар кабиләләре үзләренән килеп чыгышын эт белән бәйләгәннәр. Археологик материаллар һәм чыганаклар болгарларның һәм Казан татарларының бу хайванга хөрмәт белән карауларын раслый.

Борынгы төрки халыкларның күбесендә эт культы да була. Дунай болгарлары, Идел болгарлары, хазарлар, чувашлар, Казан татарлары һ. б. этне яман көчләрдән саклый торган изге хайван итеп санаганнар, аңа хөрмәт күрсәткәннәр. Кешене күмгәндә, йорт нигезләгәндә, борынгы төрки мәжүси гадәт буенча, этне корбан итеп чалганнар. Эт бинаны явыз көчләрдән саклай, аларны якин китерми дип ышанып, Идел болгарлары йорт салганда аның нигезенә эт күмеп калдыра торган булганнар. Болгар дәүләте чорында салынган күп жәнә ташпулатлар нигезенән археологларның эт сөякләре яки эт рәсеме төшерелгән амулет табулары энә шул турыда сөйли. Казан шәһәрән салганда беренче йорт нигезенә тере эт күмеп калдыру турындагы риваять тә болгар бабаларыбыздан ук килә торган борынгы мәжүси йоланы чагылдыра. А. Х. Халиков бу турыда түбәндәгеләрне яза: «Болгарларда шулай ук эткә табыну да бик нык таралган булган. Этнең болгарча борынгы атамасы «куче» хәзерге болгар телендә үзгәрешсез саклана, ә Казан татарларында «көчек» формасында әле булса да яшәвен дәвам итә. Идел буендагы борынгы каберлекләрдә (Тархан, Танкеево), шулай ук Нови-Пазар (Дунай Болгариясе — Г. С.) каберлегендә табылган эт сөякләре мәет күмү ритуалында этнең үзенә бер төрле урын тотканлыгын раслап тора. Идел буе болгарлары эт улавын яхшыга юрый торган булганнар, моны без Ибне Фадлан язмалары буенча беләбез. Эткә табыну йоласы Казанның салынуы турындагы риваятьтә дә чагылып үтә: Казан стеналары астына тереләй эт күмеп калдырганнар, имеш. Казан татарларында әле соңгы вакытларгача шундый бер кызыклы гадәт яшәп килгәнлеге билгеле: бала тугач, аңа «көчек күлмәге» кидерә торган булганнар. Аерым ыруг һәм кабиләләренән килеп чыгышлары кайбер легенда һәм риваятьләрдә эт исеме белән бәйләнештә бирелүе дә игътибарга лаеклы. Ә IX—X гасырларда Урта Идел буе өлкәләрен Шәрыкта еш жына «эттән туган печенеглар иле» («эт бечене») дип атай йөрткәннәр, Ибне Фадлан исә Идел

буе болгарларын печенегча «сакалаблар», ягъни «эттән туган кешеләр» дип атый.

Болгар-татарларда ир бала талымсыз, авыруларга бирешми торган булсын дигән теләктән чыгып, «эт» мәгънәсенә ия булган сүзләргә кеше исеме итеп бирү йоласы булган. Шушы йола аркасында борынгы телебездә «эт» төшенчәсен белдерә торган *көчек ~ коцок, канчык, энчек, ногай, энәк, эгер, йыт, барак, көпәк ~ күбәк* сүзләре кеше исеме булып та йөргәннәр. Тарихи антропонимиконабызда Күбәк¹ (шушы исемнән Кубаков, Кубяков, Кибяков фамилияләре ясалган, Е. Пугачев житәкчелегендәге восстаниегә караган документларда Аккүбәк исемнән ясалган Аккубаков фамилиясе очрый; Мөслим районында Күбәк дигән, Питрәч районында Күбәк иле исемле татар авыллары бар. Төмән өлкәсе Вагай районындагы бер Себер татарлары авылы да Күбәк исемнән йөртә), Эгер (Азнакай районында Эгер дигән татар авылы бар), Энәк (Актаныш һәм Сарман районындагы бер татар авылы Энәк ~ Анак исемнән йөртә), Көчек, Барак, Энчек исемнәре синонимдаш булганнар.

Борынгы һәм иске татар телендә Этбай, Эткол, Эткөчек, Этжимас («эт ашамас»), Эткенә һ. б. кебек исемнәр булган.

«Казан өязенең 1602—1603 елларда сан алу кенәгесе»ндә Көчек Атагечев, Көчек Карачаров, Көчек Тегишев, Көчек Тохтамышев, Көчек Тялтиков исем-фамилияләре бар. Болгар-татарлардан мариларда Көчек, Көчекбай, удмуртларда Кучук (шуннан Кучуков, Кучугов фамилияләре ясалган) исемнәре кулланылышка алынган. Көчек исемнән Казан татарларында Кучуков фамилиясе ясалган. Бу фамилия русларда да очрый. Республикабызның Кукмара һәм Эгерже районнарындагы Көчек дигән татар авыллары атамасының асылында да болгар-татарларның Көчек исеме ята. Казан ханлыгы чорында Арча юлы өстендә Көчек исемле татар авылы булган. Борынгы Көчекбай исеме Урал татарларында Кучукбаев фамилиясендә сакланган.

К. Насыйри «Зөя өязе авыллары» исемле хезмәтендә: «Иң әүвәл бу Бөчек авылына Болгар яки Биләр шәһәре

---

¹ ТАССР Дәүләт музеенда Казан ханы Мөхәммәтәминнән (1487—1496 һәм 1501—1518 нче елларда ханлык иткән) гаскәр башлыгы Күбәккә моннан 500 еллар элек бакыр эшләре остасы Насыйр бүләк иткән жиз савыт саклана. Аңа чукуп язылган текстта Күбәк исеме ике мәртәбә кабатлана

тарафыннан 3 кеше килеп утырганнар. Алар Бәчек баба, Әнчек баба, Янчек баба ага-эне булганнар. Олугсы Бәчек баба диерләр икән. Бәчек авылы аның исеме белән аталгандыр», — дип яза. Биредә Әнчекнең кеше исеме булуы яхшы аңлашыла. Урта диалектның Тау ягы сөйләшләрәндә *әнчек* сүзе бүгенге көндә дә «эт» мәгънәсендә кулланылышта йөри.

Кыпчакларда «эт» мәгънәсенә ия булган Кобяк һәм Барак исемнәре кулланылышта йөргән. Барак исемнән татар-мишәрдәге һәм руслардагы Бараков фамилиясе ясалган. Башкортларда Күбәк исеме әле дә кулланылышта.

Тарихи антропонимиконабызда монгол теленнән кәргән Ногай (монголча *ноқай* — «эт») исеме дә булган. Борынгы төрки һәм монгол телләрендә *нокай* ил (эт елы) — 12 хайван циклына нигезләнгән ел исәбенәң унберенче елы. Шушы елда туган ир балага еш кына Ногай (Нугай) исеме бирелгән (төрдәше Нагай). Нугай, Нагай исемнәре Казан татарларында XVI—VIII йөзләрдә актив кулланылган һәм болардан Нугаев, Нагаев фамилияләре ясалган.

Борынгы төрки халыклардан кыпчакларда эт атамалары һәм кушаматларына нисбәтле кеше исемнәре аерата популяр булган. Мондый исемнәргә байтак кына кыпчак князьләре һәм ханнары да йөрткән: Кобяк < көбәк — зур гәүдәле эт, Борак < *борак* — йонлач эт, Кочий < *көчек* — эт баласы, Боняк < *бойны ак*, ягъни ак муен (башкортларда Муйнак дигән кеше исеме булганлыгы мәгълүм), Дулеп < *түләп* — токымлы эт һ. б.

Борынгы заманнарда болгар-татарларда башка хайваннарны (*буга* — «үгез», *аю*, *арыслан*, *сыртлан*, *кабан*, *каплан*, *болан*, *борындык*, *бурсык*, *кама*, *кондыз* һ. б.), кошларны (*ябалак*, *күке*, *күгәрчен*, *карга*, *саескан*, *тукран*, *чыпчык*, *бөркет*, *торымтай «карчыга»*, *тургай* һ. б.), балыкларны (*чабак*, *шамбы* ~ *шәмбә*, *ташбаш*, *чуртан*, *чөгә* һ. б.) изге итеп санау, аларны илаһи көчкә ия дип карау белән бәйләнеше, я булмаса асылларында әлегә хайваннарга, кошларга, балыкларга нисбәтле берәр мотив яткан кеше исемнәре дә барлыкка килгән һәм озак заманнар кулланылышта йөргән. Мондый исемнәргәң кайберләре, нәсел-ыруг кушаматларына, фамилияләргә һәм торак пункт (башлыча авыл) атамаларына әверелеп, безнең көннәргәчә сакланып килеп житкәннәр.

Бога ~ *буга* ~ *бука* сүзе борынгы төрки телдә «үгез» төшенчәсен белдергән. Себер татарлары хәзер дә үгезне *бога* диләр. Нагайбәк сөйләшәндә *бугай* — «печелмәгән

үгез». Шушы мәгънәсендә *буга* сүзе борынгы венгр (мадьяр) теленә кабул ителгән. Рус телендәге «бык» та «бога ~ бука»дан килеп чыккан дип уйлыйлар.

Бога (үгез) тотемына нисбәтле рәвештә, һәм, ир баланың үгез кебек куәтле булуын теләү ырым-йоласы нигезендә, төрки халыкларда *буга ~ бука* сүзен исем итеп бирү гадәте булган. Борынгы төрки телдә мәсәлән, Буга, Буга кан исемнәре кулланылышта йөргән. Буга ~ Бука, Бугай исемнәре татарларда Букаев, Мукаев, Бугаев, Буков, Букин фамилияләрендә сакланган. Бугай исеме русларда да булган, шуннан руслардагы Бугаев фамилиясе ясалган. Составларына *бога ~ буга ~ бука* сүзе кергән: Айбуга, Акбуга, Алабуга, Букатимер, Бишбука, Илбуга, Ишбуга, Исәнбуга, Котлыбуга, Күкебуга, Сасыбука, Сарыбуга, Ташбуга, Тайбуга, Төгәлбуга һ. б. кебек кеше исемнәре төрки халыкларның барысында да диярлек, шул исәптән болгар-татарларда да, булган.

Алабуга исеме Татарстандагы Алабуга шәһәре һәм районы атамасында сакланган. Электә Тамбов һәм Тобол губерналарында Алабуга исемле икешәр авыл булган. Алабука авылы — Кыргызстанның Ош өлкәсендә район үзәге.

Идел болгарлары эпитафикасында урын алган кеше исемнәре арасында Инүк исеме дә бар (Хакимзянов Ф. С.). Бу исемнен асылында борынгы төрки телдә «сыер» төшенчәсен белдергән *инәк* сүзе ята. Казахлар, Себер татарлары, хакаслар, тувалар сыерны хәзер дә *инәк* диләр.

Татарларда аюны олылап, хөрмәт итеп, «аю бабай» дип атау гадәте бар. Монда аюны беренче бабабыз дип санау, аюга табыну чагылыш тапса кирәк. Төрки халыклардан якутлар аюны әле дә изге хайван итеп санылар, ерак бабалары дип беләләр. Башкортларда аю ыругы бар.

Аю тотемы һәм ир баланың аю кебек нык, көчле булуын теләү йоласы нигезендә, болгар-татарларда Аю, Аюбай, Аюби, Аюкай, Аюкач, Аюташ, Аюхан, Аючы исемнәре барлыкка килгән һәм урта гасыр азакларына чаклы кулланылышта йөргән. Болардан Казан татарларындагы Аюбаев, Аюбиев, Аюбеев, Аюкаев; татар-мишәрләрдәге Аюков, Аюкацев, Аюкасов, Аюташев, Аюханов, Аючиев, Аючин фамилияләре ясалган. Республикабызның Минзәлә районындагы Аю дигән татар авылы атамасының асылында Аю дигән борынгы төрки кеше исеме яки аю ыругы атамасы ята. Башкортстанның Дәүләкән районында Аюхан исемле татар, Стәрлетамак районында Аючы дигән башкорт авылы бар. Татарстанның Мамадыш районындагы Түбән Яке авылы янында 1310 елда куелган бер

кабер ташында түбэндәгеләрне укыйбыз: «...Ягкут ыулы Йунус ыулы Аю ыулы Хөсәен бәлүкү (каберташы)...» (Хажимзянов Ф. С.). Күргәнебезчә, без монда Аю дигән болгар исеме белән очрашабыз.

Соңгы елларда татарларда яңа туган ир балаларга Артур исеме бирү модага кереп китте. Ул нинди мәгънә аңлата сон?

Артур исеме борынгы кельт телендәге (кельтлар — Британиядә формалашкан инглиз халкының бер этник компоненты) *арт* — «аю» сүзеннән ясалган. Артур — Британиянең VI йөздә яшәгән легендар короленең исеме, ул күп кенә рыцарь романнарының төп персонажы булып киткән. Артур Бертон — Э. Войничның атаклы «Кигәвен» романының герое. Э. Войнич романы һәм шул роман буенча куелган «Кигәвен» фильмы йогынтысында, Артур исеме 60 нчы еллардан башлап татар гаиләләрендә ир балаларга еш кушыла башлады.

Артур исеме башка халыкларда да шактый актив кулланышка ия. В. А. Никонов «Ищем имя» дигән китабында: «Русларда Артур исеме һәр жирдә таралган, уртача яңа туган мең малайга бер исем туры килә», — дип яза. Бу исем французларда Артур, Артюс, итальян һәм испаннарда Артуро, португалларда, шведларда һәм немецларда Артур, финнарда Артури рәвешле кулланыла. Инглизләрдә кыскартылган төрләре: Арт, Арти.

Татарларда соңгы 30—40 елда Артур исеме шактый актив кулланышка ия булуының тагын бер сәбәбе шунда: традицион ир-ат исемнәребезнең күбесе (Тимер, Айдар, Тайфур, Гафур һ. б.) кебек, жыйнак калыпка (ике ижектән тора) салынган булуында һәм, сонор «р» яңгырау тартыгына бетеп, аһәңле яңгыравында.

Артур исеме «аю» мәгънәсенә ия булуы хәзер безнең өчен шактый гажәп тоела. Эмма дөнья халыкларында кеше исемнәренең барлыкка килү мотивларын яхшы белгәндә, бу — табигый хәл.

«Аю» мәгънәсен белдергән Медведь исеме XVIII гасырга чаклы русларда шактый актив кулланышка ия булган. Мәсәлән, Медведь Чеботов (XIV гасырның беренче яртысы), Медведь Пожарский (XVI гасыр азагы) кебек шәхесләр мәгълүм.

Борын-борыннан төрки халыкларда жанварлар патшасы арыслан көч һәм елгырлык, азатлык символы булып санала. Болгар-татарларда һәм башка төрки халыкларда бик күптәннән Арыслан ~ Арслан исеме кушылып килгән. *Арыслан* зоологик термины борынгы төрки *арсил*

«жирән» + аң «ерткыч» сүзләре кушылып ясалган. Борынгы төрки телләрдә Арслан балбан, Арслан тегин һ. б. кеше исемнәре кулланылышта йөргән.

Арслан исемен татар теле диалект һәм сөйләшләрендә Арс, Арсай, Арсук, Арсый, Аслай, Аслан, Ослан рәвешле әйтү хас. Руслан — Арслан исемең славянлашкан формасы. Рус телендә аның Еруслан варианты да булган. Руслан исеме хәзер татарларда да кулланыла.

Арслан антрополоксемасы катнашып, чал тарих дәвамында милли антропонимиканыбызда байтак кына кушма исемнәр барлыкка килгән: Арсланбай, Байарслан, Арсланбәк, Арслангали, Арслангәрәй, Арсланбикә, Арсланбиби һ. б.

Татар исемнәр хәзинәсендә гарәп теленнән «арыслан» мәгънәсенә ия булган Газанфар, Лаис, Хәйдәр (казакларда Кайдар; Казан татарларында Кайдаров фамилиясе бар; азәрбайжаннарда Гайдар), Әсәд һәм фарсы теленнән Шир исемнәре алыну жирлегендә әлегә исемнең 6 лексик берәмлектән гыйбарәт синонимик рәте барлыкка килгән.

«Жанварлар патшасы» атамасы *арыслан* сүзеннән ясалган болгар-татар кеше исемнәре оясына тагын *сыртлан* сүзеннән ясалган кеше исемнәрен дә өсти алабыз. «Сыртлан» дип чуар арысланга әйтәләр. Шушы зоонимик терминга нисбәтле рәвештә: Сыртлан, Сыртланбай, Байсыртлан, Сыртланбәк кебек кеше исемнәребез барлыкка килгән. Татарларда Сыртлан исемең диалекталь вариантлары Сыртак, Сартак, Сыртай, Сыртый. Болардан Сыртланов, Сыртланбаев, Байсыртланов, Сыртланбеков, Сыртаков, Сартак, Сыртаев, Сыртиев фамилияләре ясалган.

Академик А. П. Окладников карашынча, кабан култы монгол телле халыкларда гына түгел, Европа һәм Азиянең башка халыкларында да киң таралган була. Галимнең фикеренчә, кабан ирлек көч-күәтен, гайрәтен зооморф формада гәүдәләндергән.

Болгар-татарларда кабан дунгызын изге хайван итеп олылауга һәм ир баланың кабан кебек көчле, гайрәтле, батыр булуын теләү йоласына бәйле рәвештә: Кабан, Кабанай, Кабанбай, Кабанбәк, Ташкабан һ. б. исемнәр барлыкка килгән. Бу исемнәрдән Казан татарларындагы Кабанов, Кабанаев, Кабанбаев, Кабанбиков фамилияләре ясалган. Кабанов фамилиясе русларда да бар.

Борынгы төрки телдә «яшь кабан» төшенчәсен белдергән *торай* зоологик терминыннан Торай, Турай, Турай-

бәк, Турайхан һ. б. кебек кеше исемнәре ясалган. Болгар каберташ язмаларында Торай исеме бар (Хакимзянов Ф. С.). Калмыкларда «яшь кабан» төшенчәсен белдергән Шовшур исеме кулланылышта йөргән.

Турай исеме, Татарстанның Менделеевск районында Турай дигән татар авылы атамасына күчеп, безнең көннәргәчә сакланган. Әлеге авыл зиратының миладиди белән 1596 елга караган каберташ язмасында Турай исеме очрый. Турай исемнен Казан татарларында Тураев фамилиясе ясалган. Бу фамилия русларда да бар.

Борыңгы заманнарда төрки халыкларда хайван балаларының атамалары булып йөри торган зоологик терминнарны, хайван балаларының сөйкемле, матур, шаян булуларын күздә тотып, башлыча ир балаларга исем итеп бирү гадәте булган. Борында әлеге йола белән бәйләнешле рәвештә: Бүлтерек (бүре баласы), Көчек (эт баласы), Колын, Тай, Бузагу (бозау), Пәрәү (бозау), Кузый ~ Кузи (язгы бәти), Түлөк (көзгә бәти), Бота (дөя баласы) һ. б. кебек кеше исемнәре барлыкка килгән. Аларның Колынбай, Колынтай, Колынкай, Колынбикә; Кузыбай, Кузыбала, Кузыбәк, Кузыкилде, Кузыгол; Көчекбай, Көчеккол; Тайбуга, Тайбарс, Тайбәк, Тайбикә, Тайхан, Тайхужа, Тайчура, Тайлак; Актай, Каратай, Тансыктай; Төгәлбота, Ботагөз һ. б. кебек кушма төзелешле төрләре дә кулланылышта булган. М. З. Закиев 633 елда Бөек Болгар дәүләтен төзөгән Кубрат ханның олы улы Батбай исеме бота (дөя баласы) + бай сүзләреннен гыйбарәт дигән карашта тора. Бу төр кеше исемнәре хәзерге антропонимиканыбызда очрамай. Күбесе татар фамилияләренә (мәсәлән, Колынбаев, Колынкаев, Актаев, Каратаев, Каратай, Кузыев, Кузиев, Кузеев, Кузубаев, Кузыгилдиев, Кузыбеков, Көчеков, Кучуков, Кучукбаев, Тайбугин, Тайбарсов, Тайбеков, Тайханов, Тайгузин, Тайчуков, Тайчурин, Тансыктаев һ. б.) һәм авыл атамаларына әверелеп, безнең көннәргә килеп житкәннәр.

Мәсәлән, Лаеш районында Пәрәү дигән татар авылы бар. Бу авылның Казан ханлыгы чорында булуы мәгълүм. Пәрәү атамасының асылында Пәрәү дигән борыңгы төрки-болгар кеше исеме ята. Хәзерге Ульяновск өлкәсенең төньягындагы Парау (Боровки) дигән татар авылы да бик борыңгы болгар авылларынан санала. Электә аны Парау иле дип йөрткәннәр. XIX йөзнен беренче яртысында яшәгән татар шагыйре Габделжаббар Кандалий бу авылның исемен «Сәхипжамал» поэмасында берничә мәртәбә телгә ала:

Саба жиле, исәр булсан, Парау атлыг нәфис жайга,
Сәламемене тикергәйсән Сәхипжамал абыстайга.

Борынгы кыпчак исемнәре арасында да килеп чыгышлары йорт хайваннары балаларының атамаларына кайтып кала торганнары байтак: Тоглыг <тоглу ~ тоглы — өч айлык бәрән, Гзак <козу ~ кузу — сарык бәрәнә, Алак <улак — кәжә бәрәнә, Турундөй <торун ~ турун — дөя баласы һ. б.

Төрки-татарларда атны аеруча яратканнар һәм атның төрле атамалары да, тотемистик ат культы йогынтысында, кеше исеменә эверелгән: Елкыбай, Елкычура, Аргынбай, Аргын (*аргын* — кыргый ат белән йорт атыннан туган токым. Казан татарлары составында аргын дигән кабилә булган), Субай (*субай* — хәрби ат. Субай исеменнән Субаев фамилиясе ясалган), Атбасар, Байтал (шуннан Байталов фамилиясе), Алаша (шуннан Алашаев фамилиясе) һ. б. Чабыш атлары токымын белдерә торган *юртак, аргамак, чаптар, юрга, тулпар* сүзләренә нигезләнәп, Юртак, Аргамак, Чаптар, Юрга, Юргатай, Тулпар кебек исемнәребез ясалган. Бу исемнәр Аргамаков, Чаптаров, Юртаков, Юргин, Юргатаев, Тулпаров кебек фамилияләрдә сакланганнар.

Каплан (леопард) зоологик терминына нигезләнәп ясалган борынгы исемнәр күп түгел: Каплан, Капланбай, Капланбәк, Каплангәрәй. Бу исемнәрдән татар-мишәрләрдә Капланов, Капланбаев, Капланбеков фамилияләре ясалган.

Төрки халыкларда болан — сылулык һәм нәфислек символы исәпләнгән. Болгар-татарларда *болан* сүзенә нигезләнәп: Болан, Боланбай, Боланбәк, Боланбикә, Боланкай, Боланчы, Болантай исемнәре барлыкка килгән. Казан ханлыгы чорында Болан исеме актив кулланылышта булган.

Керәшен татарларында Болан исеменнән Боланов (Буланов) фамилиясе ясалган. Казан татарларында Боланжаев (Буланжаев), Буланчиев, Буланчин, Боланбеков (Буланбеков), Боланбаев (Буланбаев) фамилияләре бар.

Болгар-татарларда һәм аларның ут күршеләре башкортларда *бурсык, кама, сусар, кондыз, байбак* кебек жәнлекләренң атамаларыннан ясалган Бурсык, Камабай, Камакай > Камкай, Сусар, Сусарбай, Сусарсылу, Кондыз, Кондызбай, Кондызбикә, Байбак һ. б. кеше исемнәре дә булган. Бурсык исеменнән Казан һәм Себер татарларында Бурсуков, Барсуков фамилияләре барлыкка килгән. Барсуков фамилиясе русларда да бар. Камакай исеменнән фонетик тартылыш кичергән Камкай вариантынан Себер

татарларында һәм татар-мишәрләрдә Камкаев фамилиясе, мишәрләрдәге Камка вариантынан Әлки һәм Чирмешән районнарындагы Камка авыллары атамасы ясалган. Казан татарларында Байбак (суер) исемненән Байбаков фамилиясе барлыкка килгән (русларда да бар).

Болгар-татарларда борындык дигән жәнлек атамасына нигезлэнгән Борындык исеме кулланылышта йөргән. Каюм Насыри фикеренчә, Борындык — болгар исеме. Бу исем, авыл атамаларына һәм фамилияләргә эверелеп, безнең көннэргәчә сакланган. Казан губернасының Зөя өязендәге (хәзер Татарстанның Апас районындагы) Борындык авылы исемненән килеп чыгышы хакында К. Насыри менә нэрсә яза: «Болгар харап булган вакытларда Арыслан дигән бер адәм бар икән; үзе Болгарда вафат булгандыр. Аның ике углы Болгардан күчеп, Зөя янына күчеп килгәннэр. Бер углына Борындык баба диерлэр икән. Икенче углы Чулпан баба дип мәшһүрдэр. Борындык баба исемле углы килеп, Зөя суы янына, Бэрле суы тамагына урман эченә урын ачып утыргандыр. Борындык авылы дип исем шуннан калган икән».

Татарстанның Чүпрәле районында Борындык дигән татар-чуваш-рус поселогы һәм тимер юл станциясе бар. Казан татарларында Борындыков (Бурундуков), русларда Бурундуков фамилиясе очрый. Казан шәһәрэндә яшәүче руслар арасында Бурундуковский фамилиясен йөртүче шәхеслэр бар.

Кыйммәтле мех бирә торган су жәнлеге жофар зоологик терминына нигезлэнеп, ир-ат һәм хатын-кыз исеме булып йөри торган Жофар исеме һәм Жофарбану, Жофарбикә, Жофарсолтан, Жофарсылу һ. б. кебек хатын-кыз исемнэре ясалган.

Асылларында кыйммәтле мехлы жәнлек *кеш* атамасы яткан Кеш, Кешбай, Кешби, Кешмөхәммәт кебек кеше исемнэре татарларда XVIII йөзгә чаклы кулланылышта йөргән. Кешбикә дигән хатын-кыз исеме, Касыйм татарларында Кишбикә рэвешен алып, XVII йөздә язылган «Кишбикә бикәч» васыятьнамәсендә сакланган. Кеш исеме гарәпләрдән кергән Сәмүр (кеш) исеме белән синонимдаш. Соңгысыннан Самуров, Самурин фамилияләре барлыкка килгән.

Кыргый хайваннарны һәм кошларны гомумиләштереп атаучы *киек* зоологик терминына нигезлэнеп, борынгы заманнарда ук Киек, Киекбай, Киекхан кебек кеше исемнэре ясалган. Болардан Киеков, Киюков, Киекбаев, Киекханов кебек фамилиялэр барлыкка килгән.

Борынгы төрки телдә *аң* сүзе дә «киек, поши, болан, кош-корт» мәгънәсен белдергән (шуннан *аңчи* — аучы, сунарчы). Себер татарлары хәзер дә пошины *аң* диләр. Борынгы төрки-татар Анкилде исеме «киек, болан (күчерелмә мәгънәдә — бала) килде, туды» мәгънәсенә ия. Бу исем Казан шәһәренә 1565/68 һәм 1646 еллардагы сан алу кенәгәләрендә очрый.

Мәжүси заманнарда Ябалак, Өге, Козгын, Күке, Күгәрчен, Карга, Саескан (Себер татарларында Саускан), Чыпчык, Торымтай (карчыга), Акчарлак, Тургай, Торна һ. б. кебек исемнәр барлыкка килгән.

Татар халык әкиятләрендә *ябалак* — бәхет китерүче кош. Төрки халыкларда бу кош атамасын, ир баланың бәхетле булуын теләп, исем итеп бирү йоласы булган. Ябалак исемнән Казан татарларында Ябалаков фамилиясе ясалган. Татарстанның Апас районында Ябалак исемнән йөртүче ике авыл бар.

Билгеле булганча, мәче башлы ябалакны *байгыш* диләр. Байгыш сүзенә нигезләнеп, Байгыш исеме ясалган һәм иске татар телендә кулланылган. Шул исемнән татарларда һәм русларда Байгышев, Байгушев, Байгушов фамилияләре барлыкка килгән.

Борынгы төрки халыкларда *козгын* хакимлек, акыллык символы булган. Козгын зоологик терминыннан Козгын исеме барлыкка килгән. Бу исем татар-мишәрләрдә Козгынов (Кузгунов) фамилиясендә сакланган.

Борынгы заманнарда төрки халыкларда һәм монголларда *күке* (кәккүк) кошы атамасын гаиләнәң бердәнбер ир баласына исем итеп бирү йоласы булган. Шул жирлектә төрки халыкларда Күке, Кәккүк, Күкебай, Күкехан, Күке-Буга һ. б. кебек исемнәр барлыкка килгән. Төрки зоонимик терминнан ясалган Күке ~ Кәккүк ир-ат исеме безгә гарәпләрдән кәргән Зәйнәп (күке, кәккүк) дигән хатын-кыз исеме белән мәгънәдәш. Тарихи чыганаклардан 1391 елда Алтын Урданың Жүжи олысында Күке-Буга исемле гаскәр башлыгының булуы билгеле. Бу исем ике зоологик терминнан тора: Күке — кәккүк, Буга — үгез. Күке исеме Татарстанның Зеленодольск районы Мулла иле авылында Күке нәселе шәжәрәсендә һәм нәсел кушаматында сакланган: Күке баба → Сәйфулла → Фәтхулла → Хәйбулла → Габдесаттар → Габдрахман → Фәйзерахман → Гомәр → Айвар → Айназар.

Галимнәр, шәжәрәләргә нигезләнеп, тарихи даталарны билгеләгәндә, буын арасында уртача 25—30 ел вакыт санылар. Димәк, Күке нәселенәң жеп очында торган Күке

баба моннан 250—300 еллар элек, ягъни XVII гасыр азалары — XVIII гасыр башларында яшэгән һәм шул вакытларда Казан татарларында Күке исеме кулланылышта йөргән булып чыга.

Болгар-татарлардан мариларга Күке, Кукубай, удмуртларга Кукя, Кукылей исемнәре кулланылышка алынган. Үзбәкләрдә Куки, Кукибай, Куким, Кукиммирза, Кукихон исемнәре әле дә кулланылышта йөри.

Иске татар телендә асылында *күгәрчен* зоологик термины яткан Күгәрчен исеме дә кулланылышта булган. Шушы исемгә мәгънәдәш фарсы Кабутар, гарәби Юныс исемнәрен кулланылышка алу антропонимиябездә үзара синонимдаш ир-ат исемнәре рәтен барлыкка китергән. Татарларда Күгәрчен һәм Кабутар исемнәрен хәзер кушмыйлар. Татарстанның Балык Бистәсе районында Күгәрчен дигән татар авылы, Башкортстанда Күгәрчен дигән район үзәге бар. Кубутар исемнән Казан татарларындагы Кубутаров фамилиясе ясалган. Юныс исеме әле дә киң кулланыла.

Н. А. Баскаков бөөк рус язучысы Н. В. Гоголь фамилиясе килеп чыгышы белән поляк-украин чыгышлы Гоголь фамилиясенә барып тоташа, бу фамилиянен асылында исә күк, күксел мәгънәсендәге төрки *гөгүл* ~ *көгүл* (шуннан кыргызча *көгәл*, татар диалектында *күгәл* «ата үрдәк») сүзә ята дип саный. Юрий Федосюк бу фамилиянен этимологиясен кыр үрдәкләренен чумарга яратучан бер токымын белдерә торган *гоголь* зоологик терминына кайтарып калдыра. Хәлбуки, гоголь кошы атамасының килеп чыгышы без югарыда сүз алып барган *гөгүл* сүзенә кайтып кала.

Болгар-татарларда ир баланың кыю һәм житез булуын теләп ау кошы атамасын исем итеп кушу йоласы да булган. Шушы тотемистик йолага нисбәтле рәвештә, борынгы заманнарда ук Бөркет, Лачын, Каракош, Алчын, Шонкар, Тогрул кебек синонимдаш исемнәребез барлыкка килгән. Соңрак болгар-татарларга фарсы теленнән кергән Шаһбаз (бөркет) һәм Шаһин (аксыл төстәге лачын) исемнәре өстәлгән. Әлегә антропонимик синонимик ояга болгар бабаларыбыз V—VII йөзләрдә Азов буе далаларында яшәгәндә скифлардан алган Чәркәс (бөркет) исеме дә керә.

Борынгы заманнарда ук татар исемнәре хәзинәсенә «бөркет баласы» мәгънәсен белдерә торган *балапан* зоологик терминыннан ясалган Балапан исеме дә өстәлгән.

Без югарыда сүз алып барган исемнәргә нигезләнеп, Казан татарларында Бөркетов (Беркутов), Алчинов, Ла-

чынов (Лачинов), Тогрулов, Шонкарев (Шункарев), Шаһ-базов, Шагинов, Балапанов фамилияләре барлыкка килгән. Удмуртларда һәм русларда да Беркутов фамилиясе бар. Шонкар исемнең фонетик үзгәреш кичергән Шынар вариантынан Татарстанның Саба районындагы Олы Шынар, Кече Шынар авылларының исемнәре барлыкка килгән. Бу борынгы авылларның Казан ханлыгы чорында булулары мәгълүм.

Ерткыч кош *карчыга* атамасын белдерә торган орнитонимнарда нигезләнеп тә кеше исемнәре ясалган. Карчыга, Тойгын (ак карчыга), Торымтай, Сарыч кебек үзара синонимдаш исемнәребез энә шундыйлардан. Әлеге исемнәрдән Казан татарларында Сарычев (бу фамилия русларда да бар), Себер татарларында Турымтаев, Турынтаев фамилияләре барлыкка килгән.

Татарларда *кубаш* һәм *суер* кошы атамаларына нигезләнеп Кубаш, Суер, Суербай кебек борынгы ир-ат исемнәре ясалган. Алар, Кубашев, Суеров, Суербаев фамилияләренә әверелеп, безнең көннәргәчә сакланып килеп житкәннәр.

Болгар-татарлар төс-гәүдәсе белән күркәм яки матур сайрый торган кошларның атамаларын борын-борыннан кыз балаларга исем итеп кушканнар: Аккош, Сузгын (фазан), Сузгынбикә, Сандугач, Сандугачбану, Сандугачбикә, Сандугачсылу, Былбыл (фарсыча *былбыл* — сандугач), Былбылниса, Гандәлиф (гарәпчә *гандәлип* — сандугач), Карлыгач, Карлыгачбану, Карлыгачбикә, Карлыгачсылу, Тутый (попугай), һ. б.

Татар антропонимиканының кош атамаларынан ясалган кеше исемнәре төркеменә фарсыча «кош» төшенчәсен белдерүче Тайфур, гарәпчә «яр карлыгачы, керәшә» мәгънәсенә ия булган Әбабил исемнәре өстәлгән. Соңгысынан Абабилов, Бабилов фамилияләре ясалган.

Татар антропонимик системасында асылларында балык атамалары яткан борынгы кеше исемнәре дә урын ала. Чабак, Чабакай, Чуртан, Комай, Керкә (пескарь), Ташбаш, Сазан, Шамбы, Чөгә кебек кеше исемнәре энә шундыйлардан. Балык атамаларынан гыйбарәт төркемгә караган кеше исемнәре борынгы заманнарда русларда да булган: Линь, Окунь, Сом, Судак, Ерш, Карась, Щука һ. б.

Чабак, Чапак, Чупак, Чабакай, Чуртан, Сазан, Ташбаш, Шамбы, Чөгә һ. б. кебек нәсел-ыру кушаматлары (мәсәлән, Зеленодольск районы Мулла иле авылында Чупак, Чөкә, Шәмбә, Ташбаш нәсел-ыру кушаматлары бар)

ясалган. Үз чиратында, әлеге кушаматларга нигезләнеп, XIX йөз урталарында Чабакон (Тәтеш районы Олы Тархин авылы), Чапаков (Апас районы Апас авылы, Төмән өлкәсененен Төмән районы Ямбаи авылы), Чабакәев (Арча районы Олы Мәнгәр авылы), Чупаков (Зеленодольск районы Мулла иле авылы), Сазанов, Чуртанов, Ташбашев кебек фамилияләр барлыкка килгән.

Мәжүси ышануларга бәйлә исем йолаларының бер үзенчәлекле ягы — кеше исемнәрен табулаштыру.

Н. А. Баскаков Алтай халыкларының өлкән буыннары телендә бүгенге көнгәчә *табу* эсләре саклануы турында яза, гаилә һәм ыруның өлкән ир кешеләренен исемен хатын-кызларга әйтергә ярамавын, аларның исемнәре тиешле эвфемизмнар белән алмаштырылып йөртелүен әйтә. Мәсәлән, Куй дигән ирләр исеме тасвири эвфемизм Мараачы (Мөңгерәүче), Чочка яки Какәй (Дунгыз) — Түрткүн (Казучы) эвфемизмы, Малта (Балта) исеме — Кезинер (Кисүче), Бөрү (Бүре) исеме — Улуучы (Улаучы), Ийт (Эт) исеме Үречи (Өрүче) исемнәре белән алмаштырыла икән.

Билгеле булганча, *табу* — кулланырга ярамый торган, тыелган сүз.

Борынгы заманнарда кешеләр, балага бирелгән исем аша югары, илаһи көчләренен уңай тәэсиренә өметләнү белән бергә, ул көчләренә ачуландырмау, ярсыйтмау чараларын да табарга тырышканнар.

Күп кенә халыклар ата-баба исемен йөрткән баланың исемен билгеле бер вакытка кадәр әйтмәгәннәр, кабатламаганнар. Шул юл белән ата-баба рухын ачуландырмаска тырышканнар. Тажикларда, мәсәлән, ата-баба исемен йөртүче баланың исемен әйтмәү яки кабатламау гына түгел, хатта аның үзен дә ачуланмаска кирәк.

Татарларда балага исем бирелгәч, теге яки бу сәбәпләр аркасында, аңа, баштагы исемен алмаштырып, яңа исем бирү очраклары антропонимик табу күренешенә керә:

а) гаиләдә бала тугач, үлү еш кабатланса, яңа туган баланың беренче кушылган исеме алмаштырылып, яңа исем бирелә. Мәсәлән, балага башта Мөхәммәтжан яки Галимжан исеме бирелгән булса, ата-ана аны, Тимержан яки Туктар исеме белән атап, баланы сакларга омтыла.

б) бала туып, йола тәртибендә исем кушылганнан соң, баланы фиктив төстә «сатып алалар» һәм аңа Сатылды, Сатыбалды, Сатбай, Сатбикә, Сатыш, Сатлык, Сату, Сатлак һ. б. кебек исемнәр бирелә. Алтайлыларда әле хәзер дә

ир балаларга Сатлак, Сатылыш, Сату исемнәрен кушалар.

Һәр очракта да беренче исемгә табу салына, ягъни ул исемне әйтү тыела.

в) бала үсә башлагач, аңарда теге яки бу (күп очракта начарга юрала торган) үзенчәлек ачыла һәм исем яна исемгә алмаштырыла (мәсәлән, берәр жиренә миң чыккач, азмасын өчен, Миңлебай, Миңсылу, Миңлегөл, Миңлеяр, Миңлехан һ. б. исемнәр кушыла).

г) гаиләдә килеп чыккан теге яки бу күңелсез хәлдән соң, баланың исемен алыштыру. Мәсәлән, гаилә башлыгы, аны туйдыручы һәм тәрбияләүче ата кинәт үлеп китсә, ана, ятим калган балаларына, бәхетле, бай һәм тук тормыш теләп, яна исемнәр (Байбул, Байтор, Бәхтияр һ. б. кебек) бирә.

Октябрьгә кадәр татар гаиләләрендә киленнәр иренен әтисеннән һәм өлкән ир туганнарыннан тел яшергәннәр, алар белән сөйләшмәгәннәр. Ир белән хатын бер-берсенә үз исемнәре белән эндәшмәгән, исемне *сиңа әйтәм* > *сиңайтәм* сүзтезмәсе яки *атасы (әтисе), анасы (әнисе)* сүзләре белән алмаштырганнар. Без биредә ерак гасырларда барлыкка килгән антропонимик табу күренешенә тагын бер калдыгын очратабыз.

Агач, үсемлек, аларның жимешләре, өлешләре атамаларына нигезләнәп тә кеше исемнәре ясалган. Борынгы заманнарда төрки халыкларның, шул исәптән болгар-татарларның, *артыш, имән, тирәк, карагач, карагай, нарат, каен, арча, бадьян, тал* агачларын изге итеп санаулары, илаһи көчкә ия дип караулары нәтижәсендә, асылларында теге яки бу фитоним (агач, үсемлек атамасы) яткан кеше исемнәре барлыкка килгән.

Болгар-татарларда *имән* агачын изге итеп санау һәм ир баланың имән кебек нык-таза, чыдам булуын теләү жирлегендә: Имән, Имәнәй, Имәнбай, Имәнгол, Имәнкилде, Имәнбәк, Имәнкәй исемнәре ясалган. Болардан Имәнбаев, Имәнголов, Юмангулов, Имәнәев, Имәнбеков кебек фамилияләребез барлыкка килгән.

Борынгы төрки халыкларда изге агач (ыруг агачы) булып саналган *тирәк* атамасын ир балаларга исем итеп бирү — аларның озын гомерле булуларын теләү белән бәйләнешле. Шул жирлектә болгар-татарларда да Тирәк (бу исем Азнакай районындагы Урсай авылында Тирәков фамилиясендә сакланган), Актирәк, Байтирәк (өянке) исемнәре кулланылышта йөргән. Байтирәк исеме әтисе йортында калачак ир балага кушылган. Татарларда Бай-

тирәков фамилиясе шактый киң таралган. Удмурт һәм мариларда Байтирәк исеме хәзер дә кулланылышта йөри. Казан татарларында Байтирәк формасында беринди кушымча алмаган фамилия дә бар. Иштирәк — иш тирәк, таяныч, Куштирәк — куш тирәк, таяныч. Борында болгар-татарларда игезәк ир балалар туса, берсенә Иштирәк, икенчесенә Куштирәк дип исем кушу гадәте булган. Бу исемнәр бездә Иштирәков һәм Куштирәков фамилияләрендә сакланган. Иштирәк — Татарстанның Тукай һәм Әлмәт районнарындагы татар авыллары атамасы. Илтирәк исеме — ил тирәге, таяныч мәгънәсендә (шуннан Илтирәков фамилиясе ясалган).

Этимологияләре агач атамаларына нисбәтле Бадьян, Карагач, Куак, Куакбай, Карагай, Нарат, Ишнарар, Артыш, Каенкол, Талморза кебек борынгы исемнәребезнен төрдәшләре юк диярлек, алар, башлыча, аерым семантик оялар тәшкил итми торган ялгызак исемнәр. Урал һәм Башкортстан татарларында Карагаев, Себер татарларында Карагачев, Казан татарларында Артышев (Газиз Кашаповның «Язмышыңа ышан» романының баш герое — Фазыл Артышевич Айбулатов), Каенкулов, Талмурзаев, Талмурзин фамилияләре бар.

Алма ботаник терминына нигезләнеп Алмакай, Алмахан дигән ир-ат; Алма, Алмабикә, Алмабану, Алмагөл, Алмайөз кебек хатын-кыз исемнәребез ясалган. Өрек дигән ир-ат, Йөзем, Хөрмә дигән хатын-кыз исемнәребез булган. Жиләк, Чия кебек хатын-кыз исемнәре әле дә кулланылышта йөри.

Агачның бер өлешен белдерә торган *ботак* терминынан Ботак дигән борынгы исемебез ясалган. Бу исемне нәсел агачының аерым ботагын тәшкил итүче ир балага кушканнар. Казан татарларында Ботаков, русларда Бутаков фамилиясе бар. Азәрбайжаннарда Будагов фамилиясе — киң таралган фамилияләреннән берсе.

Агач атамаларына нисбәтле төрки-татар чыгышлы борынгы исемнәребез төркеменә соңрак фарсы теленнән керткән Анар — Анара (гранат агачы һәм жимеше), Гөлнар, Гөлнара, Бадам (миндаль агачы һәм жимеше), Бадамша, Себак (алма) исемнәре өстәлгән.

Камыш исеме төз, зифа буйлы булып үссен дигән теләктән чыгып, ир балаларга да, кыз балаларга да кушылган. Казан татарларында Камышев фамилиясе бар. Камышбикә — камыш кебек төз, зифа буйлы, сылу мәгънәсендәге исем.

Борында төрки халыктарда, шул исәптән болгар-татарларда, Арпа, Борай, Ногыт, Кузак, Ясмык һ. б. кебек иген-тару атамаларына нигезләнеп ясалган ир-ат исемнәре дә кулланылышта йөргән.

Матурлык, гүзәллек, сафлык, мэхәббәт символы булган гөлчәчәк атамаларын кыз балаларга исем итеп бирү, аларның гөлчәчәк кебек матур һәм саф булып үсүләрен теләү борын-борыннан дөньядагы барлык халыктарга да диярлек хас булган. Шуңа бәйләнешле рәвештә, татар исемнәре хәзинәсендә генезислары төрле телләргә карый торган Чәчәк, Чәчкә, Гөлчәчәк, Чәчкәгөл, Чәчкәнур, Гөлсирень, Гөлүсә, Гөлия, Гөлфая, Фаягөл, Миңлегөл, Гөлсылу, Сылугөл, Айгөл, Гөләем, Гөлкәй, Гөлсу, Гөлназ, Гөлсинә, Гөлниса, Гөлзифа, Гөлшат, Гөлгенә, Гөлчирә, Гөлбостан, Гөлжамал, Гөлзадә, Гөлзавәр, Гөлфия, Ганжә (чәчәк бөресе, бутон), Исlegөл, Исмегөл, Рәүзәт (гөл бакчасы), Рауза (гөлбакча, чәчәклек), Рәгънә (роза чәчәге), Раузабикә, Зәригөл (алтын гөл), Вәгъдәгөл, Ачылгөл (ачылыр, терелер, сәламәтләнер гөл — кыз бала), Рәйхан ~ Рәйханә, Рәния (рәна чәчәге), Лалә, Тюльпан, Лилия, Сөмбел, Сөмбелә, Миләүшә, Фиалка, Виолетта, Нәркис, Ландыш, Резеда, Роза, Розагөл, Розалина, Розалия, Ясминә, Раузагөл һ. б. кебек «чәчәкле-гөлле» хатын-кыз исемнәребез барлыкка килгән. Аларның байтагы бүгенге көндә дә киң таралышка һәм актив кулланылышка ия.

Тотемистик ышанулар нигезендә төрле минерал, металл һәм алардан ясалган төрле корал, әйбер атамаларына нисбәтле рәвештә барлыкка килгән борынгы исемнәребез үзләренә бер мәгънәви төркем тәшкил итәләр.

Борынгы заманнарда төрки халыктар төрле минерал, тау токымнары (таш, чакма таш, чуерташ, агат, гранит һ. б.) һәм металллары (тимер, корыч, булат, бакыр, жиз һ. б.) илаһи көчкә ия дип санаганнар, аларны изгеләштергәннәр. Катылык һәм ныклык хас булган металл, минераллар, алардан ясалган тормыш-көнкүреш әйберләре һәм сугыш кораллары (мәсәлән, балта, аздагасы, кылыч, сөңгә, ук, урак, кусар, хәнжәр һ. б.) усал көчләренә куркыта, аларны кешегә якын жибәрми дип ышанганнар. Шушы жирлектә бала авыруларга, усал көчләргә бирешмәсен, сәламәт булып үссен дигән теләктән чыгып, минерал һәм металл исемнәрен, алардан ясалган әйбер атамаларын балага исем итеп бирү йоласы барлыкка килгән.

Каты, нык минерал, таш һәм аның төрләре (чакматаш, чуерташ, такташ — гранит һ. б.) атамасын кеше исеме

итеп бирү татарларда һәм башка төрки халыкларда кин таралышка ия булган. «Ташлы» исемнәребезгә Таш (шунан Ташев фамилиясе), Ташбай, Ташбулат, Ташбакты, Асылташ, Ташбикә (соңгы икесе хатын-кыз исеме), Ташбәк, Ташкабан, Ташкай, Ташморза, Ташмөхәммәт, Таштимер, Тимерташ, Акташ, Караташ, Бикташ, Күкташ, Ташкал (таш миң — тәнендә таш кебек каты миңе булган ир балага кушылган; Себер татарларында Ташкалов фамилиясендә сакланган), Ташкол, Таңташ (татар-мишәрләрдә Таңташев, Танташев фамилияләрендә сакланган), Чуерташ, Чынташ һ. б. мисал итеп китерә алабыз.

Борынгы төрки телдә *такташ* сүзе гранит, кыя ташы төшенчәсен белдергән. Әлеге минерал атамасына нигезләнеп Такташ исеме ясалган. Бу исем татар-мишәрләрдә Такташ (мәсәлән, атаклы татар совет шагыйре Һәди Такташ), Такташев фамилияләрендә сакланган.

Төрки халыкларда борында балага исем кушканда чакма ташы чагу гадәте булган. Берәү чакма чаккан, икенче берәү исем әйтеп торган. Кайсы исемне әйткәндә, чакмадан ут чыкса, балага шул исемне кушканнар. Чакматаш, Чакма, Чакмак, Чакмагыш кебек исемнәрне дә әйткәннәр. Болар бик борынгы төрки мәжүси исемнәр булып, утка табынуны чагылдырсалар кирәк. Чакмак исеме үзбәкләрдә хәзер дә кулланылышта йөри. Бу исем мариларда да бар. Иске Чакмак, Олы Чакмак — Татарстанның Мөслим районындагы татар авыллары атамасы. Чакмагыш — Башкортстан АССРдагы бер район һәм район үзәге исеме. Фарсы телендә «чакматаш» төшенчәсен белдерә торган Мәрват исемен татарлар кулланылышка чагыштырмача соңрак алганнар.

Бала тимердәй нык-таза булсын, аның янына явыз көчләр, авырулар килмәсен дигән теләктән чыгып, аңа *тимер* сүзе кергән исемнәр биргәннәр. Балалары тормаган, тугач та үлеп барган гаиләләрдә дә яңа туган сабыйга «тимерле» исем кушканнар. Шул рәвешле татар телендә Тимер (диалекталь вариантлары Тимри, Тимрәй, Тимәш, Тимаш, Тимуш, Тимук, Тимәй), Тимеркыя, Тимербай, Байтимер, Тимербикә, Тимербулат, Булаттимер, Тимербәк, Таштимер, Тимеркәй, Чынтымир һ. б. кебек исемнәр барлыкка килгән. Тимер исеменең рус теленә алынган варианты — Тимур. Соңгы елларда татар гаиләләрендә дә Тимур исеме шактый еш кушыла башлады.

Бакыр металлы атамасын исем итеп кушу мотивлары да шуңа охшаш. Ул *бакыр* төсле кызгылт-жирән чәчле булып туган балаларга да кушылган: Бакыр, Бакырбай,

Бакыргали, Бакырбәк, Бакырбикә һ. б. Бакыр исеме башта Бакыр нәсел-ыру кушаматына, аннан Бакыров фамилиясенә әверелеп, безнең көннәргәчә килеп житкән.

Корыч, булат, чуен кебек тимер эретмәләре атамаларын да борынгы заманнарда ата-бабаларыбыз, бала янына усал көчләр, авырулар килмәсен, ул сәламәт үссен дигән теләктән чыгып, ир балаларга исем итеп биргәннәр. Шушы жирлектә: Корыч, Корычбәк, Корычбай, Корычбулат, Корычтимер, Корычхан, Корычжан; Булат, Булаттимер, Тимербулат, Булатхан, Булатжан, Айбулат, Акбулат, Исәнбулат, Ирбулат, Илбулат, Ташбулат, Чынбулат, Нурбулат, Бирдебулат, Булатбирде, Котлыбулат, Булаткотлы; Чуен, Чуенбай, Чуенбәк исемнәре барлыкка килгән. Татар халкының алыплар турындагы бик борынгыдан килгән хикәятләрендә Тимер алып, Чуен алып кебек исемнәр белән очрашабыз.

Балта атамасына нигезләнгән исемнәр дә шактый: Балтай (бу исем удмуртларда да бар), Балтабай, Байбалта, Балтакол, Балтан, Балтакай, Бишбалта, Балтык һ. б. Әлеге исемнәрдән Казан татарларында һәм татар-мишәрләрдә Балтин, Балтаев, Балтанов, Балтакаев, Балтакулов, Балтуков фамилияләре, Башкортстан татарларында Балтабаев фамилиясе ясалган. Казан янындагы Бишбалта (сонрак Бишбалта бистәсе), Тау ягындагы Түбән Балтай, Урта Балтай, Югары Балтай авылларының (хәзерге Апас районында) Казан ханлыгы чорында да булулары мәгълүм.

Болгар-татарлар яңа туган ир баладан явыз көчләр үткен кылычтан курыккан шикелле курыксын, бала үскәч тә кылыч кебек үткен булсын дигән теләктән чыгып, Кылыч дип исем кушканнар. «Кылыч» компонентлы Кылычарслан, Кылычбай (Пермь татарларында Кылычбаев фамилиясендә сакланган), Байкылыч (татар-мишәрләрдә Байгылычев фамилиясендә сакланган) кебек мәжүси исемнәр дә кулланылышта йөргән. Татар антропонимиконына, X гасырдан башлап, ислам идеологиясен чагылдыра торган исемнәр белән беррәттән, гарәпләрдән «кылыч» мәгънәсенә ия булган Саяф, Сәйф, Хисам, фарсылардан Шәмсир, Шәмсирә исемнәре алынган. Сәйф ~ Сәйфе, Хисам кебек исем компоненты булган Сәйфетдин (диалекталь вариантлары: Сәйфи, Сәйпи, Сәйфүк, Сәйфүш), Сәйфулла, Сәйфелислам, Сәйфелмөлек, Сәйфегәзи, Сәйфегали, Сәйфегани, Сәйфелгабит, Сәйфисаттар, Сәйфисолтан, Саяфетдин, Хисаметдин кебек кушма төзелешле кеше исемнәре таралган.

Сөңге, ук, сагайдак > садак (ук), *калкан, алпак* (тимер башлык), *хәнжәр* кебек сугыш коралы атамаларын балага исем итеп кушу да ерак бабаларыбызның сүзнен магик көченә ышанулары нигезендә булган. Шушы жирлектә Ук, Укбай, Укатар (Угатаров фамилиясендә сакланган), Укбирде, Алпак (Казан татарларында Алпаков фамилиясендә сакланган. Бу фамилия казахларда да бар), Калкан (татар-мишәрләрдә Калканов фамилиясендә сакланган), Хәнжәр (шуннан Хәнжәров, Ханджаров) кебек кеше исемнәре барлыкка килгән.

Төрки-татар чыгышлы борынгы Сөңге ир-ат исеменә фарсылардан кергән Наиз — Наизә ~ Нәйзә, гарәпләрдән алынган Симбук исемнәре синонимдаш. Соңгысыннан татар-мишәрләрдә Симбуков фамилиясе ясалган.

Борынгы заманнарда болгар-татарларның тимердән ясалган *чүкеч, урак, кусар* кебек хужалык кораллары атамаларын балага исем итеп кушу йола-гадәтенә асылында бала эштә ярдәмче булып үссен дигән теләк ята. Шушы йола белән бәйләнешле рәвештә Чүкеш (шуннан Чукушев фамилиясе), Урак, Акурак, Уракбай, Ураккай (керәшен татарларында Ураккаев фамилиясе бар), Уракбикә, Кусар кебек борынгы мәжүси исемнәребез барлыкка килгән. Кусар исеме, Зеленодольск районы Мулла иле авылында Кусар дигән нәсел-ыру кушаматына әвереләп, безнең көннәргәчә сакланган.

Алтын һәм *көмеш* кебек затлы металлларның атамасы болгар-татарларда байтак кына борынгы ир-ат һәм хатын-кыз исемнәре составында урын алган.

Кыйммәтле һәм затлы металл атамасы *алтын* сүзе катнашкан исем баланың ата-ана һәм гаилә өчен бик кадерле, кыйммәтле булуын белдергән, аның мул тормышта яшәргә тиешлегенә ишарә иткән. Шушы жирлектә Алтын (ир-ат һәм хатын-кыз исеме, шулай ук исем компоненты), Алтынбай, Алтынай, Алтынбуга, Алтынбулат, Алтынбәк, Алтынбикә, Алтынгали, Алтынгәрәй, Алтынчура, Алтынсылу, Алтынчәч кебек борынгы исемнәребез барлыкка килгән. Болгар каберташ язмаларында Алтын Берте (хатын-кыз исеме), Алтын Бу исемнәре очрый. Болгарның соңгы ханы Габдулланың Алтынбәк һәм Галибәк исемле уллары булуы билгеле.

Көмеш татар халкында эчке сафлык, пакълек, гөнаһсызлык символы булып санала. Составларында *көмеш* сүзе булган Көмеш, Көмешай, Көмешбай, Көмешбәк, Көмешбикә, Көмешбану, Көмешнур, Көмешсылу, Көмешчәч кебек кеше исемнәренә асылында баланың көмеш кебек

саф, пакъ, гонаһсыз һәм инсафлы булып үсүен теләү мотивы ята.

Урта гасырларда татар антропонимиконына гарәпләрдән Ибриз (саф алтын), Тыйлла (алтын), фарсылардан Зәр (алтын) кебек «алтынлы» исемнәр һәм соңгысының Зәрбану, Зәригөл, Зәрия, Зәрмөхәммәт, Зәринә, Зәррәгөл кебек ясалмалары алынган. Фарсылардан көмеш мәгънәсенә ия булган Нократ, Нокрә, гарәпләрдән Физә (Физза) исемнәре кабул ителгән. Соңгысының Физәнур, Нурфизә кебек төрдәшләре дә бар.

Күпчелек халыкларда *асылташлар* белән бәйләнешле төрле инану-ышанулар, ырымнар һәм гадәتلәр яши. Мәсәлән, асылташлар мәркәзе булып саналган Һиндстанда бик күптәнге инану буенча, һәр айның үзенә туры килә торган асылташ бар. Январь — гранат (анар) ташы ае, ул даимилек, тотрыклылык билгесе. Февраль — хисләрнең ихласлыгын белдерүче аметист белән билгеләнә. Мартның юлдашы — аквамарин, ягъни батырлык. Апрель сафлык, нәфислек символы булган алмаз белән юлдаш. Майның асылташы — зөбәржәт. Ул кешеләргә мэхәббәт һәм уңыш китерергә тиеш. Июньнең ташлары: сәламәтлек китерүче александрит (ай ташы) һәм энже. Августта сардоникс (кара көрән юллы ахак) абруйлы: ул гаиләгә бәхет китерә дип уйлыйлар. Иң кыйммәтле ташлардан берсе сапфирны сентябрь белән бәйлиләр. Һиндлеләр бу ташны зирәклек билгесе итеп йөртәләр. Октябрьнең ташы икәү: опал белән турмалин. Жирле халык үзенең омтылышларын һәм өметләрен шушы асылташлар белән бәйли. Ноябрь ташы — топаз. Ул — тугрылык һәм өмет билгесе. Декабрь аеның юлдашы — фирәзә. Ул сәламәтлек һәм бәхетле мэхәббәт китерүче асылташ булып санала.

Болгар-татар теленә асылташ исемнәренен күбесе гарәп-фарсы яки Көнбатыш Европа телләреннән алынган, чөнки асылташлар болгар-татарларга читтән китерелгәннәр. «Болгар ярминкәсендә төрле товар белән сәүдә иткән Русь, Гарәбстан, Иран, Урта Азия, Әрмәнстан, Византия һәм хәтта Кытай купецлары күп очрашканнар... Болгарга күп төрле товарлар кертелгән. Чит илләрдән чимал (тимер, көмеш, алтын, аккурғаш, ахак, фирәзә, гәрәбә һәм бүтән кыйммәтле ташлар) һәм башка төрле әйберләр кәргән» (Татарстан АССР тарихы, Казан, 1959).

Татар антропонимиконында асылташ атамасына нигезләнгән ир-ат исемнәре күп түгел: Алмаз, Бату (Батый), Агат, Якут, Рубин.

Алмаз исеме үтә күренмәле, нурлы һәм иң каты ми-

нерал алмаз атамасыннан ясалган. Гарәпләр алмаз атамасын грекча «жимерелмәс, какшамас, иң нык» мәгънәсендәге *адамантос* сүзеннән алганнар. Гарәпләрдән бу сүз төрки телләргә кәргән. Борынгы заманнарда алмазны кешегә көч һәм ныклык бирә, аны бәла-казадан, сихердән һәм авырулардан саклый, зирәк итә дип санаганнар. Алмазны сугыш коралларының сапларына куйганнар.

Алмаз ташның әлегә тылсымлы сыйфатларына ышану жирлегендә татарларда ир балага Алмаз, кыз балага Алмазия исемен бирү шактый еш очрый. Алмаз исеме һәм Алмазов фамилиясе русларда да бар.

Бату, Батый исемнәре монголча «асыл таш» дигән мәгънәне белдерәләр. Тарихта Алтын Урда ханы Бату хан (Батый хан) исеме билгеле. Бу исем Башкортстан татарларында Батыев фамилиясендә сакланган.

Агат — күп катлы һәм буй-буй сызыклы ярымасылташ (ахак, халцедон). Татарларда Агат вариантында ир-ат исеме булып йөрсә, Ахак вариантында хатын-кыз исеме буларак кулланыла.

Якут исемнен чыганаты гарәп теленә кайтып кала. Якут шулай ук кыйммәтле һәм каты минерал. Урта гасыр медицинасында ул күп төрле авырулардан дөвалый торган шифалы таш булып саналган. Шушы таш исемен йөртүче кешегә дә бернинди авыру да тими дип ышанганнар. Якутелжиһан (дөнъяның якуты) — хатын-кыз исеме.

Кызыл якут — *рубин* (латинча *рубер*, немецча *рубин* — кызыл) минералы атамасыннан 50 нче елларда татар исемнәре хәзинәсенә килеп кәргән Рубин һәм Рубина исемнәре ясалган.

Бездә «асылташлы» исемнәренен күпчелеген хатын-кыз исемнәре тәшкил итә. Бу аңлашыла да, чөнки халкыбызның эстетик карашлары кыз баланың затлы, чибәр, керсезсаф булып үсүен һәм яшәвен таләп иткән.

Гарәби чыгышлы *жәүһәр* (асылташларның гомуми атамасы, күчерелмә мәгънәдә — «иң кыйммәтле, бик кадерле нәрсә») сүзе фарсы телендә *гәүһәр* әйтелешен алган һәм болгар-татар теленә шушы ике вариант та кабул ителгән. Бер үк эчтәлекле әлегә дублет сүзләргә нигезләнеп, Жәүһәр, Жәүһәрә, Жәүһәрия, Гөлжәүһәр; Гәүһәр, Гәүһәрия, Гәүһәрә, Гәүһәрбар (гәүһәр чәчүче), Гәүһәрзат, Гәүһәршат, Гәүһәрташ кебек хатын-кыз исемнәребез барлыкка килгән.

Зөбәржәт исемнен асылында фарсыча *зөмәррәд* дип атала торган (русча *изумруд*) ачык яшел төстәге үтә

күренмәле асылташ атамасы ята. Шуңа нигезләнеп Зөмрад, Зөмәрт, Зөмәрт кебек хатын-кыз исемнәре дә ясалган. Зөбәржәт Шәрык халыкларында кешегә мэхәббәт һәм уныш китерүче таш булып саналган. Аны туйда кияүгә һәм кәләшкә бүләк иткәннәр. Эсмеральда — испаннарда зөбәржәт ташы атамасыннан алынган исем.

Фирәзә һәм Фирузә исемнәренен генезисы фарсы телендәге Фирузә (сыек зәңгәр төстәге тонык минерал) асылташы атамасына барып тоташа. Фирәзә ташы (русча *бирюза*) көнчыгыш илләрендә сәламәтлек һәм бәхетле мэхәббәт символы булып санала.

Татар хатын-кыз исемнәре хәзинәсендә «әнже-мәржәнле» исемнәренен тулы бер синонимик оясы бар.

Көнчыгыш халыкларында *әнже* борын-борыннан бәхет юлдашы һәм сәламәтлек китерүче затлы әйбер булып санала. Әнже исеме һәм Әнжия, Әнжекәй, Әнжебикә, Әнжебану, Әнжегөл, Әнжекамал, Әнженур, Әнжесылу, Әнжечәчәк, Әнжежамал, Әнжежиһан кебек хатын-кыз исемнәренен асылында кытай телендә кайбер дингез моллюскларының кабырчыкларында үсә тогран затлы бөртекне белдерүче сүз ята. Бу сүз борынгы төрки телләрдә *йәнчү*, *йенчү*, *йәнжү*, *инжү*, *йенйү* (М. Кашгари), угыз һәм кыпчак телләрендә *женжү* формаларында кулланылган. Женжү формасыннан русча *женчюг*, *жемчуг* барлыкка килгән. Әнженен иске татар теленә фарсы теленнән керткән *мәрмәр*, *мәрвәрт* синонимнарыннан Мәрвәр, Мәрвәрә, Мәрвәрия, Мәрвәрит, Мәрвәрвафа исемнәре, ә гарәп теленнән алынган *дөррә* > *дөр* синонимыннан Дөрбиби, Дөрлемәржан, Дөрлежамал, Дөрниса, Дөррия һ. б. кебек хатын-кыз исемнәре ясалган. Дөрзаман, Дөрзаман (заманның әнжесе) — ир-ат исеме. Бу ояга гарәпләрдән керткән Фәридә (әнже бөртеге), Фәридәбану, Фәридәбикә, Гөлфәридә исемнәре өстәлгән. 40 нчы елларда рус теле аша грекчә «әнже бөртеге» мәгънәсенә ия булган Маргарита исеме алынган (иркәләп-кечерәйтәп әйтү формасы Рита).

Болгар-татарларга гарәп теленнән керткән *мәржан* сүзе кызыл яки алсу төстәге кораллы белдерә һәм кеше исеме булып та йөри. XIX йөздә яшәгән атаклы татар галиме Шаһабетдин Мәржанинән (1818—1889) тәхәллусе — туган авылы Мәржан атамасына нигезләнеп ясалган. Мәржәнә, Мәржәния, Мәржанбану, Мәржәнбикә, Гөлмәржан, Мәржәнгөл — хатын-кыз исемнәре.

Сөт өстендәге вак пыяладан эшләнгән (ясалма) әнженен татар-мишәр шивәсендәге атамасы *сәйләнгә* (фарсы телендә сәйлән — төрле төстәге вак пыяла әнже) нигезлә-

неп, Сәйлән, Сәйләнә дигән хатын-кыз исемнәребез барлыкка килгән.

Иске татар телендә гарәпләрдә «хрусталь» төшенчәсен белдерә торган *бәллүр* сүзеннән Бәллүр дигән ир-ат исеме ясалган булса, хәзерге татар исемнәре хәзинәсенә 40 нчы елларда рус теленнән француз телендә «нурлы» мәгънәсенә ия булган, шомартылган һәм кырланган алмаз атамасы *бриллиантка* нигезләнеп ясалган Бриллиант дигән хатын-кыз исеме кулланылышка алынды.

Күреп үткәнебезчә, чал тарих дәвамында татар исемнәре хәзинәсенен, төнге күк гөмбәзендәге эреле-ваклы йолдызлар кебек жемелдәп («йолдызлы» исемнәребез турында сүз соңрак булыр), төрле төстәге якты нур чәчеп торучы «асылташлы, энже-мәржәнле» кеше исемнәре барлыкка килгән.

Анимистик ышанулар белән бәйләнешле борынгы исемнәр

Борынгы исемнәребезнең бер өлеше ерак ыруглык җәмгыятендә яшәгән кабиләләрнең һәр әйбернең жаны бар дип карауларына, табигать көчләрен һәм күренешләрен аллалаштыруына нигезләнгән анимизмга (латинча *анима* — «жан») нисбәтле рәвештә барлыкка килгән. Бу төр ышануларның калдыклары безнең жанлы сөйләм телебездә хәзер дә чагыла эле. Менә шуна күрә дә философия фәннәре докторы М. И. Абдрахманов «Диалектик материализм» (Казан, 1966) дигән хезмәтендә: «Көндәлек тормышта без еш кына, бер яктан, «аңым китте», «котым очты», «жаны чыкты» кебек, ә икенче яктан, «акыллы баш», «аңлы», «аңсыз» һ. б. шундый сүзләр кулланабыз. Гадәттә, без аларның эчтәлегендә бик борынгы кешеләрнең дөньяга карашлары чагылуы турында уйламыйбыз да. Ә бит бу сүзләрнең беренчеләрендә «жанның», «анның» матдәдән, тәннән башка яшәве мөмкин дип санау, үзенә бер мөстәкыйль әйбер итеп карау чагыла, ә икенчеләрендә «аңның», «акылның» башка нәрсәгә бәйле булуын, ул нәрсәнең сыйфаты, үзлегә икәннән аңларга тырышу күренә», — дип яза.

Бик борынгы заманнарда табигатьтәге тере һәм тере булмаган әйбернең жаны бар, жан мәңге яши, кеше үзә үлсә дә, аның жаны үлми дип ышанганнар. Кешегә «жан» төшенчәсен белдерә торган исем бирелсә, ул озын гомерле була дип уйлаганнар. Борынгы татар антропонимикосында да, анимистик ышанулар тәэсирендә, «жан» төшен-

чәсен белдерүче сүзләр чагылыш тапкан кеше исемнәре урын алган.

Чал тарих дәвамында татар телендә «жан» төшенчәсен белдерә торган сүзләрнен (өн, өрәк ~ өзәк ~ үзәк, үз ~ ыз, кот, жан, рух, әрвах) һәм аларга мөнәсәбәтле кеше исемнәренен синонимик оялары барлыкка килгән.

Өн, өрәк, уз (ыз) сүзләре, матриархат чоры мифологиясе белән бәйләнешле рәвештә, илаһи тереклек көче — жанны белдерү өчен барлыкка килгән булса, кот сүзе патриархат чоры мифологиясенә нисбәтле. Ислам дине кабул ителгәннән соң, татар теленә фарсы теленнән жан, ә гарәп теленнән рух һәм әрвах сүзләре алынган.

К. Насыри «Казан татарларының тормышында ислам дине йогынтысыннан тыш барлыкка килгән ышанулар һәм горөф-гадәтләр» дигән хезмәтендә: «Татарларның «жан» дигән сүзләре фарсыдан, шул ук вакытта өрәк дигән сүзнен «өрмәк»тән алынуы мөмкинлеген игътибарга алсак, өрәк турындагы әкиятләрдә татарларның кеше жаны турында, исламны кабул итүләренә кадәр булган кайбер төшенчәләре (жанны «өрәк» дип йөртүләре) хәзергәчә сакланып калуын әйтә алабыз», — дип яза. «Өрәк»не өрмәк, өрү (ягъни сулышны, тынны чыгару) сүзләренән килеп чыккан дип санау игътибарга лаек.

Акад. В. В. Радлов Казан татарларында өрәк сүзенен, «үлгән кеше жаны» мәгънәсеннән тыш, «кешенен акылы, характеры» мәгънәсендә дә йөрүен әйтә.

Этнографик һәм лингвистик әдәбиятта өрәк кайчандыр хатын-кызларның игелек, яхшылык тәңресе булган, матриархатны патриархат жиңгәннән соң исә усал тәңрегә, усал көчкә әверелгән, дип карала.

Өр > үз (ыз) > өрәк > үзәк сүзләре кушма төзелешле кеше исемнәре составында урын алган. Бу исә кешенен озын гомерле, сәламәт булуын теләү белән бәйләнешле булса кирәк. Мисаллар китерик: 1. Өр > өрәк белән: Өрәк-тимер, Өркелди (өр «жан» + келди — «килде». Зеленодольск районы Татар Танае авылында Өркелдиев фамилиясендә сакланган), Өрәккилде, Өрчүн, Өркүн, Орахкуза, Оракпи чуваш телендә орах — «өрәк») һ. б.; 2. Өз > үз (ыз) > үзәк белән: Өзтимер, Өзкер, Үзбилге, Үзбей, Үзбәк (ягъни жан + бәк — сөсловие титулы; бу исем төрки халыкларының күбесендә бар), Үзәккәй, Үзьяшәр. Әлеге исемнәр Татарстанның Актаныш районы Зөбәер авылының Закир Саттаров тарафыннан язылган нәсел шәжәрәсендә бар. Бу авылга беренче башлап 1615 елда Бүләккәй бабай килеп утырган. Аның улы Үзәкәй (Үзәккәй), аның улы Үзьяшәр,

аның улы Шактай (Шактай 1670 елда кантонлык алган), аның уллары Тукмөхәммәт (Тукмәт) һәм Жортбагыш...), Үзәкбай Казан татарларында XVI гасыр азагы — XVII гасыр башында Өзембирде («Жанымбирде») исеме кулланылышта йөргән. Шуннан Өзембердеев фамилиясе ясалган. В. Г. Тизенгаузенның «Сборник материалов относящихся к истории Золотой Орды» (т. II М.-Л., 1941) дигән китабында Уз-Менгу һәм Ур-Менгу (Үзмәңге һәм Өрмәңге — Г. С.) исемнәренен бер үк исем булуы күрсәтелгән. Без биредә, *p* ~ *z* тартыклары тәңгәллеге жирлегендә, бер үк исемне ике төрле әйтү (фонетик параллелизм күренеше) белән очрашабыз. Бу хезмәттә Урек-Тимер (Өрәктимер) Тукта-Тимер улы дигән исем дә бар.

Борыңгы телебездә *өн* сүзенен «жан» төшенчәсен белдергән мәгънәсе булган. Бу мәгънә кайбер фразеологик тәкъбирләрдә, туганлык терминнарында һәм ялгызлык исемнәрендә шактый сиземләнә әле.

Өне китү, өнсез калу, өне бетү, өне югалу, өне качты, өн жыю, өнеңне алырмын, өнеңне чыгарма һ. б. кебек фразеологизмнарда *өн* сүзенен аваз, тавыш һәм жан мәгънәсен белдерүе яхшы аңлашыла.

«Жан» төшенчәсен белдергән *өн* сүзе борыңгы кеше исемнәре составында да урын алган.

Б. Аталай туплап бастырган борыңгы төрек кеше исемнәре арасында Өнкүр һәм Өзкүр исемнәре бар. «Жан» төшенчәсен белдерүче *өн* һәм *өз* компонентлары һәм икенче компонентларының (күр) уртаклыгы аларның мәгънәдәш булуын күрсәтә.

Борыңгы төрки телдә «жан» төшенчәсен белдергән *кот* сүзенә нигезләнеп тә татар телендә байтак кына башка сүzlәр һәм тәгъбирләр барлыкка килгән. Күренекле этнограф Н. В. Юсупов татарларның исламга кадәр жан турындагы карашлары патриархат чоры мифологиясе тудырган илаһи тереклек көче «кот»та гәүдәләнеш тапкан дип карый.

«Кот» кешене ташласа, аның тәнненән аерылса, кеше үлә, ә тәннен очкан «кот» үлемсез, мәңге яши дип ышанганнар борыңгылар. Менә шуңа: *кот очу, кот чыгу, кот кою, кот калмау, кот алыну, котым китте* һ. б. ш. кебек фразеологик тәгъбирләрдә «кот»ның кешене ташлап китә, тәннен аерыла алуына ишарә ителә.

Татар телендә «кот» белән бәйләнешле сүzlәрдән: *кот-кару* — жанны саклап калу, үтермәү (көнбатыш диалектта *котказу*); *коткы, коткы салу* — жан борчуы; *котыру* — жанның ярсуы; *котырткыч* — жан борчучы, орыштыручы,

эләкче; *котылу* — жанның (кешенен) бәла-казадан, кыенлыктан азат булуы; *котылгысыз* — жанның бәла-казадан, авырлыктан азат була алмавы, чарасызлыгы һ. б. күрсәтә алабыз.

Борынгы төрки телдә үк *кут* (кот) сүзе, «жан» төшенчәсе белән бергә, «бәхет», «шатлык» төшенчәләрен дә белдергән. Кот бәхет, шатлык, байлык итеп танылган, шулар белән тинләштерелгән. Төрки каганатта Улуг кут — «Зур бәхет», «Зур шатлык» дигән титул булган. Безгә «Кутадгу белиг» («Бәхетле булу турындагы фән») исемле борынгы төрки китап мәгълүм. Татар телендә *кот* сүзенә *-лы* кушымчасы ялганып, *котлы* (бәхетле) дигән сыйфат ясалган. Котлы (бәхетле) сүзенен дә мәгънәсе «жанлы» төшенчәсенә якин. Котлының антоним пары котсызда ул аерата сиземләнә. *Котсыз* — жансыз, ямьсез, матур түгел (мәсәлән, *котсыз кеше*; *котсызга кот кунмас, умартасында кот тормас* — мәкаль). Котсыз сүзенен беренчел мәгънәсе үлгән кеше, жансыз кеше төшенчәсе белән бәйләнешле булса кирәк.

Котлы сүзенен «бәхетле» төшенчәсен белдергән мәгънәсе тагын да киңәю нәтижәсендә, яхшылык, бәхет теләү, тәбрикләү төшенчәсе барлыкка килгән. *Яңа ел котлы булсын! Яңа кием белән котлау, яңа квартира белән котлау, бәбәй котлау* һ. б.

Менә шушы «кот» сүзе катнашлыгында борынгы төрки телдә һәм иске татар телендә Кутлуг (хатын-кыз исеме), Кутлуг тимер (ирләр исеме), Котлыбәк, Котлыбикә, Котлыюл, Юлкотлы, Котлыкач, Котлыкай, Котлычура, Котлызаман, Котлыбай, Котлыяр, Котлы (Котлин, Кутлин фамилияләре шуннан), Котлыказан (баланың бәхетле һәм мул ризыклы булуын теләп кушылган), Котлыиш, Коттаймас (качмас, ягъни озак яшәр ир бала), Котлыжан, Котык (Котыков, Кутуков фамилияләрендә сакланган; Кутуков фамилиясе русларда да бар), Котый (Кот + *-ый* — атау-эндәшү кушымчасы; Казан татарларында Котыев, Кутыев, Котаев, Кутаев, татар-мишәрләрдә Кутуев фамилиясе шушы исемнән), Котлыбулат, Котлыбарс, Котлыбикәч, Котлыниса һ. б. ш. кебек исемнәре ясалган.

Татар теленә фарсы теленнән кергән *жан* сүзе байтак кына кушма тамырлы кеше исемнәре составында беренче яки икенче компонент булып килә. Татар антропонимиясенен составында *жан* сүзе булган кушма тамырлы кеше исемнәрен төзелеше һәм чыгышы ягыннан түбәндәгечә классификацияләргә мөмкин:

а) Исемнең беренче компоненты «жан» сүзе + икенче компоненты төрки тамыр: Жанбай (диалекталь вариантлары Янбай, Ченбай, Енбай), Жанбикә, Жанбәк, Жанибәк, Жанчура, Жангол, Жаныш (варианты Яныш), Жанкилде, Жансөяр, Жантуган, Жанъегет, Жанбарс, Жансорыйм (чагыштыр: Янсурин — Апас районындагы керәшен татарлары авылы атамасы), Жанбакты, Жанбарс, Жантаймас, Жантирәк, Жантүрә, Жанураз, Жантуган, Жансылу (хатын-кыз исеме), Еникәй > Еники (жани + -кәй — иркәләү-кечерәйтү кушымчасы; шушы исемнән Еникиев, Еники фамилияләре ясалган), Жанбак һ. б.

б) Исемнең беренче компоненты төрки тамыр + икенче компоненты «жан» сүзе: Байжан, Бижан, Бикжан, Батыржан, Тимержан, Иржан, Акжан, Төзжан, Ишжан, Татлыжан, Корычжан, Сылужан һ. б.

в) Исемнең беренче компоненты «жан» сүзе + икенче компоненты гарәп тамыры: Жангали (диалекталь вариантлары Янали, Юнали, Енали), Жанмөхәмәт, Жанәхмәт, Жангәрәй, Жансуфый, Жангази, Жанкуәт, Жансолтан, Жансәет, Жаншәех, Жанәхмәт һ. б.

г) Исемнең беренче компоненты гарәп тамыры + икенче компоненты «жан» сүзе: Ахунжан, Гарифжан, Муллажан, Сәетжан, Галимжан, Рәхимжан, Сәлимжан, Таһиржан, Закиржан, Шакиржан, Кәримжан, Сабиржан, Салихжан, Фәезжан, Хәбибжан, Хәкимжан, Нуржан, Әмиржан һ. б.

д) Исемнең беренче компоненты «жан» сүзе + икенче компоненты фарсы тамыры: Жанхужа, Жанморза, Жанмирза, Жанпакъ, Жандус, Жансубай ~ Янсубай (> Янсыбы — Татарстанның Кукмара районындагы болгар-татар авылы атамасы) һ. б.

е) Исемнең беренче компоненты фарсы тамыры + икенче компоненты «жан» сүзе: Морзажан, Мирзажан, Миржан, Дусжан, Шаһижан, Хужажан һ. б.

Татарларда гарәп теленнән алынган *рух* сүзе белән бәйләнешле берничә генә кеше исеме кулланылышта йөри: Рухулла, Гөлрух, Рухан. «Үлгән кеше жаны» төшенчәсен белдерә торган *әрвах* сүзе исә кеше исемнәре составында бөтенләй урын алмый. Бу сүз *ач әрвах ~ әч әрвах* дигән тотрыклы сүзтезмәдә генә сакланган.

Телебездә «жан» төшенчәсен белдергән сүзләреннән, бер-

бер арты яки параллель рәвештә кулланылышта йөрүе һәм, кулланылыштан төшөп, бу төшенчәне белдерүче башка сүз белән алмаштырылуы нәтижәсендә, татар антропонимиясе тарихында синонимик исемнәр барлыкка килгән: Өрәкби ~ Котби; Узбай ~ Котбай ~ Жанбай; Өнбәк ~ Үзбәк ~ Өрәкбәк ~ Котбәк ~ Жанибәк; Үзтимер ~ Өрәктимер ~ Коттимер ~ Жантимер; Өрәккилдә ~ Коткилдә ~ Жанкилдә; Коттаймас ~ Жантаймас һ. б.

Күрөп киткәнебезчә, феодализм чорында ислам динен кабул иткәннән соң, телебездә мәжүси ышанулар һәм йолалар белән бәйлә рәвештә, «жан» төшенчәсен белдерә торган төрки чыгышлы сүзләрнең кулланылышы пассивлаша барган, бу төшенчәне белдерү өчен фарсы теленнән алынган *жан* сүзгә актив кулланыла башлаган. Составларында шушы сүз булган күп кенә кушма төзелешле кеше исемнәре барлыкка килгән.

Күк-тәңре, күк жисемнәре культы, жир-су культы белән бәйләнешле борынгы исемнәр

Борынгы заманнарда төрки халыклар, шул исәптән болгар-татарлар, күктәгә тәңрегә табынганнар. Тәңрене дөньяны тудыручы илаһи көч, иң зур, баш алла дип санаганнар. Тәңре (тәңгере) күк алласы булганга, күк тәңгересе дип аталган. Ул күк жисемнәрен (кояшны, айны, йолдызларны) һәм жирне яраткан. Шаманизм калдыклары озак сакланган монголларда да *тэнгэри* иң биек күктә яши торган рух, иң югары дәрәжәле илаһи көч булып санала.

Төрки халыклар шулай ук кояшны, айны, йолдызларны, жир-суны, табигать күренешләрен: таңны, томанны, болытны, карны, буранны, яңгырны, күк күкрәвен, яшенне, салават күперен, жил-давылны, зилзиләне һәм башкаларны да илаһи көчләр дип санаганнар, аларга табынганнар, багышлап корбан чалганнар, моның төрле йолалары һәм ырымнары булган.

Тәңре теонимының (алла исемең) килеп чыгышын якут телчесе проф. Н. К. Антонов *таң ире* сүзләренә бәйләп аңлата. *Таңирне* (тәңрене) таң аттыручы, кояш чыгаручы ягъни көн тудыручы, тереклек бирүче баш алла итеп саный. Хуннар аны *тангри хан* дип атап йөрткәннәр. Борынгы болгар (Дунай болгарлары.— Г. С.) язма ядкарларында *тангра* формасында теркәлгән. Тәңре теонимы Идел-Кама болгарларында XII—XIII йөзләргә караган «Кисекбаш» китабында инде мөселман алласын белдерә.

Хәзерге татар телендә дә *тәңре* алла сүзенен абсолют синонимы булып йөри. Мәсәлән, «Татар теленен аңлатмалы сүзлеген» III томында: *тәңре хакы өчен* — алла хакы өчен; *тәңре ярдәм итсен* — алла ярдәм итсен; *тәңре үзегенә белсен* — алла белсен һ. б. ш. тәңгәл фразеологизмналар теркәлгән.

Тәңре теонимының асылында «иксез-чиксез», «гаять зур, олы, бөек» мәгънәсендәге *тәңгер* сүзе ята дигән караш та бар. Борынгы төрки телдә, *p~z* авазлары тәңгәлгә (ротацизм күренеше) жирлегендә *тәңгер* теонимынан *тәңгез > тиңгез > диңгез* сүзе дә барлыкка килгән. *Диңгез* сүзенә нигезләнеп *Диңгез* (грузиннарда — Тенгиз), *Дингезбай*, *Дингезбикә* кебек борынгы кеше исемнәребез ясалган.

Тәңребирде, Тәңребиргән, Тәңрегол һ. б. кебек борынгы кеше исемнәреннән Казан татарларында Тәңребирдиев, Тәңребирдин, Тәңребиргәнов, Тәңрегулов фамилияләре ясалган. Казан ханлыгы чорында Тау ягында Сулча елгасы буенда Тәңребирде дигән татар авылы булганлыгын да әйтә китик.

Татар теленә, борынгы *тәңре* сүзе кулланылышта йөргән хәлдә, шул ук мәгънәдәге гарәби чыгышлы *алла, мәүлә, рахман, рәхим, хак, кәрим* һәм фарсы чыгышлы *ходай, яздан* сүзләренен кулланылышка алынуы һәм бер үк исем компонентларына ялганып кушма төзелешле кеше исемнәре ясаулары нәтижәсендә, урта гасырларда синонимдаш ир-ат исемнәре бик күп барлыкка килгән: Тәңрегол ~ Аллагол ~ Рахмангол ~ Рәхимгол ~ Мәүлагол ~ Ходайгол; Тәңребирде ~ Аллабирде ~ Кәримбирде ~ Мәүлабирде ~ Ходайбирде ~ Хакбирде; Тәңребиргән ~ Аллабиргән ~ Хакбиргән ~ Ходайбиргән ~ Кадыйрбиргән; Нурлыхак ~ Нурлыяздан; Аллахияр ~ Мәүлаяр ~ Ходаяр һ. б.

Төрки телләрдә *күк* сүзе — күп мәгънәле сүз. Менә шуна составларында *күк* лексемасы булган төрки-татар кеше исемнәренен мәгънәсен төгәл билгеләү шактый кыен.

Баш мәжүси алла тәңре яши торган *күк* термины күп гөмбәзенен төсенә мөнәсәбәтле рәвештә барлыкка килгән. Бу терминның асылында *күк* («голубой») сыйфат сүзе ята. *Күк* — спектрның төп төсләреннән берсе.

Борынгы төрки телдә *күк* сүзе, шушы ике төп мәгънәсеннән башка, зәңгәр, соры, бүз, яшел (төсләр); тамыр, төп, нигез, терәк; нәсел-чыгыш; ирекле, азат; изге, яхшы асыл, затлы мәгънәләрен дә белдергән.

Татар телендә ат төсенә карата *күк* сүзенен мәгънәсүсчә «сивый»га туры килә. *Күк ат* — сивка, серая лошадь.

күк алаша — сивый мерин, күк бия — сивая кобыла, тимер-күк — темно-сивый һ. б.

Татар халкы:

Минем сөеп жиккән атым
Жирән белән тимер күк...

— дип жырлый.

Эйткәнебезчә, иске татар телендә күк сүзе «яшел» дигән мәгънәгә дә ия булган. Мәсәлән, *күкташ* — «яшел таш», *икмәк күгәрү* — икмәкнең яшелләнеп чыгуы, *күксү* — яшелләнү, *күксел* ~ *күкшел* — зәңгәрсү-яшькелт төс һ. б. Қазақ телендә *күкшә* сүзе әле дә «яшел» дигәнне белдерә. Мәсәлән, Күкчәтау шәһәре исеме «Яшелтау» дигәнне аңлата. Бу шәһәр яшел тау өстенә урнашкан. Татарстанның Сарман районындагы Күктау авылының исеме дә «Яшелтау» дигән төшенчә белдерә. Үзбәкчә *күк чэй* «яшел чэй» дигәнгә туры килә.

Себер татарлары телендә күк сүзе «язын яңа тишелеп чыккан яшел үлән» дигән төшенчә белдерә. Күкләү — терлекләрнең яшь үләнә йөрүе, утлавы. Ф. С. Фасеев борынгы «голубые тюрки» атамасының «күк канлы, асылзат, аксөяк төркиләр» мәгънәсен белдермичә, «яшел үлән арасында көтү көтеп, күчеп йөрөп көн күрүче төркиләр» мәгънәсенә ия булуы турында сөйли. Борынгы татар фамилиясе Кокляновның нигезендә *коклан* — «тамыр жибәргән, төпләнгән, яшелләнгән» сүзе ята, дип карый ул. Шулай ук борынгыдан килә торган Кукляшев фамилиясенен (мәсәлән, Салихжан Кукляшев — XIX йөздә яшәгән татар мәгърифәтчесе) асылында «тамырлан, яшәр; яшел, яшь бул», ягъни «бер дә картайма» дигән мәгънәгә ия булган борынгы төрки-татар Күкләш исеме ята.

Күгеш дигән борынгы төрки-татар исеме дә күп мәгънәле. Аның килеп чыгышын: 1) күк иш > күгеш, күк ише, изге жан; 2) ирекле, хөр иш (ярдәмчел бала); 3) яшел иш, яшь иш (бала); 4) күгү (аккош) + иш (бала) рәвешле карый алабыз. Беренче этимологиясенен изге күккә нисбәтле булуы яхшы аңлашыла. Күгеш исеме болгар-татарлардан мариларга да кергән. Бу исемнән ясалган Кугушев, Кугушин фамилияләре татарларда һәм русларда очрый. Татарстанның Зеленодольск районындагы Күгеш дигән татар авылының Казан ханлыгы чорында булуы документаль мәгълүм.

Күгәй исемендә 1) «күк кебек бөек, югары бул, мәртәбәле бул» яки 2) «яшел бул, яшь бул» мәгънәсе төсмерләнә. Шушы исемнән ясалган Кугаев фамилиясе, сирәк булса да, татарлар һәм руслар арасында очрый. Күгәй —

Татарстанның Зеленодольск районындагы татар авылы атамасы.

Күкбүре исеменен асылында «күк бүре», ягъни «изге бүре» төшенчәсе яки тотемы ята.

Казан ханлыгы чорында Жәри юлында Күкчабак дигән татар авылы булган. Бу атама «изге чабак» мәгънәсенә ия булган төрки-татар Күкчабак исеменнән килеп чыккан.

Идел болгарларында Күкәжә (күк «изге, яхшы, асыл» + *әжә* «өлкән абый, ир туган») исеме дә кулланылышта йөргән.

Болгар-татарларның Күгәнәк исеме борынгы төрки күк сүзе һәм «эт» мәгънәсендәге *әнәк* сүзе кушылып ясалган. «Күк эт», ягъни «изге эт» мәгънәсенә ия. Бу исемдә ир баланы *әнәк* дип тотемлаштыру һәм күк белән бәйләп изгеләштерү сиземләнә. Күгәнәк исеме, Башкортстанның Стәрлебаш районындагы татар, Аургазы районындагы рус авыллары атамасына әверелеп, безнең көннәргәчә сакланган.

Күккүз исеме — болгар-татарларда күк төсенә карап бирелгән борынгы йола исем. Казан татарларында Күккүзов (Куккузов) фамилиясендә сакланган. Татарстанның Апас районында Зур Күккүз һәм Кече Күккүз дигән татар авыллары бар. Буа районындагы Күкшем һәм Кукмара районындагы Күкшел авыллары атамасының асылында да борынгы болгар-татар Күкшем һәм Күкшел (күкшем, күкшел, күксем, күксел) исемнәре ята. Болар — күксел зәңгәр күзле булып туган ир балага кушылган йола исемнәр.

«Изге, исән-аман бала» һәм Күкморза (изге, яхшы морза, бала) исемнәренен илаһи көч, изге рух, тәңре белән бәйле булуы яхшы сиземләнә.

Борынгы заманнарда илаһи, изге дип саналган кояш, ай, йолдыз һәм башка күк жисемнәрен белдерүче сүзләргә кертеп тә балага исем кушканнар.

Борынгы төрки телдә кояш астрономик термины *күн* формасында йөргән. «Борынгы төрки сүзлек»тә күн I сүзенен: 1) *кояш*; 2) *көн*; 3) *көн саен* мәгънәләрен белдерүе күрсәтелгән. *Күн* > *күнәштән* *кояш* әйтелеше барлыкка килгән: *көнбатыш* (кояшбатыш), *көнчыгыш* (кояшчыгыш), *көнбагыш* (кояшбагыш) һ. б. кебек кушма сүзләребездә *кояш* сүзенен борынгы формасы *көн* (*күн*) белән очрашабыз. Себер татарлары *кояшны* хәзер дә *көн*, казахлар, шорлар, хакаслар, кырым татарлары, кыргызлар *күн*, тувалар *хүн* диләр.

Илаһи көчкә ия булган изге күк жисемен белдергән күн, күнәш қояш астрономик терминына нигезләнеп, төрки халықларда бик борыңғы заманнарда ук кеше исемнәре барлыкка килгән. «Борыңғы төрки сүзлек»тә Күннен кеше исеме, һәм титул булуы да күрсәтелгән.

Татарстанның Питрәч районындагы Күн авылы атама-сының асылында Күн дигән борыңғы кеше исеме ятуы ихтимал. Күн, Күнәш, Күнәшкол, Күнтугды, Күнтугмыш, Күндәй ~ Күнтәй (Кояштай), Көнбикә, Көнсылу, Көнтимер, Көнчура, Көнбак, Көнбай, Көнбәк һ. б. кебек кеше исемнәре борыңғы төрки халықларда, шул исәптән болгар-татарларда, кулланылышта шактый актив йөргәннәр.

Безнең эраның III—IV гасырларынан башлап, төрки халықлар яши торган Урта Идел — Урал төбәгендә әлегә борыңғы төрки исемнәренә кайберләренә авыл атамаларына әверелүен жирле топонимнар да раслый. Башкортстанның Балтач районында Күнтугмыш исемле башкорт авылы бар.

Телебездә чагыштырмача сонрак қояш (күнәш) сүзе барлыкка килгәч, иске татар телендә көн һәм қояш сүзләре параллель кулланыла башлаган. Тора-бара көн сүзе тәүлекнең якты (қояшлы) вакытын белдерү өчен береккән. Көн һәм қояш сүзләренәң үзара синонимлығы нәтижәсендә, тарихи антропонимиконыбызда Көн ~ Қояш; Көнбикә ~ Қояшбикә; Көнсылу ~ Қояшсылу кебек синонимик исемнәр барлыкка килгән. Қояш, Қояшбикә, Қояшсылу, Қояшжиһан (иске татар телендә Жиһанқояш исеме дә булган) исемнәре бүгенгә көндә дә татар антропонимиконының шактый актив кулланыла торган хатын-кыз исемнәре булып торалар. Телебезгә гарәп теленнән алынган Шәмс («Қояш» — ир-ат һәм хатын-кыз исеме; актив исем компоненты), фарсы теленнән кергән Афтаб («Қояш» — ир-ат һәм хатын-кыз исеме) исемнәре төрки чыгышлы Көн (ир-ат исеме) һәм Қояш (хатын-кыз исеме) исемнәре белән синонимдаш. Көнбикә исемнә Қояшбикә, Шәмсебикә исемнәре, Қояшжиһан исемнә Шәмсежиһан исеме мәгънәдәш.

Мәжүсилек чорында төрки халықлар айга да табынганнар. Болгар-татарларда шулай ук изге, илаһи дип санала торган күк жисемен белдерүче ай астрономик термины, туры мәгънәсеннән тыш, сылу, матур, нәфис, асыл; изге, пакь, саф; ак, якты, нурлы; акыллы, зирәк; кыйммәтле, мул; бәхетле; уңыш һ. б. күчерелмә мәгънәләргә ия.

Борыңғы төрки телләрдә үк ир-ат һәм хатын-кыз исемнәрен ясауда ай антрополоксемасы актив кулланылган. Борыңғы төрки телдә Ай, Ай каган, Ай толды һ. б. исем-

нәр булган. XIII гасырга караган иске кыпчак теле яд-карендә: Айбе, Айбек, Айбарс, Айбала, Айдогды, Айдогмыш, Айдегин, Айдемир һ. б. кебек ир-ат; Айсаву, Айсили, Айкине һ. б. кебек хатын-кыз исемнәре теркәлгән.

Болгар-татарларда, бик борынгыдан килә торган гадәт-йола буенча, кичен ай калыкканда яки ай тулысында туган балага *ай* сүзе кергән исем кушылган. Идел болгарларында Айбикә, Айбикәч һәм Айбулат, Айдаш кебек исемнәр кулланылышта йөргән.

Татар антропонимиконында *ай* компонентлы кушма төзелешле ир-ат һәм хатын-кыз исемнәре шактый күп һәм аларның байтагы хәзер дә кулланыла: Айбарс, Айбаш, Айбәк, Айбикә, Айбикәч, Айбуга, Айбала, Айбүләк, Айгөл, Айтирәк, Айюлдыз, Айкош, Айсылу, Айташ, Айтимер, Аитуган, Айкөн, Айчуак, Айчура, Айчәчәк, Айкап (*ай* сүзенә борынгы төрки телдә «кан кардәш» мәгънәсен белдергән *кап* сүзе кулланылып ясалган исем, ул Татарстанның Балтач районы Балтач авылында яшәүче Гафур Сәгъдетдиновлар нәселе шәжәрәсендә сакланган: Габдулла → Фәйзулла → Айкап → Жангилде → Исәнгилде → Салих → Сәгъдетдин → Габдрахман → Гафур) һ. б.

Татар антропонимиясенә гарәп теленнән «ай» мәгънәсенә ия булган Камәр һәм Бәдер (Бәдри), фарсы теленнән Маһи исемнәре һәм исем компонентлары алынган һәм нәтижәдә кушма төзелешле бик күп синоним исемнәр ясалган. Аларның зур күпчелеге хатын-кыз исемнәре: Маһия ~ Камәрия ~ Бәдрия; Айбикә ~ Маһибикә ~ Камәрбикә; Айбәнәт ~ Шәмсебәнәт ~ Маһибәнәт; Айгөл ~ Маһигөл ~ Камәргөл; Айназ ~ Маһиназ ~ Камәрназ; Айнур ~ Бәдринур ~ Маһинур ~ Камәрнур; Айжамал ~ Бәдрижамал ~ Маһижамал; Айкамал ~ Бәдрикамал ~ Маһикамал; Айниса ~ Маһиниса ~ Бәдерниса; Айсылу ~ Бәдерсылу ~ Камәрсылу ~ Маһисылу; Айбәдәр ~ Маһибәдәр ~ Шәмсебәдәр; Айкамәр ~ Шәмсекамәр ~ Маһикамәр ~ Бәдеркамәр; Аймаһи ~ Шәмсемаһи ~ Бәдәрмаһи һ. б. Камәржан ~ Маһижан — синонимдаш ир-ат исемнәре.

Антропонимиконыбызда «йолдызлы» исемнәр дә байтак.

Йолдыз яктылык, матурлык, гүзәллек, сафлык, омтылыш, бәхетле өлеш, язмыш символы да булып исәпләнгән.

Төрки халыклар, бик борынгы заманнарда алып балаларга «йолдызлы» исемнәр куша башлаганнар. Хива ханы Әбелгази Баһадур хан язган «Шәжәрәи төрекмән» эсәрендә борынгы төрки исемнәр арасында Йолдызхан исеме дә бар. Болгар-татарларда да «йолдызлы» исемнәр кул-

ланылышта йөргән һәм хәзер дә бездә актив кулланыла торган кеше исемнәре төркемен тәшкил итәләр.

Татарларда Йолдыз һәм Чулпан исемнәре ир балаларга да, кыз балаларга да кушыла. Хатын-кызларга кушыла торган Йолдыз исемнен, фарсылардан шул ук мәгънәдәге Ситарә һәм Әсфирә, рус теле аша латин теленнән Стелла исемнәрен кулланылышка алу нәтижәсендә, синонимик оясы барлыкка килгән. Бездә иран-фарсы чыгышлы Әсфир (йолдыз) исеме дә очрый. Аййолдыз — татарларда хатын-кыз, ә төрекләрдә ир-ат исеме. Акйолдыз исә бездә хатын-кыз исеме булып йөри.

Татарлар Чулпан йолдыз дип Таң йолдызын, ягъни Венера планетасын атыйлар. Бу планетаның борынгы төрки телдәге исеме — Ярук (якты). Себер татарларында Ярук, Ярукә исемнәре әле дә кулланылышта. Таң алдынан яисә кояш батканда күренә торган Чулпан йолдызы атамасының килеп чыгышын *чубан ~ чабан* «көтүче, куй көтүчесе» сүзе белән бәйләп карыйлар. Белгәнәбезчә, искедән калган гадәт буенча, авыл жирендә таң атып килгәндә көтү куалар, ә кичке Чулпан калыкканда көтү каршылылар. Икенче төрле Чулпанны «Көтүче йолдызы» дип тә атыйлар.

Чулпан исеме XVI—XVII йөзләрдә Казан татарларында ир-ат исеме булып кин кулланылган. Татарстанның Балтач, Әлмәт, Минзәлә, Чистай районнарында Чулпан дигән татар, Арча районында рус-татар, Октябрь районында рус авыллары бар. Югары Ослан районындагы Чулпаниха авылына, XIII гасыр уртасында Болгар жимерелгәннән соң, Арыслан дигән кешенен Чулпан исемле улы (Чулпан баба) шәһри Болгардан килеп нигез салган (К. Насыри). Хәзер Чулпаниха — рус авылы.

Хатын-кызларга кушыла торган Чулпан исемнен бездә Чулпаниа дигән төрдәше бар. Гарәпләрдән шул ук мәгънәдәге Зөһрә, рус теленнән латин чыгышлы Венера исемнәрен кулланылышка алу һәм яңа Таңйолдыз, Таңчулпан исемнәре ясалу нәтижәсендә, хәзерге татар антропонимиконында бу исемнен синонимик чылбыры Чулпан ~ Зөһрә ~ Венера ~ Таңйолдыз ~ Таңчулпан барлыкка килгән.

Котып йолдызының татарча атамасы Тимерказык та бездә ир-ат исеме булып йөргән. Тимерказык йолдызы, хәрәкәтсез бер урында торганга, борынгы заманнарда юлда дәрәс юнәлеш тоту, ориентир алу өчен хезмәт иткән һәм аның шушы даимилеген, тотрыклы булуын күздә тотып, татарлар гаиләдә туган ир балалар бер-бер артлы

үлеп барсалар, яңа туган сабий үлмәсен, яшәүчән булсын дигән теләктән чыгып, аңа Тимерказык исемең кушканнар.

Иске татар телендә Тимерказык йолдызы янындагы Акбүзат һәм Күкбүзат йолдызлары атамасы да ир-ат исеме булып кулланылган. Болардан Казан татарларындагы Акбүзатов һәм Күкбүзатов фамилияләре ясалган.

Алынма астрономик терминнарға нигезләнеп ясалган ир-ат исемнәре дә бар. Гарәпләрдән Мөштәри (Юпитер планетасы) Зөхәл (Сатурн планетасы), Сүрия (Сириус йолдызы), фарсы теленнән Бәһрам (Марс планетасы) (ясалмалары Бәһрамбәк, Бәһрамша, Бәһрамжан — ир-ат исемнәре; Бәһрамхәят, Бәһрамия — хатын-кыз исемнәре), рус теленнән грек чыгышлы Уран (грекча «күк» мәгънәсен белдерә; кояш системасындагы жиденче планета атамасы) һәм латин чыгышлы Марс исемнәре кулланылышка алынган.

Жир-су культына нисбәтле борыңгы төрки-татар кеше исемнәре күп түгел. Без төзегән 25 меңнән артык берәмлектән гыйбарәт төрки-татар-болгар исемнәре картотекасы составында жир сүзе булган кеше исеме юк. Безгә таныш булган тарихи чыганақларда да андый исем очрамады.

Жирнең калку, биек географик объектын белдерүче *тау* оронимик терминына нигезләнеп Тау, Таулы, Таулыбай, Таулыбәк, Таубикә, Таужамал һ. б. кебек борыңгы исемнәребез барлыкка килгән. «Тау кебек биек, зур дәрәжәле, атаклы, матур» мәгънәсенә ия булган Таужамал дигән ирләр исемеңә (бу исем хатын-кыз исеме булып та йөргән) нигезләнеп, Удмурт АССРның Кече Пурга районында татарлар яши торган Таужамал авылы атамасы барлыкка килгән.

Болгар-татарларда *су* лексемасына һәм *диңгез* гидрографик терминына нигезләнеп: Сусылу, Диңгезбикә (хатын-кыз исемнәре), Диңгез, Диңгезбәк, Диңгезбай (ир-ат исемнәре) антропонимнары ясалган.

Борыңгы төрки телдә *талуй* сүзе «диңгез» мәгънәсендә кулланылышта йөргән. Идел-Кама болгарларындагы Талут исеме талуй сүзенен -т күплек кушымчасы алып ясалган (Талут — «диңгезләр») формасы булса кирәк. 922 елда Идел-Кама Булгариясенә Багдад хәлифеннән илче булып килгән Әхмәд Ибне Фадланның үзеннән Талут исемле бер болгар кешесе ислам динен кабул итә һәм үзен аның үз исеме белән атавын сорый. Әхмәт Ибне Фадлан аны Габделхак дип атый һәм мәгънәсе белән үз исеме Әхмәдкә

(иң данлы, иң мактаулы) якин булган Мөхәммәт (мактаулы, данлыклы) исемен дә бирә. Талут исеменен төрдәше — Талуй. (Казан татарларында аннан ясалган Талуев фамилиясе сирәк булса да очрый.)

Татарларга гарәпләрдән кергән Камус исеме «океан» мәгънәсенә ия. Бу исемнән Камусов һәм Камусин фамилияләре ясалган. Гарәпләр телне, аның сүз байлыгын, лексик хәзинәсен океан белән тинләп, камус дип тә атылар. Татарларда кеше исемнәре хәзинәсе тел камусының зур бер диңгезен тәшкил итә дисәк, һич тә арттыру булмас.

Ата-баба культы һәм туганлык терминнарының борыңгы кеше исемнәрендә чагылышы

Болгар-татарларда ата-баба культы киң таралган була. Этнографлар ата-баба культын башлыча мәет күмү һәм үлеләрне искә алу йолаларына таянып анализлыйлар. Этнограф К. И. Козлова «Этнография народов Поволжья» (М., 1964) дигән хезмәтендә ата-баба культына хас ике моментны билгели: беренчесе — үлгән ата-бабадан курку һәм алар әйләнәп кайтмасын өчен һәртөрле йолалар үтәү; икенчесе — ата-бабаны зурлау, искә алу, хөрмәт итү.

Ата-баба культы мәжүсилек чоры һәм ышанулары белән бәйле. Аның гаять зур географик тирәлеккә таралган булуы да билгеле. Мәсәлән, Кытайда хәзер дә яшь баланы кечкенәдән үк «атаң яки бабаң — сиңең аллан» дигән рухта тәрбиялиләр. Көнбатышка таба бу төшенчәләр төрки халыкларда ислам, ә башкаларда христиан дине һ. б. йогынтысында үзгәргән. Башкачарак формада кытай төшенчәләренен чагылышы Себер татарларында һәм кайбер башка төрки халыкларда урын ала.

Вакытлар үтү белән ата-баба культына нисбәтле исемнәр мәгънә төсмерләрен киңәйтәләр. Баштагы чорда ата-баба исемен зурлауга кайтып калса, соңрак ул исем кабилә яки ыруг атамасына (этнонимга) әверелеп сакланырга мөмкин. Бу очракта борыңгы бер шәхес, аксакал һәм аның исеме кабилә культына яки нәсел-ыруг культына (этнонимга) әйләнә. Ләкин ата-баба культында беренчел мәгънә югалмый. Исем бирү мотивы ата-бабаның күңелен күрү һәм аны олылау кебек төшенчәләргә үз эченә ала.

Ата-баба культына нисбәтле исемнәренен берничә үзенчәлегә бар.

Балага исем ата-бабасыныкына аваздаш итеп бирелә. Татарларда гаилә яки бер нәсел эчендә ир балаларга эти-се яки бабасы, бабасының этисе һ. б. исеменә рифмадаш исем бирү гадәте шактый киң таралган: Әхмәтша — Жи-ханша — Гаделша — Мөбәрәкша — Дәүләтша; Шиһабет-дин — Садретдин — Хәйретдин — Гарәфетдин; Габдулла — Сәмигулла — Хәбибулла — Рәхимулла — Закирулла — Зә-киулла; Гарифжан — Сәлимжан — Сәлихжан — Галижан — Рәхимжан — Нигъмәтжан; Морат — Тәлгать — Рифгать — Сибгать — Самат — Азат һ. б.

Бер үк компонент керткән исем бирү дә гаилә яки нә-сел эчендә аваздаш исемнәр чылбырын барлыкка китер-гән: Ишбакты — Ишбирде — Ишбулат — Ишбулды — Иш-морат; Миңлебай — Миңлеяр — Миңлегали — Миңлеәхмәт — Миңлеәхәт; Байназар — Байбулат — Байморза — Байга-ли — Байхужа — Байчура; Габдрахман — Габдрәхим — Габдерәззак — Габдерәшит — Габдерәүф һ. б. Исемнәр чылбырының бер үк аваздан башлануын (мәсәлән, Риз-ван — Равил — Рамил — Ренат; Зариф — Закир — Заһир — Зәки — Зәкәрия; Фәез — Фаяз — Фаил — Фәһим — Фәрит һ. б.) ата-баба яки нәсел-ыру культы традициясенәң бүген-ге көндә дә үзенчәлекле чагылышы дип карый алабыз. Бер гаилә яки нәсел эчендә рифмадаш исемнәр бирү тра-дициясе башка төрки халыкларда да, мәсәлән, алтайлы-ларда, башкортларда киң кулланылышка ия. Л. И. Ройзен-зон һәм А. Бобоходжаев үзбәкләрдәге мондый исемнәрне антропонимик серияләре дип атыйлар.

Туганлык терминнарын яңа туган балага исем итеп бирү яки аларның кушма төзелешле исем составында урын алуы да гадәти күренеш. Төрки-татар чыгышлы *ата* һәм *баба* туганлык терминнарына һәм туганлыкны белдерүче башка терминнарга нигезләнеп ясалган кеше исемнәре ата-баба культы тәэсирендә барлыкка килгәннәр исәбенә керә: Атабай (Татарстанның Лаеш һәм Кама Тамагы рай-оннарындагы Атабай дигән татар авыллары атамасында сакланган. Лаеш районындагы Атабай авылының Казан ханлыгы чорында ук булуы документаль мәгълүм), Атай (Татарстанның Зеленодольск районы Мулла иле авылында Атай нәсел-ыру атамасында сакланган), Атакылыч, Атаморат, Атанияз, Атахужа, Атакай, Атахан, Атаяр, Ата-жан, Дәүатай, Олата (<Олыата), Картата; Бабай, Ба-бакай, Бабахан, Бабахужа, Бабахәсән, Бабанияз, Газиз-баба > Азизбаба > Азбаба (соңгысы Татарстанның Апас рай-онындагы татар авылы атамасында сакланган), Галиба-ба > Алибаба > Албаба. Соңгы варианты Татарстанның

Зеленодольск районындагы рус авылы һәм тимер юл станциясе атамасында безнең көннөргәчә сакланган. Тау ягындагы Азбаба һәм Албаба авылларының Казан ханлыгы чорында булулары мәгълүм. Бабажан, Абышка (*абышка* термины Себер татарлары телендә «баба, карт» мәгънәсендә кулланыла; Пермь татарларында *абышка* туганлык термины «ир» мәгънәсенә ия. Казан татарларында Абышкин фамилиясендә сакланган), Бабыш, Бабаш (Бабай, Бабаш исемнәре мариларга да кергән), Агай, Агый (татар телендә тау ягы сөйләшләрендә «өлкән ир туган» төшенчәсен белдерә торган *агай* туганлык терминының *агый* дип йөртәләр; Агый исеме Зеленодольск районы Мулла иле авылында Агый нәсел-ыру атамасында сакланган), Агабай (Казан татарларында Агабаев фамилиясендә сакланган, бу фамилия русларда да бар), Абай («абый»), Әже (борынгы төрки телдә *әже* — «өлкән ир туган, абый». Татар һәм руслардагы Азеев, Азиев фамилияләре шушы исемнән ясалган), Әжебай, Әжеби, Әжегол, Абыз (борынгы төрки телдә *абыз* термины «тәжрибәле, дәрәжәле өлкән ага; аксакал, ил агасы, нәсел-токым башлыгы; жыен агасы» төшенчәсен белдергән. *Абыз* туганлык терминнарының *абзый*, *абзи*, *эбзи* «өлкән ир туган, ага» туганлык терминнары белән бер тамырга кайтып калуы һәм ислам динен кабул итмәгән Алтай төркиләре телендә дә урын алуы чыгышы белән төрки сүз булуын раслый), Абызбай, Абызбакый, Абызгилде, Абызгәрәй, Абызган, Абызмәгъдән, Абаш (борынгы төрки телдә *абаш* — «өлкән ир туган, эти ягынан абый; Казан татарларында һәм русларда Абашев фамилиясе сакланган), Абзай («абзый, абый»; татар-тип-тәрләрдә Абзаев фамилиясендә һәм Башкортстанның Борай, Қыйгы, Дүртөйле районнарында Абзай дигән татар-башкорт авыллары атамасында сакланган), Такай ~ Тагай (борынгы төрки телдә *тагай* — «өлкән ир туган, абый»; Такаев, Тагаев фамилияләрендә сакланган), Апанай (борынгы төрки телдәге *аба* ~ *ана* — «өлкән туган» сүзенә *-най* иркәләү-кечерәйтү кушымчасы ялганып ясалган исем. Казан татарларында Апанаев фамилиясендә сакланган). Без бу мисаллардан *агай* ~ *агый* ~ *абый* ~ *абыз* ~ *абаш* ~ *абзай* ~ *әже* ~ *такай* ~ *апанай* туганлык терминнары һәм алар катнашып ясалган байтак кына кеше исемнәренен синонимдаш булуын ачык күрәбез.

Республикабыздагы һәрбер районда кеше исемнәренә, кушаматларга яки фамилияләргә нигезләнеп ясалган торак пункт атамалары бик күп. Алар Татарстандагы барлык авыл атамаларының яртысынан артыгын тәшкил итәләр.

Болар турында тулырак мәгълүматны «Татарстан АССР-ның антропотопонимнары» (Казан, КДУ нәшрияты, 1973) дигән китаптан табарга мөмкин. Мисал өчен, Татарстан-ның Әлмәт районындагы Бохарай, Габдрахман, Нәдер, Әлмәт, Багряж, Чулпан, Бота, Илтән-бота, Колшәрип, Бикморас, Дәүләт, Мәмәт, Миңлебай, Иштирәк, Ямаш һ. б. авыллар беренче килеп утырган, башлап казык каккан кешеләрнең исемнәрен йөртәләр. Антропотопонимик атамаларда ата-баба, нәсел-ыру культы бик ачык гәүдәләнгән.

Аерым очракларда хәтта антропонимга нигезләнмәгән авыл атамасын да кеше исеме белән нисбәтле дип карау, ягъни ата-баба культы белән бәйләргә тырышу күзәтелә. Бер мисал китерик. Казан шәһәрәндә яшәүче пенсионер Мөхәммәт ага Хәмитовның безгә Апас районындагы Чирмешән авылы исемең килеп чыгышын ачыклауны сорап язган хатында шул авылдагы бер нәсел шәжәрәсенә башында торган бабаларның берсе Чирмешән баба булуы турында сүз бара. Чынбарлыкта исә бу авылның исеме шундагы Чирмешән елгасы атамасыннан (гидронимнан) алынган.

БОЛГАР-ТАТАРЛАРДА БАЛАГА ИСЕМ КУШУГА КАРАГАН ЙОЛА ҺӘМ ТРАДИЦИЯЛӘРГӘ БӘЙЛӘНЭШЛӘ ИСЕМНӘР

Мондый йола һәм традицияләрнең үзләрен ике зур төркемгә аерып карый алабыз:

1. Ата-ананың, баланың туган-кардәшләренә, нәсел-ыруының теләгенә, хис-кичерешләренә, бу бала шундый сыйфатка, дәрәжәгә ия булсын иде дигән өметләренә нисбәтле рәвештә барлыкка килгән кеше исемнәре;

2. Асылларында баланың үзенә нисбәтле төрле ышану-йолалар, гадәт-традицияләр мотив булып яткан кеше исемнәре.

**Ата-ананың, туган-кардәшләренә теләгенә,
хис-кичерешләренә, өметләренә нисбәтле исемнәр**

**Сословие терминнарына нисбәтле кеше
исемнәре**

Мондый исемнәр берничә лексик-семантик төркем тәшкил итә. Хәзер шуларны карап китик.

Колбиләүчелек һәм феодаль жәмгыятьләренә сословие титулларына нисбәтле кеше исемнәре татар антропоними-

конының борынгы лексик-семантик төркемнәреннән берсен тәшкил итә.

Татар телендәге сословие титулларын генетик яктан түбәндәге катламнарға аерырга мөмкин:

1) төрки-татар чыгышлы сословие титуллары: *хан*, *бигәч* (принц, хан улы), *оглан* > *огул* (Чынгыз хан нәселенен хан тәхетенә утырмаган членнарының титулы), *бәк* ~ *бик* ~ *би* (князь), *инал* (аксөяк токымы, затлы нәсел), *карача* (атабек), *бай* (хужа, мал-мөлкәтле кеше), *тархан* (ханга буйсынучы, ләкин аңа ясак түләми торган вассал), *чура* (хезмәтче, игенче, дружина члены, батыр сугышчы), *кол*, *элчи* ~ *илчи* (бикә, байбикә, байбичә) һ. б.

2) гарәп теленнән алынган сословие титуллары: *солтан* (патша, хөкемдар), *мәлик* (патша, солтан, хөкемдар), *мәликә* (патша хатыны, ханбикә, хатын патша), *мәүлана* ~ *мәүла* (әфәнде, хужа, хөкемдар; алла — галим һәм руханиларның почетлы титулы), *сәет* ~ *сәед* (башлык, житәкче, хужа, әфәнде, аксөяк — Мөхәмәтнең кызы Фатыйма балаларынан килгән аксөяк нәселгә бирелгән титул), *әмир* (хәрби башлык, әмер бирүче, боеручы, берәр өлкә яки дәүләт башлыгы), *хажжи* (Мәккә шәһәрәндәге изге урын Кәгъбәгә барып хаж кылган кешегә бирелгән рухани дәрәжә, исем), *имам* (кешеләрне үзенә ияртеп, иң алга басып намаз укытучы мөхәллә башлыгы, өлкән мулла), *мулла* ~ *мелла* (укымышлы кеше, укытучы, остаз; дин әһеле, мөхәлләдә дин башлыгы) һ. б.

3) фарсы теленнән алынган сословие титуллары: *шаһ* (патша, хөкемдар, монарх), *морза* яки *мирза* (*әмир задә* — әмир баласы; аксөяк, затлы токым — өстен катлау вәкиленен титулы), *хужа* (әфәнде, хужа; өйрәтүче, укытучы; милек иясә), *ахун* (остаз, туры юлга күндерүче; мөселманнарда өлкән рухани) һ. б.

Болгар-татарларда бу титул-терминнар жәмгыять үсешенен төрле баскычларына карый.

Югарыда телгә алынган сословие титулларына нигезләнәп гади төзелешле байтак кына кеше исемнәре барлыкка килгән: Хан, Чура, Кол (шуннан Колов, Кулов фамилияләре), Тархан, Бай (шуннан Баев фамилиясе), Бәк (шуннан Биков фамилиясе), Морза, Мирза, Әмир, Мәлик, Мәүла, Сәет, Шәех, Имам, Хужа, Солтан, Мулла, Ахун, Бигәч — ир-ат исемнәре; Хажия, Хужия, Шаһия, Солтания, Мәүлия, Мәликә, Ханәкә — хатын-кыз исемнәре. Алар, исем компоненты сыйфатында, кушма төзелешле байтак кына антропонимнар составында урын алганнар.

Билгеле булганча, Идел-Кама болгар йортында һәм Казан ханлыгында дәүләт белән хан идарә иткән.

Хан сүзенең генезисы борынгы төрки каган «баш идарәче, баш хан» терминына барып тоташа. Борынгы төрки кабиләләр дәүләте — Төрки каганлыгы, төрки хазарлар дәүләте Хазар каганлыгы исемен йөрткән.

Каган һәм кан (хан) титуллары борынгы төрки телдә үк кеше исемнәре составында урын алганнар: Ай каган, Алтын каган, Инәл каган, Билге каган, Кара кан, Тавгач кара бугра-хан һ. б.

Идел-Кама болгарларының X гасырда яшәгән ханнарыннан берсе Алмасхан исемле булган.

«Хан» антрокомпоненты кушма төзелешле болгар-татар исемнәрендә беренче компонент булып та, икенче компонент булып та килә. Мәсәлән, Ханбакты, Ханбарс, Ханбирде, Ханбулат, Хангали, Хангилде; Морзахан, Тимерхан, Айхан, Акхан, Алтынхан, Ишхан, Гәрәйхан, Сәлимхан, Әжмехан, Галихан, Әхмәтхан, Әшрәфхан һ. б.

«Хан» компонентлы исемнәр баланың хан кебек дәрәжәле, абруйлы, бай булуын теләп кушылганнар. Н. А. Белгородский фарсыларга алынган төрки хан титулының мәгънәсе тараюына кызыклы күзәтү ясый. *Хан* сүзе, аның исбатлавынча, фарсыларда «патша, хөкемдар» мәгънәсенән тыш, хәрби хезмәткәрләрдә, соңрак гади чиновникларда һәм иң ахырда сакалын кырып, мык калдыручы кешеләрдә генә исемгә өстәлеп йөртелә башлаган.

Идел-Кама болгарларында *мир* (<әмир), *бәк ~ бик ~ би* титуллары башлыча феодаль жәмгыятьнең югары катлау вәкилләренең исемнәрендә урын алган. Болгар каберташ язмаларында мондый исемнәргә мисаллар шактый күп: Әмир, Мир-Ибраһим, Мир-Мәхмүт, Мир-Хөсәен; Бәктимер, Хөсәен-бәк, Гомәр-бәк, Хажид-бәк, Муса-бәк, Кутлуг-бәк, Салман-би һ. б.

Татарларда Әмиржан, Әмирарслан, Әмиргали, Әмиргани, Әмирулла, Мирвәли, Миргази, Миргазиз, Миргазизжан, Мирәхмәт, Мирхужа кебек *мир* (әмир) компонентлы ир-ат исемнәренең саны йөзгә якын. *Бәк ~ бик ~ би* (князь) компонентлы ир-ат исемнәре тагын да күбрәк: Биарслан, Бибарс, Бигилде, Бигиш, Бикбау, Биш, Биморза, Бигали, Бикжан, Бижан, Биәхмәт, Тимербәк, Айбәк, Илбәк, Уразбәк, Рөстәмбәк, Тимбәк, Әнвәрбәк, Әминбәк һ. б.

Шунысы игътибарга лаек: Г. Әхмәров Казан татарларының кушма төзелешле исемнәрендә *бәк* сословие титулының алдан, ягъни беренче компонент булып, ә мишәрләрдә ахырдан, ягъни икенче компонент булып килүен

(мәсәлән, Бикбау, Бикмулла, Биктимер — Казан татарларында, Үзбәк, Байбәк, Ханбәк — мишәрләрдә) искәртеп уза.

Бай компоненты болгар-татар кеше исемнәрендә аеруча киң таралышка ия. Ул югары катлау һәм түбән катлау вәкилләре исемнәрендә дә урын алган. Борынгы төрки телдә үк Бай апа, Бай буга, Бай темүр, Түзбай исемнәре булган. Болгар каберташ язмаларында Байыш, Байкара исемнәре бар. Боларга өстәп Байарслан, Байбакты, Байбирде, Байбул, Байбулды, Байбура, Байкылыч, Байназар, Байсары, Байәхмәт; Арсланбай, Алтынбай, Тимербай, Ишбай, Миңлебай, Балтабай, Исәнбай, Иделбай, Толымбай, Әхмәтбай һ. б. кушма төзелешле исемнәренә күрсәтергә мөмкин.

Электә төрки халыкларда хан сарайларында «ханзадәләрне тәрбияләүче, караучы, укытучы, атабек» мәгънәсенә ия булган *карача* сословие титулыннан Карача исеме ясалган. Бу исем Татарстанның Мамадыш районы Берсут-Сукачы авылы зиратында 1539/40 нчы елларда куелган кабер ташында бар. Карача — Төмән өлкәсе Табул районындагы татар авылы атамасы.

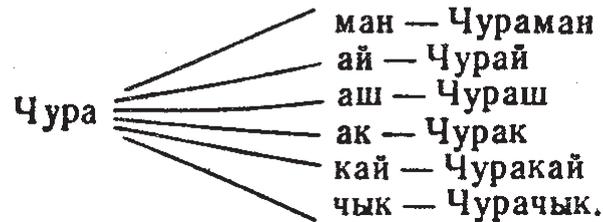
Тархан титулы (монголча *дархан*) «тимерче, оста, һөнәр иясе» дигән мәгънә белдерә. Тархан — феодаль жәмгыятьтә ханнар тарафыннан аерым хезмәтләре өчен ясақ түләүдән азат ителгән һәм башка өстенлекләр бирелгән феодал титулы. «Татарстан АССР тарихы»нда (Казан, 1970): «Казан ханлыгында тарханнар жир биләве киң колач жәя, бу феодалларның, шәхси иминлегенән тыш, суд жаваплылыгыннан шәхси иреге һәм башка өстенлекләре була», — диелә.

Тархан сословие титулы, Урта Идел һәм Урал буе жирлегендә Тархан авыллары атамасына күчкән. Мәсәлән, Татарстанның Тәтеш районында Олы Тархан, Кече Тархан, Югары Тархан һәм Кызыл Тархан дигән татар авыллары бар. Пенза өлкәсендә бер рус авылы Тарханы исемен йөртә, ул М. Ю. Лермонтовның әнисе ягыннан әбисенен имениесе булган. Башкортстанның Шаран районында Тархан исемле татар авылы бар һ. б. Бездә Тарханов фамилиясе дә очрый (мәсәлән, күренекле татар артисты Барый Тарханов, Чистай районы Яуширма авылында Тарханов фамилиясен йөртүче гаиләләр бар).

Астрахань шәһәре атамасыннан килеп чыгышын борынгы төрки-татар Хажитархан (*хаж* + *тархан*) исеменә бәйләп аңлаталар. Хажитархан исеме татарлар әйтелешендә Хажитархан > Әжитархан > Әстерхан рәвешле фонетик үз-

гәреш кичергән. Татарлар грек чикләвеген «эстерхан чикләвеге» диләр, тиз кызып китүчән кешегә «эчтерхан этәче» кушаматын ябыштыралар.

Иске татар телендә актив кулланылышта йөргән *чура* 1) кол; 2) игенче, сабанчы, крестьян, крепостной; 3) сугышчы, дружинник, гаскәри сүзенә антропонимик иркәләү-кечерәйтү кушымчалары ялгану юлы белән һәм бу сүзгә башка исем компонентлары кушылу нәтижәсендә, байтак кына ир-ат исемнәре барлыкка килгән. Мәсәлән:

Чурабай, Чураби, Чуракилде, Чураиш, Акчура, Қарачура, Айчура, Байчура, Бакчура, Таңчура, Ханчура, Колчура, Исәнчура, Ишчура, Илчура, Тиңчура — кушма исемнәр.

Татар антропонимиясендә кушма төзелешле кеше исемнәрен ясауда катнашучы сословие титуллары структур яктан төрле типтагы төзелмәләр барлыкка китергән. Иң киң таралган модель «сословие титулы + сословие титулы» (ягъни «исем сүз + исем сүз»). Төрки, гарәп һәм фарсы телендәге титуллар катнашлыгында барысы 9 төрле антропонимик модель булырга мөмкин:

а) «төрки сословие титулы + төрки сословие титулы»: Байбәк, Байбикә, Байчура, Бикчура, Чурабай, Ханбикә, Ханчура, Чурахан, Колчура, Чуракол, Байгол, Биктархан, Бикбай, Биккол, Колбай, Колбәк, Колбикә, Ялчыбай, Ялчыгол, Бичура, Чурабай, Чураби, Бибәк, Бихан һ. б.

б) «гарәп сословие титулы + гарәп сословие титулы»: Солтаншәех, Шәехсолтан, Әмирсәет, Мирсәет, Сәетәмир, Әмирсолтан, Солтанәмир, Муллахажи, Хажимулла, Хажисолтан, Солтанхажи, Хажиямир, Имамәлик һ. б.

в) «фарсы сословие титулы + фарсы сословие титулы»: Шаһиморза, Шаһихужа, Хужашаһ, Морзахужа, Хужаморза һ. б.

г) «төрки сословие титулы + гарәп сословие титулы»: Бикмулла, Байсәет, Колсәет, Хатынсолтан, Байсолтан, Баймулла, Хансәет һ. б.

д) «гарәп сословие титулы + төрки сословие титулы»: Муллабай, Мәүлабай, Сәетхан, Солтанбәк, Әмирхан, Әмирбай, Сәеткол, Сәетбәк, Сәетбай, Имамбай, Имамбәк, Имамкол, Хажибәк, Хаживи, Хажитархан һ. б.

е) «төрки сословие титулы+фарсы сословие титулы»: Байморза, Бикморза, Байхужа, Бикхужа, Угланхужа, Чуразморза, Чурашаһ һ. б.

ж) «фарсы сословие титулы+төрки сословие титулы»: Ахунбай, Морзахан, Морзабай, Морзагол, Хужабай, Хужабәк, Хужахан, Морзаби, Шаһичура һ. б.

ж) «фарсы сословие титулы+төрки сословие титулы»: Солтанша(һ), Әмирхужа, Сәетхужа, Сәетша(һ), Сәетморза, Солтанморза һ. б.

и) «фарсы сословие титулы+гарәп сословие титулы»: Хужасәет, Хужашәех, Шаһисолтан, Морзасәет, Хужаәмир һ. б.

Татар антропонимиясендә сословие терминнарынын кеше исемнәребезнең башка төркемнәре белән тыгыз мөнәсәбәткә керүләре нәтижәсендә дә, кушма төзелешле күп кенә ир-ат һәм хатын-кыз исемнәре ясалган: Атабай, Атабәк, Атанияз, Бабахан, Балабәй ~ Бәләбәй (шуннан Бәләбәй шәһәре атамасы), Ирморза, Ирбай, Тимербикә, Байтимер, Хантимер, Тимерхан, Айхан, Аюхан, Байкилде, Ханкилде, Уразбай, Казанбай, Акчура, Карачура, Сарыбай, Карабай, Батырхан, Карахан, Колшәрип, Коләхмәт, Колгали, Рәстәмбәк, Мөхәммәтшаһбәк һ. б.

С а к л а у (п р о ф и л а к т и к) и с е м н ә р

Мондый исемнәргә сүзнен сихри көченә ышанып, бала яныннан усал көчләрне куркытып качыру нияте белән кушылган борынгы исемнәр керә.

Профилактик исемнәрнең беришесе тискәре мәгънәле сүзләргә нигезләнәп барлыкка килгән.

Борынгы төрки халыкларда яңа туган бала янына явыз көчләрне, жен-пәриләрне китермәү, аларны куркыту максатыннан чыгып, аңа «начар» мәгънәсенә ия булган Яман исеме яки яман компонентлы берәр кушма исем бирү йоласы булган. Яман, Яманай, Яманбикә, Ямангол, Яманчура, Ямантай һ. б. исемнәр энә шул йола нәтижәсе буларак барлыкка килгән. Татар гаиләләрендә *яман* компонентлы исемнәрне хәзер балаларга кушмыйлар. Алар Яманов (бу фамилия русларда да бар), Яманбаев, Яманголов, Ямансаров, Ямантаев һ. б. кебек фамилияләребездә генә сакланганнар.

«Явыз көчләрне алдар» мәгънәсенә ия булган борынгы төрки-татар Алдар һәм Алдархан исемнәре дә — яңа туган ир баланы явыз көчләрдән саклау исемнәре. Алдар — татар халык әкиятләре персонажы.

Борынгы заманнарда төрки халыклар ир балаларга Ачи (Ачы) исеме биргәннәр. Бу исемнең Идел-Кама болгарларында һәм Казан татарларында кулланылышта йөрүен нәсел-ыру кушаматлары һәм Казан артындагы авыл атамалары раслый. Татарстанның Зеленодольск районы Норлат авылында бер нәсел Ачи кушаматын йөртә. Республикабызның Саба районында Ачы, Югары Ачы, Түбән Кама районында Ачи дигән рус авыллары бар. Казан артында Ачы дигән татар авылының (хәзерге Саба районындагы Ачы дигән рус авылы) Казан ханлыгы дәверендә булуы мәгълүм. XVIII гасырда чувашларда мәжүси Ачи исемнең кулланылышта йөрүе билгеле (Магницкий В. К., 1905). Узбәкләрдә Ачи исеме бүгенге көндә дә кулланылышта.

«Ачы» төшенчәсен белдерә торган исемнәр башка халыкларда да бар. Гарәпләрдәге Хамиз, Хәмзә, руслардагы Кислый, Кисляй, Кисляк, Кислята (Веселовский С. Б., 1974) исемнәре шундыйлардан. Безгә гарәпләрдән кертгән Хәмзә исеме төрки-татар чыгышлы Ачы (Әче) исеме белән мәгънәдәш булып йөргән.

Борынгы төрки халыклар зәһәр исле әче үсемлек *сарымсак* атамасын бала янына явыз көчләр һәм авырулар килмәсен, алар, сарымсак исеннән һәм әчелегеннән куркып, бала яныннан качсын дигән теләктән чыгып, ир балага исем итеп биргәннәр. Суган һәм сарымсакның организм өчен файдалы булуы, авырулардан саклавы медицинада бик күптәннән билгеле. Борынгы сугышчылар көбә киёмнәр эчендә суган яки сарымсактан ясалган ырым әйберләре йөрткәннәр. Аларның фикеренчә, суган һәм сарымсак төрле чирләрдән генә түгел, ук һәм кылычтан да саклаган. Татарларда Сарымсак исеме (русларда — Чеснок, шуннан Чесноков фамилиясе ясалган) безнең көннәргәчә сакланган. Сарымсаков фамилиясе узбәкләрдә һәм каракалпакларда да бар.

Профилактик исемнәрнең бер төрен инкарь төшенчәсен белдерүче Атсыз (Исемсез) һәм Йомак, Йомгалак исемнәре тәшкил итә.

Борынгы заманнарда ир балага Атсыз исеме аны явыз көчләрнең эзләп тапмавын теләп, яман көчләрне алдау, эз яздыру өчен кушылган. Атсыз исемен югары катлау, хәтта хан, патша балаларына бирүдән дә тайчанмаганнар. Мәсәлән, Атсыз бине Мөхәммәт бине Апуш тегин 1127 елда этисе үлгәннән соң Хәрәзм тәхетенә утырган. Атсыз исемнең капма-каршысы (антонимы) — Атлы, Атлыкач.

Атлы, Атлыкач исемнәре ир бала үсеп житеп, батыр-

лык күрсәткәннән соң кушылган. Борынгы төрки халыкларда кешегә үз гомерендә берничә мәртәбә исем кушу гадәте булган. Кешегә башта балалык исеме кушылса, үсеп буйга житкәч (яуда, бәйгеләрдә катнашып сынаулар үткәч), ана яна исем — егетлек, батырлык символы булган «ир аты» бирелгән. Күренекле тюрколог С. Е. Малов бастырып чыгарган борынгы төрки каберташ язма ядкарларында: «Ир атым — Удун», «Ир атым — яшь Анбаш», «Ир атым — Ярук Тигин», «Ир атым — Ирән Улуг, ирдәмле батырмын». «Ир атым — Буга» һ. б. кебек ир-ат исемнәре бар.

Атлыкач — *атлы* (исемле) сүзенә *-кач* иркәләү-кечерәйтү кушымчасы кушылып ясалган болгар-татар исеме. Бу исем Биектау районындагы Чуваш иле авылы зиратына XVI йөздә куелган кабер ташына язылган. Анда: Атлыкач углы Жәккәү (Якуб исеменен жирле әйтелешә. Керәшен татарлары әле дә Яков, Якуб исемен Жәкәү диләр.— Г. С.), Хафиз, Тәүкәл, Көжәк, Татлыби исемнәре бар.

Йомак һәм Йомгалак исемнәре «йому, яшерү, очын югалту», «табышмак» мәгънәсенә ия. Себер татарлары һәм башкортлар табышмакны хәзер дә *йомак* диләр. Башкорт теленен сакмар сөйләшендә *йомалак* (<йомгалак) сүзгә «табышмак» мәгънәсендә кулланыла. Борынгы заманнарда кешенен төп, чын исеме билгеле булса, исемен әйтеп, аңа авыру, зыян-зарәт китерергә мөмкин дигән мәжүси ышану булган. Бу ышану кешенен чын исемен яшерү, табулаштыру күренешен тудырган. «Табышмак» төшенчәсен белдергән (ягъни чын исеме билгеле түгел, ул — табышмак) борынгы Йомак, Йомгалак исемнәре шушы йола тәэсирендә барлыкка килгәннәр. Татарстанның Саба районындагы бер татар авылы Йомагалак исемен йөртә. Татарлар арасында, сирәк булса да, Юмагалаков фамилиясе очрый.

«Төргәк», «йомгак» (ягъни «жеп очы яшерелгән әйбер») яки «яман» мәгънәсенә ия булган Черкен исеме дә — борынгы йола, серле-тылсымлы исемнәребезнең берсе. Черкен исеме, шул әйтелештә яки Черки рәвешен алып, Буа районындагы Черки-Килдураз, Черки-Бәбки, Черки-Ишмәк, Черки-Кошак, Черки-Дүртиле, Күл Черкене, Апас районындагы Табар-Черкен һәм Төбәк Черкене кебек болгар бабаларыбыз тарафыннан нигезләнгән борынгы авыллар атамасы составында урын ала.

Борынгы чувашларда Пелтер (Былыр), болгар-татарларда Былыр (Узган ел) профилактик исемнәре кулла-

нылышта йөргән. Мәжүси чувашлар, болгарлар һәм башка төрки халыклар усал көчләрне, жен-пәриләрне алдау өчен, ир балага Пелтер (Былтыр) исемен кушканнар. Шулай эшлэгәч, усал көчләр бу балага яманлык, усаллык эшли алмыйлар, аның яна гына тууын белми калалар, саташалар, имеш. Г. Тукайның «Шүрәле» әкиятендәге Былтыр исемен исебезгә төшерик.

Болгар-татарларда бу балага усал көчләр, жен-пәриләр тимәсен, аннан өрексен, аны читләтеп үтсен дигән теләктән чыгып барлыкка килгән һәм асылларында *өркү*, *курку* сүзләре яткан саклау исеменәре дә кулланылышта йөргән. Шундый исеменәрдән Өркәш исеме «куркыныч, куркыта торган» дигән мәгънәгә ия. Татарстанның Кукмара районындагы Өркәш авылының атамасы Өркәш дигән борынгы татар кешесе исеменнән алынган.

Борынгы телебездә Өркенде (Курыкты) исеме дә кулланылышта булган (шушы исеменән, сирәк булса да, татарлар арасында очрый торган Өркендиев фамилиясе ясалган). *Өркен* (кайтым юнәлешендәге фигыль) һәм *бай* сүзләре кушылу юлы белән Өркенбай исеме ясалган, Өркенбаев фамилиясе шул исеменән килә.

«Киленне аклау» исеменәре

Борынгы заманнарда татарларда озак вакыт бала тапмаган киленгә Кысыр кушаматы тагылган. Әгәр шундый килен тора-бара бала тапса, баласына «киленне аклау» исеме кушканнар. Борынгы төрки-татар Акланыш, Агарыш исеменәре энә шундыйлардан. Башкорт язучысы Йосыф Гәрәй Акланыш ~ Актаныш исеменен асылында *аклану* (өстән гаеп төшү) сүзе ята дип саный. Агарыш исеме «агару, аклану» мәгънәсенә ия.

Акланыш исеме, *л ~ т* тартыклары күчеше нәтижәсендә, Актаныш формасын алып, Татарстандагы Актаныш авылы (район үзәге) һәм район атамасында сакланган. Агарыш исеменнән русларда Агарышев фамилиясе барлыкка килгән.

Татарларга гарәпләрдән кергән Бәйнә ~ Бәйнә (дәлил, факт), Бәяз (аклау, аклык), Дәлил — Дәлилә (дәлил, исбат итү, танык), Борһан (дәлил, исбатлаучы), Хөжжәт (дәлил, факт, ышандыргыч аргумент) кебек исеменәр дә кайчандыр кулланылышта «киленне аклау» исеменәре булып йөргәннәр.

Баланың сау-сәламәт булуын теләү исемнәре

Баланың ата-анасы, туганнары, нәсел-ыруы теләгенә нисбәтле кеше исемнәренә бер төрән баланың сау-сәламәт булып үсүен теләү исемнәре тәшкил итә.

Металл атамалары һәм алардан ясалган хезмәт һәм сугыш кораллары исеменә нигезләнгән Тимер, Тимербай, Тимербәк, Тимербикә, Тимербаш, Балта, Балтабай, Кылыч, Байкылыч һ. б. кебек исемнәренә баланың таза һәм сау-сәламәт булып үсүен һәм яшәвен теләү исемнәре булуы турында сөйләгән идек инде.

Төрки-татар чыгышлы *исән, сау, тере* компонентлары кергән исемнәр дә баланың сау-сәламәт булып тууын, үсүен һәм яшәвен теләү исемнәре төркеменә карыйлар.

Тарихи антропонимиканыбызда *исән* компоненты катнашып ясалган исемнәребез шактый күп: Исән, Исәнаман, Исәнбай, Исәнбакты, Исәнбирде, Исәнбул, Исәнбулат, Исәнбуга, Исәнбулды, Исәнгол, Исәнмөхәммәт (диалекталь вариантлары: Исәнмәмәт, Исәнмәт, Исәмәт), Исәнсәйф, Исәнтәй, Исәнтимер, Исәнтор, Исәнчура, Исәньюл, Исәнъяр; Исәнбикә, Исәнбану, Исәнбәнәт, Исәнгөл һ. б.

Сау компонентлы исемнәр: Сабура, Саугилде, Сауман, Сауләт, Сайморза, Саучура (Саучурин, Саучуров фамилиясендә сакланган), Саужан; Саубикә, Саубәнәт, Саубану, Саугөл һ. б.

Тере компонентлы исемнәр: Теребай, Теребак, Теребирде («Себер татарларында Теребирдеев фамилиясендә сакланган), Терекөл, Теремөхәммәт, Терехан (шушы исемнән русларда Тюрюханов фамилиясе ясалган), Тережан; Теребикә, Терекамал, Теребәнәт, Теребану, Терегөл һ. б.

Татарларга гарәпләрдән кергән Хәят (тереклек, яшәеш, тормыш), Гайшә (тере, яшәп торучы), Сәлим-Сәлимә (исән-сау, сәламәт), Сәлим (исәнлек, саулык), Сәламәт (исән-сау) исемнәре һәм шул исем компонентлары катнашып ясалган: Бибихәят, Бәдерхәят, Бибигайшә, Гөлгайшә, Гайшәбикә, Гайшәбану, Сәлимәбану, Бибисәлимә, Сәлимәбикә, Сәлимзәвәр, Сәлимжәүһәр, Сәлимгәүһәр; Сәлимбай, Сәлиimbәк, Сәлимжан, Сәлимхуҗа, Сәлимгәрәй, Сәлимзадә, Сәлимкүрде, Сәлимулла, Сәлимхан, Сәлимша(һ), Сәлимьяр, Сәлимьюл, Сәлимжан һ. б. исемнәр шулай ук баланың сау-сәламәт булып үсүен, яшәвен теләп кушылганнар.

Баланың авырудан терелүен теләү исемнәре

Бу төр борынгы исемнәрнең асылларында ата-ананың авыру, чирләшкә булып туган сабыйның авырудан терелүен, сәламәтләнүен теләүне белдерүче фигыль сүзләр ята.

Борынгы төрки-татар Ачыл исеме ир баланың авырулардан арынуын, котылуын, ачылуын теләп кушылган. Төрдәше Очил үзбәкләрдә, бурятларда, монголларда һәм калмыкларда хәзер дә кулланылышта йөри. Кушма төрләре Ачылбай, Ачылбәк, Ачылжан һ. б. Ачылгөл — «ачыл гөл; терелер, сәламәтләнәр гөл». Авыру булып туган кыз баланың авырулардан арынуын, ачылуын, сәламәтләнүен теләү исеме.

Төкәнәй — «төкәнәй; бөтәй, сәламәтлән, тазар». Жиде айдан ук, ягъни житлекмичә туган ир балаларга кушыла торган борынгы йола исем. Төрдәше Төкәнәй. Казан татарларында Төкәнәев (Таканаев) фамилиясендә сакланган.

Тор (яшә, гомер ит) боерык фигыленә нигезләнәп ясалган борынгы төрки-татар кеше исемнәре дә баланың авырудан терелүен, дөнъяда торуын теләп кушылган: Торбай, Торбатыр, Торбәк, Торбикә, Торгын (татар-мишәрләрдә Тургунов фамилиясендә сакланган), Торсын, Торсынбай, Торсынбәк, Торсынбикә, Торсынгали, Торсыngoл, Исәнтөр, Амантор һ. б.

Сауык (Савык), Саулат, Сауит һәм уртак Саурыш (Саврыш), Сауыш (Савыш) исемнәре дә авыру ир баланың савыгуын, авырулардан арынуын, сәламәтләнүен теләп кушылганнар.

В. К. Магницкий хезмәтендә (1905) күрсәтелгән Саурыш һәм Сауыш исемнәре икесе дә «савыгырга булыш, ярдәм итеш» мәгънәсен белдерәләр. Алар ябык, бик зәгыйфь, авыру булып туган ир баланы савыктырырга теләп, илаһи көчне ярдәмгә чакырып кушылган. Бу исемнәр республикабызның Саба районындагы Сауыш, Олы Саврыш, Түбән Саврыш дигән татар авыллары атамаларына эвереләп, безнең көннәргәчә сакланган. Аксубай районында Савруш, Иске Савруш, Түбән Сауруш дигән чуваш авыллары да барлыгын искәрәп китик.

Киләчәк заман хикәя фигыльнең юклык формасын ясаучы *-мас, -мәс* кушымчасы алган фигыльләргә нигезләнәп тә баланың авырулардан терелүен, сәламәтләнүен теләү исемнәре барлыкка килгән: Коттаймас, Жантаймас, Таймас, Атмас, Алмас, Бетмәс, Бетсәмәс һ. б.

Коттаймас һәм Жантаймас исемнәре, синтаксик яктан

караганда, ия белән хәбәрдән торган жыйнак жөмлә тәшкил итәләр. Коттаймас исеменен янәшә килгән «тт» тартыкларының берсе төшеп калган Коттаймас варианты электә Кышлау авылының (хәзерге Арча районында) параллель атамасы булып йөргән.

Коттаймас яки Жантаймас исемнәренен кыскарган варианты Таймас исеменә нигезләнеп татарларда һәм башкортларда Таймасов фамилиясе һәм авыл атамалары ясалган. Башкортстан АССРның Күмертау районында Таймас исемле — башкорт, Яна Таймас дигән рус авыллары бар.

Бетсәмәс — Әгерже районындагы татар авылы атамасы. Бу атаманың нигезендә яткан борынгы төрки-татар Бетсәмәс исеме «бетмәс, үлмәс» дигән мәгънәгә ия. Бу исемнен тамырын тәшкил иткән бетү сүзе борынгы телебездә «үлү» төшенчәсен дә белдергән.

Мәжүси исемнәребездән Атмасны «жан атмас» ягъни «жанын атмас, ташламас, үлмәс», Алмасны «үлем алмас» мәгънәсендәге авырудан терелүне теләү исемнәре дип карый алабыз. Яшәр, Торыр, Терелер кебек борынгы исемнәренә исә Яшәр бала, Торыр угыл, Терелер бала рәвешле тулыландырып карарга мөмкин.

Баланың көчле, батыр булуын теләү исемнәре

Борынгы ыруглык, колбиләүчелек һәм феодааль жәмгыятьләрдә ярыш-бәйгеләрдә, сугышларда өстен чыккан, батырлык күрсәткән ир-ат хөрмәт-абруйга ирешкән, дан-дәрәжәгә ия булган. Менә шуңа элек-электән ир баланың көчле, гайрәтле һәм батыр булып үсүен теләгәннәр һәм бу теләк кеше исемнәрендә дә чагылыш тапкан.

Ир баланың көчле һәм батыр булуын теләүнен, метафорик рәвештә, кыргый һәм йорт хайваннары (арыслан, каплан, барс, сыртлан, ягуар, буга һ. б.), ау кошлары (лачын, бөркет, карчыга һ. б.) атамаларына нигезләнгән исемнәрдә чагылыш табуына алда тукталдык. Мондый исемнәренен байтагы *алып, пәһлеван, баһадир, батыр, каһарман, көч, куәт, гайрәт, мөңке ~ бөкә* сүзләренә нигезләнеп яки шул сүзләр катнашып ясалган.

Көч сүзе борынгы төрки телдә үк антропоним һәм антрополексема булып кулланылган: *Күч, Күч барслык, Күч күл тутук* һ. б.

Болгар кабер ташы язмаларының берсендә *Йөркүч* (*йөри* дружинник + *күч* «көч»), ягъни хәрби чин + кеше исеменнән гыйбарәт антропоним бар (Хакимзянов Ф. С.,

1978). Иске татар телендә (XV—XVIII йөзләр) составларына көч компоненты урын алган Көчбатыр, Көчбай, Көчбәк, Көчкилде, Көчкуэт (Әстерхан татарларында Кучкуатов фамилиясендә сакланган), Көчморза, Көчтирәк исемнәре кулланылышта йөргән. Күргәнебезчә, көч антропонимик берәмлеге борынгы төрки телдән болгар теленә, болгар теленән татар теленә килеп керә. Монда Идел-Кама болгарлары этносы, теле һәм атронимиясе белән татар этносы, теле һәм антропонимиясе арасындагы тарихи күчмәллек һәм дәвамчанлык бик ачык чагыла.

Борынгы төрки—болгар—татар антропонимик күчмәлеге *алып* (әзмәвер, гадәттән тыш зур гәүдәле кеше, великан, герой, баһадир) компонентлы кеше исемнәрендә дә чагылыш таба.

«Борынгы төрки сүзлек»тә *алп* сүзенен 1. мәргән; 2. батыр, баһадир, витязь; 3. кыю һәм 4. батырлык, ирдарлык мәгънәләрен белдерүе күрсәтелгән. Шушы сүзгә нигезләнеп байтак кына борынгы төрки кеше исемнәре ясалган: Алп айа, Алп кутлуг, Алп тархан, Алп тутук, Алп таш һ. б.

Идел-Кама болгарлары арасында ифрат зур гәүдәле, көчле әзмәверләр — алыплар яшәве турында Болгарга X йөздә сәяхәт иткән Әхмәт ибне Фадлан, XII гасырда Болгарда ике мәртәбә булган Әбү Хәмид әл-Гарнати язып калдырганнар. Татар халкының борынгы риваятьләрендә Алып бабай гаять зур гәүдәле, көчле кеше итеп сурәтләнә: «Алып — батыр кеше иде, эгәр дә ул эшкә чынлап тотынса, кечкенәрәк тауларны аудара һәм бер кулы белән атларны яки сьерларны күтәрә ала иде» (Борынгы татар әдәбияты. — Казан, 1963).

Татарлар арасында еш кына калку урыннарны, зур булмаган тауларны «Алып бабай чабатасын каккан жир» дип йөртәләр. Татар теленен Минзәлә сөйләшендә бүгенге көндә дә *алпамыш* сүзе «алып, зур гәүдәле кеше, көчле, батыр», *алана* сүзе «зур, таза гәүдәле, озын буйлы кеше» мәгънәсендә кулланыла.

Идел-Кама болгарларында Алып, Алыпхужа, Алыптай, Урум Алып кебек кеше исемнәре булган. Болгар эпитафикасы белгече Ф. С. Хәкимжанов Урум Алып тезмәсен топоним (Урум) һәм кеше исемнән (Алып) гыйбарәт псевдоним — тәхәллүс дип карый һәм «Алп из Урюма» төшенчәсен белдерә дип саный. Хәлбуки, Урум — «озын» мәгънәсенә ия булган шәхси кушамат, ә Алып — кеше исеме. Безнең фикеребезчә, Алып исемле шәхескә зур гәүдәле, озын буйлы булганга Урум (Озын) кушаматы тагылган. Болгар каберташ язмасында очраган Урум Мөхәммәд

тезмәсе дә, Ф. С. Хәкимҗанов язганча, Мухаммед из Урюма төшенчәсен белдерми, бәлки «Озын Мөхәммәд» дигәнне, ягъни Озын кушаматлы Мөхәммәд дигән шәхесне аңлата.

Урум сүзенен килеп чыгышын чувашча *варам* (озын, сузынкы), татарча *озын*, башкортча *озон* сүзләренә һ. б. бәйләп карый алабыз.

Татарстанның Саба районында Орымширмә (Озын чокыр), Караширмә (Кара чокыр), Икширмә (Ике чокыр) дигән татар авыллары, Тәтеш районында Урюм дип аталучы мордва авылы (ул Урюм елгасы буена утырган), Апас районында Орым Тәрбите («Орым» дип аталган елга янында) дигән керәшен татарлары авылы бар. Удмуртиянең Алаш районында «Урум» дип аталган озын чокыр кырыена утырган удмурт авылы Урум исемен йөртә. Күргәнебезчә, әлеге авыл атамаларында *урум* ~ *орым* ~ *урюм* (озын) сүзе, бу авыллар я озын чокыр, я булмаса Орым ~ Урюм исемен йөртүче озын елга буенда утырганга, урын алган.

Татарларда XV—XIX йөзләрдә Алыпарслан, Алыпбай, Алыпбәк, Алыпкол, Алпар, Алапай исеменә кулланылышта булган. Боларның кайберләре авыл исеменә һәм фамилияләргә эверелгән. Алапай исеменнән Алапаев фамилиясе ясалган. Татарстанның Әлки районында Иске Алпар һәм Яңа Алпар дигән татар авыллары бар. Әлеге ойконимнар Алпар дигән төрки-татар кеше исеменә нигезләнеп ясалганнар. Сирәк булса да, татарлар арасында очрый торган Алпаров фамилиясенен (мәсәлән, күренекле татар тел белгече Гыйбад Алпаров) асылында шушы исем ята.

С. Е. Малов «Памятники древнетюркской письменности» (М.-Л., 1951) дигән хезмәтендә *алп* (герой) сүзенә Күл-Тәгин ядкарендәге Алп әр исемен мисал итеп китерә. Борынгы төрки телдә *әр* «ир» мәгънәсен белдерүен исәпкә алсак, Алпар исеме «батыр ир» мәгънәсенә ия булып чыга.

Борынгы төрки телдә үк урын алган *батур* (герой, богатырь) сүзе һәм Батур исеме асылда борынгы фарсы чыгышлы *баһадир* сүзенә барып тоташа.

«Борынгы төрки сүзлек»тә *багатур* сүзенен кеше исеме һәм титул булып йөрүе күрсәтелгән. Алтын Урда дәүләтендә *баһадир* дигән хәрби титул булган: «Ак-Тимур-баһадир, Казанчы-баһадир, Каранчи-баһадир, Колынчак-баһадир, Мөхәммәд-Солтан-баһадир, Мөхәммәд-Жүки-баһадир (Идел-Кама болгарларында Жүкү дигән ир-ат исеме

булган. Казан татарларында Жикмэргэн), Омар-шәех-баһадир һ. б. Татар антропонимиконунда баһадир сүзенә нигезләнеп Баһадир исеме барлыкка килгән.

Татарларда *батыр* сүзе катнашып байтак кына кеше исемнәре ясалган: Батыр (шуннан татарлардагы Батыров, руслардагы Батырев фамилиясе. Чувашстан АССРда Батыр дигән район һәм район үзәге булган зур авыл бар. Бу районда күбесенчә татар-мишәрләр яши), Батырай (шуннан Батыраев, Батраев фамилияләре), Батырбай, Батырбәк, Батырбулат, Батыргали, Батыргәрәй, Батыркай, Батырхан, Батырхужа, Батырша(һ), Батыржан, Илбатыр, Ишбатыр, Көчбатыр, Байбатыр, Ташбатыр, Тимербатыр, Яубатыр һ. б.

Ир баланың көчле һәм батыр булуын теләп кушылган исемнәр төркеменә борынгы төрки-татар Кошак исеме дә карый. Бу исемнең этимологиясе төрек, чыгтай, кырым татарлары телендә сакланган *кочак* (кыю, батыр егет, герой) сүзенә нисбәтле. Хәзерге кумык телендә дә *кочакъ* сүзенен мәгънәсе шуңа тәңгәл.

Татарстанның Питрәч районындагы Кошаково дигән рус авылы атамасы борынгы төрки-татар Кошак исеме белән мөнәсәбәтле. Казан ханлыгы чорында бу жирләр Кошак исемле татар князенең биләмәләре булган, бу авылга шул князьнең исеме бирелгән. «Татарстан АССР тарихы» китабында (Казан, 1970) Казан ханбикәсе Сөембикәнең ире Сафагәрәй үлгәннән соң, Кырым хәрби отрядлары яубашы Кошак-Уланны үзенә якынайтуы һәм вакытлы идарә итү вәкаләтләрен аңа тапшыруы турында әйтелә. Республикабызның Буа районындагы Казма дигән татар авылы русча Черки-Кошаково дип атала.

Татар антропонимиконунда фарсы чыгышлы *каһарман* һәм *пәһлеван* сүзләренә нигезләнеп Каһарман (диалекталь вариантлары Карман, Караманай, Караманый) һәм Пәһлеван исемнәре ясалган. Фарси Дилавәр исеме «йөрәкле, батыр, курку белмәс» мәгънәсенә ия. Гарәби чыгышлы *гайрәт* һәм *куәт* сүзләреннән Гайрәт, Гайрәтбәк, Гайрәтулла; Куәт, Куәтбай, Куәтбәк, Куәтбирде, Куәткилде, Көчкуәт, Байкуәт, Исәнкуәт, Ишкуәт исемнәре барлыкка килгән.

Татарлар кулланылышка алган гарәби чыгышлы Жәсим-Жәсимә, Шожаг исемнәре дә «батыр, кыю, гайрәтле, йөрәкле» дигән мәгънәгә ия. Гарәби Азамат исеме шулай ук «рыцарь, баһадир, герой» мәгънәсен белдерә. Диалекталь вариантлары Азай, Азук. Болардан Азаматов, Азаев, Азуков фамилияләре ясалган.

Баланың бәхетле, мул тормышлы, мал-мөлкәтле булуын теләү исемнәре

Иске татар телендә «бәхет», «бәхетле», «хәерле», «уңыш», «шатлык» мәгънәсенә ия булган *ураз* (*араз*, *рыс*), *теләй*, *кот*, *котлы* сүзләре катнашында баланың бәхетле булуын теләгән гади, ясалма һәм кушма төзелешле исемнәр барлыкка килгән. Мәсәлән: Араз, Ураз, Теләй; Уразлы ~ Котлы; Котлыбак ~ Уразбак, Котлыбай ~ Уразбай, Котлыбәк ~ Уразбәк, Котлыбикә ~ Уразбикә; Котлыбану, Котлыбикәч, Котлыниса, Котлыгөл; Уразбану, Уразгөл; Котлыбарс, Котлыби, Котлыбуга, Котлыбулат, Котлывафа, Котлывәли, Котлыгилде, Котлыгәрәй, Котлыдәүләт, Котлызаман, Котлыиш, Котлыкадәм; Уразай, Уразбага, Уразбакты, Уразбирде, Уразгали ~ Уразали, Уразгол, Уразгужа, Уразман, Уразмөхәммәт (диалекталь вариантлары: Уразмәт, Размәт, Үрәзмәт, Уразик, Үрмәт, Урмат), Уразтимер, Уразхан, Уразжан һ. б.

Исемнәребез хәзинәсенә тора-бара Котлы, Ураз, Уразлы кебек төрки-татар чыгышлы синонимик исемнәр рәтенә шул ук мәгънәдәге гарәби чыгышлы Бәхет, Сәгадәт (Сәгъдәт), Мөбарәк исемнәре өстәлгән.

Татар антропонимиконунда 150 дән артык кушма төзелешле ир-ат һәм хатын-кыз исеме *миңле* (әйтелешә *миңне* ~ *миң*) антрополексемасы кушылу юлы белән ясалган. Борынгы заманнарда *миңле* бала бәхетле була дип ышанганнар һәм яңа туган сабыйга тәнендә *миң* булса яки соңрак *миң* чыкса, баштагы исемен алмаштырып, аңа *миңле* (*миңне*) сүзе кергән исем биргәннәр. *Миң*, *миңле* сүзе матурлык, чибәрлек, күркәмлек, символы булып та саналган. Фарсы-тажик телендә «миң, миңле» мәгънәсендә йөри торган *хол* ~ *хал* сүзенен (татарча әйтелештә *кал*) татар антропонимиясенен бер үк исем компонентларына кушылуы нәтижәсендә, татар телендә байтак кына кушма төзелешле синонимик пар тәшкил итүче ир-ат һәм хатын-кыз исемнәре барлыкка килгән: а) Калбай ~ Миңлебай; Калбәк ~ Миңлебәк; Калморза ~ Миңлеморза; Калмөхәммәт ~ Миңлемөхәммәт; Калгали ~ Миңлегали; Калхужа ~ Миңлехужа һ. б.; б) Калбану ~ Миңлебану; Калбәян ~ Миңлебәян; Калбикә ~ Миңлебикә; Калзадә ~ Миңлезадә; Калзөһрә ~ Миңлезөһрә; Калчәр ~ Миңлейөз ~ Миңлеруй; Калниса ~ Миңлениса > (Миңниса); Калсылу ~ Миңлесылу > (Миңсылу) һ. б.

Татарларда баланың бәхетле, мул тормышлы, мал-мөлкәтле булуын теләү исемнәре гарәп теленнән кергән

дәүләт (1. байлык; мәмләкәт, ил; 2. бәхет; хәзинә), *нигъмәт* (1. бәхет, байлык; 2. ашамлык-эчемлек; 3. ләззәт), *нәгыйм* (1. бәхет, мул тормыш; 2. татлы тәм, ләззәт; нигъмәт; 3. бәхетле) антрополоксемаларына нигезләнәп тә барлыкка килгәннәр: Дәүләт, Дәүләтбай, Дәүләтбакты, Дәүләтбирде, Дәүләтнур, Нурдәүләт (Норлат — Татарстандагы шәһәр һәм берничә татар авылы атамасы), Байдәүләт, Дәүләтсолтан, Дәүләтхан, Дәүләтхужа, Дәүләтчура, Дәүләтша(h), Дәүләтьяр, Дәүләтжан, Дәүләтжиһан, Дәүләтжыйган; Дәүләтбану, Дәүләтбикә, Дәүләтгөл, Дәүләтниса; Хәзинә, Хәзинәбану; Нигъмәт, Нигъмәтулла, Нигъмәтхан, Нигъмәтжан, Нәгыйм, Нәгыймә, Нәгыйметдин, Нәгыймулла, Нәгыймхан, Нәгыймжан һ. б.

Баланың озын гомерле булуын теләү исемнәре

Баланың озын гомерле булуын теләү башлыча «озын гомер», «озак яшәү» төшенчәсен белдерүче *өркет* (озын, даими), *озак*, *үлмәс*, *бүз* (ак, чал, чаларган), *мәнгүш* (мәңге иш), *ашмас* (үлмәс) сүзләре һәм *житмеш*, *сиксән*, *туксан*, *йөз*, *мең*, *төмән* (ун мең) кебек сан атамаларына нигезләнәп ясалган исемнәр белән белдерелә.

Өркет исеме кушылган ир бала озын гомерле була, озака яши дип ышанганнар. Бу исемнең диалекталь вариантлары: *Өркәт*, *Әркәт* (шуннан Зеленодольск районы Мулла иле авылындагы *Әркәт* нәселе атамасы), *Өркәй*, *Өрки*. Болар Казан татарларында *Өркетов* (*Уркутов*), *Әркәтов* (*Аркатов*), *Өркиев* (*Ркиев*) фамилияләрендә сакланган.

Төрки халыкларда *озак* сүзе катнашып *Байозак*, *Торозак*, *Жанузак*, *Гаезозак* (> *Аитзак*), *Гомерозак* кебек ир-ат исемнәре барлыкка килгән. Татарларда ир балага озын гомер теләп кушылган *Гомерозак* исеме XX йөз башларына кадәр кулланылышта йөргән. Диалекталь варианты *Умырзак*. Казан татарларында *Гомерзаков*, *Умырзаков* фамилияләрендә (мәсәлән, Татарстанның *Әлмәт* районы *Нәдер* авылында) сакланган. *Жанузак* исемнән казахларда — *Жанузаков*, *Өмүрзак* (*Өмүрүзак*) исемнән кыргызларда *Өмүрзаков* (*Умурзаков*) фамилиясе ясалган.

Фарсы чыгышлы *Дираз* исеме дә «озын, озака, дәвамлы (гомер)» мәгънәсенә ия.

Үлмәс (ир-ат һәм хатын-кыз исеме), *Үлмәсбай*, *Үлмәсбәк*, *Үлмәсбикә*, *Үлмәскамал*, *Үлмәскол*, *Үлмәсжамал* һ. б. кебек исемнәр дә бу бала үлмәсен, озака яшәсен, озын гомерле булсын дигән теләктән чыгып кушылганнар. Борын-

гы төрки телдә «үлмәс» мәгънәсенә ия булган Ашмас исеме дә кулланылышта йөргән. Бу исем Казан татарларында Ашмасов фамилиясендә сакланган.

Болгар-татарларда *бүз* (1. аксыл, чал, чаларган, картайган; 2) буй житкән, зур үскән) компонентлы Бүзьегет, Бүзтимер, Бүзтирәк, Бүзэргән, Бүздәк (Башкортстандагы район һәм район үзәге атамасында сакланган), Бүзәк (Казан татарларында һәм татар-мишәрләрдә Бүзәков, Бузяков фамилияләрендә сакланган) һ. б. кебек кеше исемнәре шулай ук баланың буй житүен, озын гомерле булып, чәчләренә чал кереп картайганчы яшәвен теләп бирелгәннәр.

Төрки халыкларда Сиксәнбай, Сиксәнбәк, Сиксәнбикә, Туксанбай, Туксанбак, Туксанбәк, Туксанбикә һ. б. кебек составларында *сиксән*, *туксан* саннары булган кеше исемнәре дә бар. Мондый исем бала сиксәнгә яки туксанга житсен, ягъни озак яшәсен дигән теләктән чыгып, яисә әтисе сиксән яки туксан яшькә житкәч туган балага кушылган. Урал татарларында Сиксәнбаев фамилиясе, татар-мишәрләрдә Туксанбаев фамилиясе бар. Казахларда, кыргызларда, нугайларда һәм үзбәкләрдә Сиксәнбай, Туксанбай, Сиксәнбикә, Туксанбикә исемнәре хәзер дә кулланылышта йөри.

Борынгы заманнарда *йөз* һәм *мең* кебек «түшәм саннары»на нигезләнәп тә баланың озын гомерле булуын теләү исемнәре барлыкка килгән: Йөзмөхәммәт — «йөз яшәр Мөхәммәт» (диалекталь вариантлары Йөзмәт, Йөзмәй, Йөзмәмәт, Йөзмөхәм, Йөзмүк, Йөзми), Йөзьяшәр — «йөзәй, ягъни йөзгә жит» (Йөзәй ~ Йүзәй ~ Йүзи), Меңьяшәр, Меңжитәр исемнәре энә шундыйлардан.

Борынгы төрки халыкларда *төмән* (ун мең, чиксез күп, бик күп) саны түшәм сан булып йөргән һәм антропонимиядә балага озын гомер теләү исемнәре ясауда катнашкан. Мәсәлән, Төмән (Төмәнов, Тюменов фамилиясендә һәм Көнбатыш Себердәге шәһәр атамасында сакланган), Төмәнбай, Төмәнби, Төмәнбикә, Төмәнкилдә, Төмәнтимер, Төмәнче («ун меңче» — Тюменцев фамилиясендә сакланган), Төмәншәех, Төмәнгил һ. б. Соңгы исемгә кинрәк тукталып китәсе килә. Төмәнгил исеме — «бик озак, ун мең ел яшәр бала кил («ту») дигән мәгънәгә ия. Шушы исемнән ясалган Тумангелов фамилиясен Болгария Халык Республикасында яшәүче берничә татар гаиләсе йөртә. Бу якларга XVI гасырның икенче яртысында, Казан һәм Әстерхан ханлыклары жимерелгәннән соң, татарларның күчеп килеп утырулары мәгълүм.

Болгар-татарлар ислам дине кабул иткәннән соң (X йөз)

баланың озын гомерле булуын теләп кушыла торган төрки чыгышлы исемнәр төркеменә шул ук мәгънәләргә ия булган гарәби һәм катнаш чыгышлы Гомәр (гомер, гомерле, яшәү, яшәүчән), Гомәрбай, Гомәрбәк, Гомәргали, Гомәрхан, Гомәржан; Гомәрә, Гомәрбикә, Мөгаммәр (озын гомерле); Даим, Даимә, Даимия (даими, һәрвакыт булып тора торган); Бакый (мәңгелек, мәңге яшәүче), Бакыя, Бакыйбай, Бакыйхан, Бакыйжан, Бакай, Самат (мәңгелек, мәңге яшәүче); Каюм (мәңге яшәр), Халит (мәңге яшәр, үлемсез, даими), Халидә; Лаим, Лаимә (үлемсез), Сәрмәт, Сәрмәдия (мәңге дәвамлы, мәңгелек, үлмәс); Әлфин, Әлфинә (мең яшәр; мең асыллы), Әлфия (мең яшәр), Жавид — Жавидә (мәңге, мәңгелек; үлемсез), Әзәл — Әзәлия (мәңгелек, чиксез; бетмәс-төкәнмәс) һ. б. исемнәр өстәлгән һәм киң таралыш алган.

Баланың булуын, тууын теләү исемнәре

Борынгы заманнарда төрки халыкларда гаиләдә, нәселдә озак вакыт бала булмый торса, яки туган балалар үлеп барса, тәңредән бала сорау, баланың үлмәвен, яшәвен теләү, үтенү, ялвару йоласы башкарылган. Бу йола «Б а л а к е л ә в е» дип аталган. Бала келәве Келәү (Теләү) йоласының бер төрен тәшкил иткән.

Келәү йоласы, илаһи көчкә — тәңрегә яки тотемга табынып, аннан кешенең күп төрле теләкләре үтәлүен сорап, аерым бер урында, күбесенчә, су, елга, чишмә буенда башкарылган. Ритуал өчен корбан чалынган терлек яки кошкорт исеме белән: *каз келәве, үрдәк келәве, тавык келәве, сарык келәве, сыер келәве* дип аталган келәүләр булган. Тарихи-этнографик әдәбиятта бу төр келәүләрнең керәшен татарлары арасында саклануы күрсәтелә. И. А. Износков элек Лаеш өязенә кергән Ташкирмән авылында яшәүче керәшен татарларының, Казанның беренче архиепископы Гурий заманында ук (1555 еллар) православие диненә күчүләренә карамастан, мәжүси йолаларны тотуы, һәр елны язын һәм жәен авыл уртасында сарык келәү һәм сыер келәү, ә чокырда ике елга бер мәртәбә көзен тавык келәү үткәрүләре турында яза.

Келәү йоласын үтәгәндә, сәдака итеп, борынгы акчаларны суга салу яки жиргә (йорт нигезенә) күмү гадәте дә булган. «Келәү акчасы», «келәү акчасы тигән», «келәү тигән» һ. б. кебек тәгъбирләр нәкъ менә шул турыда сөйләләр.

Тагын шунысы игътибарга ласк: электә болгар-татарларда кулланылышта йөргән Кояш-Ай календаренда ун-беренче ай *келәү ае* дип аталган. Мәжүси бабаларыбыз келәү аенда туган ир балаларга Келәш исеме кушкан булсалар кирәк.

Татар антропонимиконунда баланың булуын, дөнъяга килүен теләү-үтенү исемнәре, башлыча, тәнредән бала сорау белән мөнәсәбәтле рәвештә, «бала тууны теләү, сорау, үтенү» төшенчәсен турыдан-туры яки күчерелмә мәгънәдә белдерә торган боеру яки теләк тәгъбирлегендәге фигыльләр ярдәмендә формалашкан. Исемнәрнең әлегә лексик-семантик төркемен барлыкка китерүдә «ният-теләкне», «сорау-үтенүне», «кушу-чакыруны» белдерә торган *телә (келә), сора, истә, кесә, бир, бирче, бак, кара, кил, ту (туг)* кебек боерык яки теләк фигыль нигезле антроплексемалардан тыш, гарәби чыгышлы *морат* (теләк, максат, теләгән әйбер), *ният* (теләк, максат), фарсы генезислы *арзу* (теләк, омтылыш), *нияз* (ихтыяж; үтенү, ялвару, теләү) исем компонентлары да актив катнашкан.

Телә антрополоксемасы яки аның төрләре катнашып ясалган «бала келәве»нә нисбәте исемнәрнең саны ике дистәдән артык: Теләбай, Теләбәк, Теләбикә, Теләгол, Теләк, Теләкәй, Теләч, Теләнче, Теләже, Теләгән, Теләнгән, Теләкбай, Теләкбирде, Телимбай, Теләш, Делиш, Деләш, Теләүбай, Телбәүкәй, Теләүбирде, Теләүгилде, Теләүгол, Теләүкабул, Теләүле, Теләүмөхәммәт (Теләүмәт, Теләүмәт), Теләүшә (Теләүшаһтан), Келәш, Келәүле, Келәнче, Келәүшә, Келәвеш, Теләмеш (соңгысы кыргызларда әле дә кулланылышта йөри) һ. б.

Бу исемнәрнең кайберләре Казан татарларында Теләвиев фамилиясендә (Казан шәһәрнен 1565—1568 һәм 1646 елларда төзелгән сан алу кенәгәләрендә Тлевлеев фамилиясе бар), Себер татарларында Телимбаев, Урал татарларында Тляшев, Телешев (Телешев фамилиясе русларда да бар), татар-мишәрләрдә Делишев, Делешев, Кляшев һ. б. кебек фамилияләргә һәм Урта Идел-Урал регионунда Келәш (Татарстанның Тәтеш, Башкортстанның Чишмә районнарындагы), Теләкәй (Татарстанның Актамыш, Башкортстанның Бүздәк һәм Илеш районнарындагы), Келәнче (Югары Ослан һәм Кама Тамагы районнарындагы), Келәвеш (Мамадыш районындагы), Теләнче (Сарман районындагы), Теләче һәм Теләже (Саба районындагы), Теләш (Башкортстанның Әбжәлил һәм Мәчетле районнарындагы), Теләбай (Башкортстанның Күгәрчен райо-

нындагы), Келәүле (Куйбышев өлкәсе Келәүле районындагы) авыллары атамаларына әверелеп, безнең көннәргәчә сакланган.

Борынгы заманнарда тәңредән бала сорап ялваруга нисбәтле рәвештә турыдан-туры теләк-боерыкны белдерә торган *сора, үтә, үтен, истә, кесә, бир, бирче, бул, кил, ту (туг)* фигыльләрәнә нигезләнеп байтак кеше исемнәре ясалган: Соран (Суранов фамилиясендә сакланган), Сорачык (Югары Сорачык — Татарстанның Мөслим районындагы татар авылы атамасы), Соранбәк, Соранбай (Соранбаев, Суранбаев фамилиясе шушы исемнән. Кыргызларда Соорон, Сооранбек, Сооронбай исемнәре хәзер дә кулланылышта йөри), Жансорыйм (Апас районында Янсорыйм дигән керәшен авылы бар), Сорачык (Сорачыков ~ Сурачиков фамилиясендә сакланган), Сорапкол, Сораган (Себер татарлары һәм казахлар арасында әле хәзер дә Сораган дигән кеше исемнәре очрый. Башкорт шәжәрәләрендә Сораган-бий, Сорақ, Теләнчөбай, Теләүкәй исемнәре урын ала). Үтәгелкәй исеме тәңредән бала сорап «бала келәве» башкарылганнан соң туган ир балага кушылган (бу исем Казанның 1565—1568 елларда төзелгән сан алу кенәгәсендә сакланган). Үтәмеш, Үтәморат, Үтәнияз, Үтенечтимер (кыскартылып әйтелешә Үтүч. Шуннан Казан татарларындагы Утүчев фамилиясе ясалган), Бириш (Бирюшев фамилиясендә сакланган), Алпанбир (*алпан* «таза, баһадир, алып гәүдәле» + *бир*; Казан татарларында, мәсәлән, Татарстанның Балтач районында, Алпанбиров фамилиясендә сакланган), Бирчөбай, Бирдөбай, Бирдиеш, Ишбирдө (Бирдишев, Ишбирдиев, Ишбирдин фамилияләрендә сакланган), Бирдеморат, Моратбирдө, Бирдөхан, Ханбирдө, Бирдөхуҗа, Хуҗабирдө, Бирдөяр, Ярбирдө (Бирдөяров, Ярбирдиев, Ярбирдин фамилияләрендә сакланган), Бирәхмәт (шуннан Бирәхмәтов фамилиясе ясалган), Бирмөхәммәт (Бирмөхәммәтов фамилиясендә сакланган), Бирсенбай, Бирсенбәк, Бирсенхуҗа, Бирҗан (Бирҗанов фамилиясендә сакланган. Бирҗанов фамилиясе русларда да бар); Тубай, Байту ~ Байтуг (Байтуков фамилиясендә сакланган), Тубикә, Тубәк, Туиш (татар-мишәрләрдә Туишев фамилиясендә сакланган. Туиш — хәзер Кукмарага кушылган татар авылы атамасы), Туган, Тугуш (татар-мишәрләрдә Тугашев, Тугушев фамилияләрендә сакланган, Исәнту ~ Исәнтуг; Тутулы, Тулыту, Байбул, Ишбул, Байбулды, Байбылсын, Ишбулды, Булдыиш (Булдыишев фамилиясендә сакланган), Ишбулсын, Тиңбул һ. б.

Борынгы төрки телдә *истә* сүзе «эзлә, телә» һәм *күсә* сүзе: 1. «телә»; 2. «сагын» мәгънәләрен белдерү өчен кулланылган. Әлеге боерык-теләк фигыльләргә нигезләнәп: Иштәк, Иштәк (Башкортстанның Яңаул һәм Төмән өлкәсенә Вагай районында Иштәк дигән татар авыллары бар), Иштәкбай; Көсәмәк, Көсәмеш, Көсәбай, Көсәбәк, Көсәбикә, Көсәпкол, Көсәнәк һ. б. кебек борынгы исемнәребез барлыкка килгән.

Татар теленә урта диалектына караган Тау ягы сөйләшләрендә очрый торган «сине генә көсәп (теләп, көтеп) тора идек» тәгъбире, шул ук сөйләшләрдәге *көсәмче* — «йорттан-йортка йөрүче, үз өенә кайтып кермәүче, тәмләш-су теләп, өмет итеп йөрүче кеше» һәм Минзәлә сөйләшләрдәге *көсәмәй* — «соранырга яратучы кеше» диалектизмнары борынгы төрки телдәге *күсә* (телә), *күсәмәк* (теләмәк) сүзләре белән бәйләнәшле. Мәжүси чуваш исемнәре арасында борынгы төрки *көсә* (телә) фигыленә мөнәсәбәтле: Көсә, Көсәкә, Көсәмәк, Көсәморза, Көсәнчек кебек исемнәренә урын алуы да игътибарга лаек (Магницкий В. К., 1905). Татарларга гарәп теленнән кергән Саил, Саилә (соранучы) кебек кеше исемнәре дә — бала сорау, хоодайдан бала көтү белән бәйләнәшле йола исемнәр.

Составларында *кил* һәм *килде* антрополоксемалары булган борынгы төрки кеше исемнәре шактый күп. Мәсәлән, В. К. Магницкий төзегән чуваш мәжүси исемнәре тезмәсендә: Килбай, Килбарс, Килдаш, Килбей, Килсеней, Киләбей, Килбаш, Килдебәк, Килдеган (Килдехан.— Г. С.), Килдимир, Килдер, Килдерәк, Килдөрәс, Килдеяр, Килдекәй, Килдиш, Килмурза, Килсарат, Килтияр, Килтуга, Килчебай, Килчей, Килша (Килшаһ.— Г. С.) һ. б. исемнәр бар.

Бу исемнәрдәге *кил* һәм *килде* компонентлары «ту, дөньяга кил; туды, дөньяга килде» дигән мәгънәләренә белдерә. Болар — ир баланың дөньяга килүен теләүгә (Байкил, Жанкил, Төзкил һ. б.) яки дөньяга килгәнлеген раслауга (Килдеураз, Ишкилде, Килдеиш, Килдеяр, Килдебәк, Килдебай, Таңкилде, Байкилде, Килдегол, Килдекуш, Килдемөхәммәт, Ханкилде, Уразкилде, Дәүләткилде, Сәеткилде, Теләүкилде һ. б.) мөнәсәбәтле йола исемнәр. Бу исемнәренә кайберләренә нигезләнәп Байгилдиев, Байгильдин, Уразкилдиев, Уразкилдин, Хангилдин, Дәүләткилдиев, Килдеярәв, Килдебәков, Килмурзаев, Килмурзин, Ишкилдиев, Ишкилдин, Килмәков (Килмяков, удмуртларда Кельмаков) һ. б. кебек фамилияләр ясалган.

Татарстан ойконимиясендә (торак пункт атамаларын-

да) *килде* компонентлы кеше исемнәре белән бә тәнешле: Гилдеево (Питрәч районы), Килдеево (Югары Ослан районы), Килдебәк (Саба районы), Килдеиш (Тәтеш районы), Килдураз (Буа районы) һ. б. авыл атамалары бар.

Борынгы төрки-татар кеше исемнәрендә *бак* һәм *кара* синонимдаш компонентлар — «бала бак», «бала кара», ә күчерелмә мәгънәдә «ту, дөнъяга кил, пәйда бул», дигән боерыкны, кушуну таләп итүне, сорауну белдерү өчен хезмәт иткән. Мәсәлән, Алтын кара, Баш кара, Кулун кара, Кутадмыш кара, Түкәл кара исемнәре («Борынгы төрки сүзлек»); Алыпкара, Байкара, Жанкара (Сәгадәтгәрәй хан ярлыгы, 1504 ел), Ишкара, Кылычкара, Калкара (ягъни Миңлекара), Төзкара, Сөемкара, Кашкара (Татарстанның Кукмара районында Кашкара исемле рус, ә Төмән өлкәсе Төмән районында Каскара дигән татар авыллары бар) һ. б.

Кара фигыленең абсолют синонимы булган *бак* фигыле хәзерге вакытта да татар теленең көнбатыш диалекты сөйләшләрәндә актив кулланылышта йөри. *Бак* сүзе иске татар телендә тагы да активрак булган булса кирәк. Байбак, Ишбак, Ишбага, Ишбакты, Төзбак, Төгәлбак, Уразбак, Уразбага (Урысбага — Татарстанның Зеленодольск районындагы татар авылы атамасы), Уразбакты, Айбак, Айбага, Айбакты, Ханбакты, Тиңбак һ. б. кебек тарихи-традицион исемнәребез шулай дип әйтергә мөмкинлек бирә.

Ислам дине кабул ителгәннән соң, гарәби чыгышлы *морат*, *максат* һәм *ният*, фарсы чыгышлы *арзу*, *нияз* һәм *өмет* антрополексемаларына нигезләнеп ясалган һәм баланың дөнъяга килүен, тууын теләүне белдерә торган байтак кына кеше исемнәре кулланылышка алынган. Шушы алынма антрополексемалар төрки-татар чыгышлы исем компонентлары белән кушылу нәтижәсендә, катнаш төзелешле кеше исемнәребез барлыкка килгән. Мәсәлән:

морат (теләк, максат, теләгән әйбер) антрополексемасы белән — Морат, Моратбай, Моратбакый, Моратбирде, Моратбәк, Моратгали, Моратнәби, Моратхан, Моратхужа, Моратша, Акморат, Байморат, Бикморат, Исәнморат, Ирморат, Ишморат, Нурморат, Хажиморат, Солтанморат, Шаһморат һ. б.;

максат (максат, теләк, омтылыш) антрополексемасы белән — Максат, Максуд;

ният (теләк, максат) антрополексемасы белән — Ният, Ниятбакый, Ниятбай, Ниятназар, Ниятша, Ишният һ. б.;

арзу (теләк, омтылыш) антрополексемасы белән — Ар-

зу (сирәк булса да, кыз балаларга да кушыла. Урал татарларында Арзуев, Арзыев фамилияләрендә сакланган), Арзубай, Арзубак, Арзубаш (руслардагы Арцыбашев фамилиясенен асылында, Н. А. Баскаков уйлаганча, Арты (к) баш кушаматы түгел, бәлки Арзубаш исеме ята), Арзубикә, Арзубәк, Арзудан, Арзухан, Арзужан һ. б.;

нияз (1. ихтыяж, үтенү, теләү; 2. бүләк) антрополоксемасы белән: Нияз, Ниязия, Ниязбай, Ниязбәк, Ниязбикә, Ниязгол, Ниязгөл, Ниязгали, Ниязмөхәммәт, Ниязсолтан, Солтаннияз, Атанияз, Ишнияз, Әхмәтнияз һ. б.;

өмет (өмид, теләк, омтылыш; бер нәрсәнең булуын көтөп тору) антрополоксемасы белән: Өмет, Өметбай, Өметгәрәй, Өметгали, Өметкол, Өметхужа, Өметжан; Өметбану, Өметбикә, Өметсылу һ. б.

Баланың нәсел-ыруны дәвам иттерүче, ишәйтүче булуын теләү исемнәре

«Ише барнын — ашы бар» ди татар халык мәкале. Ишле, үрчемле булу борынгы заманнарда нәсел-ырунын, кабиләнең көчле булуын, яшәүчәнлеген тәэмин иткән. Менә шуңа күрә яңа туган сабийны нәсел чылбырының яңа бер буынын барлыкка китерүче итеп карау — бик табигый. Бу төр теләк исемнәр күп үрчем бирә торган хайван, кош-корт, үсемлек атамаларына һәм *күч, токым, нәсел, бау* (күчерелмә мәгънәдә «нәсел жебен дәвам иттерүче») кебек сүзләргә нигезләнеп ясалганнар.

Элекке заманнарда татарларда ир баланың ишле нәсел атасы булуын теләп Тәкә һәм аңа мәгънәдәш Кучкар (төрдәшләре Кучкарбай, Байкучкар, Кучкарбәк) исемнәре кушылган. Бу исемнәргә, монгол теленнән кәргән Кусай, гарәп теленнән алынган Кәбиш (сарык, куй тәкәсе) исемнәре өстәлеп, синонимик исемнәр рәте барлыкка килгән. Бу рәтне төзүче кеше исемнәре хәзерге антропонимиконьбызда урын алмый, алар архаик исемнәргә әйләнгәннәр. Тәкәев (Такаев), Такин (Тякин), Кучкарев (Себер татарларында Качкуров), Байкучкаров, Кучкарбаев, Кучкарбеков, Кусаев, Кәбишев (Кабишев, Кябишев) кебек фамилияләребез әлеге исемнәрдән ясалган.

Татар-мишәрләрдә ир балага, ишле гаилә атасы булуын, нәсел чылбырын өзмиçә дәвам иттерүен теләп, Кучат (татар теленен мишәр диалектында *кучат* — «этәч»), Байкучат, Кучатбай, Кучатбәк исемнәре бирү гадәте булган. Бу исемнәр Кучатов, Байкучатов, Байгучатов, Кучатбаев, Кучатбеков фамилияләрендә сакланган.

Асылында ботаник термин яткан Кузак ~ Кужак (кузак, борчак кузагы) исеме дә ир баланың борчак кузагы эчендәге бөртекләр кебек ишле гаилә башлыгы булуын теләп кушылган. Татар-типтәрләрнең һәм Казан татарларының Кужак дигән авыл атамалары (Сарман районында Кужак атамасын йөртүче татар авылы бар), Кузаков, Кужаков фамилияләре шушы исемгә нисбәтле рәвештә барлыкка килгәннәр.

Борынгы төрки телдә күч сүзе «ил, гаилә, йорт, нәсел-ыру, халык, төркем» мәгънәләрен белдергән, ә иске татар телендә «күченеп баручы ил, авыл (кабилә, төркем)» мәгънәсендә кулланылган. Ир балаларга ишле гаилә, күч атасы булуларын теләп, Күчбай, Күчбәк, Күчкилде, Күчбирде кебек исемнәр кушканнар. Күчбикә — ишле гаилә, күч анасы булуын теләп кызларга кушылган йола исем.

Иске татар телендә кулланылышта йөргән монгол чыгышлы Багатай исеме «балалы» (күчерелмә мәгънәдә «ир балалары күп булачак, ягъни «нәсел-ыруны ишле итәчәк») дигән төшенчә белдерә. Бу исем татар-мишәрләрдә Багатаев, Богатиев, Багатиев фамилияләрендә сакланган.

Электә татарлар төрки-татар чыгышлы Токым, Токымбай, Токымбәк, Токымбикә, гарәби чыгышлы Нәсел, Нәселбай, Нәсилә, фарсы чыгышлы Тәбар (Нәсел), Тәбәрле исемнәрен гаиләнең нәселне дәвам иттерергә тиешле бердәнбер ир яки кыз баласына биргәннәр. Болардан Токумов (Тукумов), Токымбаев, Токымбеков, Насилов (Насилов фамилиясе русларда да бар) фамилияләре ясалган. Гарәби Вәлид (Вәлит) исеме «нәсел-токымны дәвам иттерүче ир бала», Зөррия дигән хатын-кыз исеме «буын, нәсел-ыру, нәсел-токым» төшенчәсен белдерә.

Тарихи антропонимиконыбызда, ир баланың нәсел-ыру буыннарын бәйләүче булуын теләп, составларында *бау* сүзе булган Баубәк, Баужан, Бикбау, Бикбаулы исемнәре барлыкка килгән. Баубәк, Баужан исемнәре Себер татарларында Баубеков һәм Баучанов фамилияләрендә сакланган. Казан татарларында Бикбау исемнән ясалган Бикбау, Бикбауов, Бикбов, Бикбаулов фамилияләре бар. Татарстанның Минзәлә районындагы бер татар авылы Бикбау исемен йөртә.

Бездә гарәпләрдән кергән Хәбил һәм Хәбилә исемнәре дә «бау» (күчерелмә мәгънәдә «нәсел жебен дәвам иттерүче») мәгънәсенә ия.

Баланың матур булуын теләү исемнәре

Баланың матур, нурлы йөзле һәм якты күнелле булуын теләү — һәр халык өчен универсаль күренеш. Яна туган сабыйга исем сайлаганда, шул теләкне мотив итеп алып, аны чибәрлекне, пакьлек-сафлыкны, яктылыкны, белдерүче сүзләргә (антрополоксемаларга) нигезләнеп ясалган исемнәр аша чагылдырганнар. Болгар-татар антропонимиясендә бу функцияне төрки чыгышлы *күрекле, күркәм, чибәр, матур, сылу, гүзәл, чута* (нур, якты), *йарык* (якты), *багду* (яктылык, нур), *айдын* (якты), *балкыш, ямь* антрополоксемалары, гарәби чыгышлы *зариф* (чибәр), *жамал* (матурлык), *нур, һалә* (нурлы таж, балкыш), *нәфис* (күркәм, чибәр), фарсы чыгышлы *рушан* (нурлы, якты, яктыртучы), *фруз ~ фруза* (яктыртучы, нурландыручы, балкытучы), *зифа* һ. б. исем компонентлары башкарган.

Болгар-татарларда *Күркәм* (бик асыл, чибәр, гүзәл), *Күреклебәнәт* (кызларның күреклесә), *Күреклебикә* кебек хатын-кыз исемнәре кулланылышта йөргән. *Күреклебикә* исеме Татарстанның Арча районы Иске Мәңгәр авылы зиратында XVI гасырда куелган болгар-татар кабер ташында бар. Казан губернасы буенча 1834 елда уздырылган Ревизские сказки материалларында бу исем элекке Лаеш өязенә караган Шәле авылында теркәлгән.

Урта гасырларда татарларда *Матур, Матуркай, Чибәр, Чибәркәй* кебек ир-ат исемнәре булган. Болардан *Матуров, Матуркаев, Чибәрев, Чибәркәев* кебек фамилияләр барлыкка килгән. Чибәр исеме, сирәк булса да, хәзер дә кыз балаларга кушыла.

Тарихи антропонимиканыбызда «сөйкемле, матур, көяз» мәгънәсенә ия булган *Челеби* дигән ир-ат исеме дә урын алган. Аның диалекталь варианты *Чиләбедән Чиләбе* шәһәре атамасы барлыкка килгән.

Болгар-татарларда *сылу* сүзе элек-электән хатын-кыз исеме (*Сылу*) булып йөргән һәм кушма төзелешле ир-ат һәм хатын-кыз исемнәре ясаучы исем компоненты сыйфатында кулланылган: *Сылубай, Сылубәк, Сылухан* — ир-ат исемнәре; *Айсылу, Байсылу, Миңсылу, Тансылу, Тиңсылу, Сылубикә, Сылугөл, Гөлсылу, Шәмсесылу* (*Шәмсылу*), *Сылуйөз, Сылуназ, Сылуниса, Сылуханә, Сылужһан, Жансылу* — хатын-кыз исемнәре.

Тел галиме Ф. С. Фасеев «чибәр, күркәм, нәфис, асыл, бик матур, күзнен явын алырлык чибәр» мәгънәсенә ия булган *гүзәл* сүзе «күзнен (көнъяк төрки телләрдә *гөз ~ гүз*) явын алырлык» дигән тәгъбирнең *көз алу > гөз алу >*

гөзал > гөзэл > гүзэл рәвешле кыскару-кушылу нәтижәсендә барлыкка килгән, дип саный. Бу сүзгә нигезләнеп, шактый борынгы заманнарда ук Гүзэлбай, Гүзэлкәй, Гүзэлбәй, Гүзэлжан кебек ир-ат, Гүзэл, Гүзэлбану, Гүзэлбикә, Гүзэлбәнәт, Гүзэлгөл, Гүзәлия кебек хатын-кыз исемнәре ясалган. Гүзэл, Гүзәлия исемнәре — хәзер дә татарларда кыз балаларга бик еш кушыла торган исемнәр. Бу исемнәр гарәби чыгышлы Фирая, Бәдигъ-Бәдига, фарсы чыгышлы Рәгънә, Нәгыйзь — Нәгыйзә исемнәре белән синонимдаш.

Идел-Кама болгарларында «нур», «якты» мәгънәсенә ия булган Чутай дигән ир-ат исеме кулланылышта йөргән. Болгар каберташ язмаларында да Чутай исеме очрый (Хакимзянов Ф. С., 1978).

Бу мәжүси болгар-татар исеме Татарстанның Балтач районында, Чутай дигән татар авылы атамасына әверелеп, безнең көннәргәчә сакланган. Республикабызның Апас һәм Лениногорск районнарында Чути (Чутай исеменен төрдәше) дигән татар авыллары бар. Карачай-балкарларда Чотай, Чоту (нур) исемнәре хәзер дә кулланылышта йөри. Казан өязенен 1602—1603 елларда төзелгән сан алу кенәгәсендә Четай Сюнчалиев исем-фамилиясе белән очрашабыз. Казан татарларында болгар-татарларның Чутай, Чутей, Чута исемнәренән Чутаев, Четаев, Чутиев, Чутеев (соңгысы башкортларда да бар), Чутин фамилияләре ясалган. Четаев фамилиясе русларга да кергән.

Борынгы төрки телдә *йарык* сүзе «якты, балку, ялтырау, нур» мәгънәсен белдергән. Йарук тегин дигән исем һәм титулның кулланылышта йөрүе билгеле. Мәжүси борынгы чуваш исемнәре Ярук, Ярука (Магницкий В. К., 1905) шул ук тамырдан. Себер татарлары телендә *йарык* сүзе хәзер дә «якты», «нур» мәгънәсендә кулланыла. Себер татарларының борынгы жырларында урын алган Ярука дигән хатын-кыз исеменен асылында да әлеге сүз ята. Болгар-татарларда Айярык (ай яктысы), Айяар (ай нуры) дигән хатын-кыз исемнәре булган. Айяар исеме сирәк кенә хәзер дә очрый.

Борынгы төрки телдә *багду* сүзе дә «яктылык», «нур» төшенчәсен белдерү өчен хезмәт иткән. Шушы антрополоксема катнашып Багдасар (яктылык, нур жыелмасы) дигән ир-ат исеме ясалган (бу исем Багдасаров фамилиясендә сакланган). Багдагөл (яктылык сибүче гөл, балкып утыручы чәчәк), Багданур (яктылык сибүче нур, балкып торучы нур), Нурбагда (нурлы яктылык сибүче) кебек хатын-кыз исемнәребез барлыкка килгән.

Борынгы төркиләрдә *айдын* сүзе «якты» төшенчәсен белдергән һәм шушы лексик берәмлеккә нигезләнеп Айдын дигән ир-ат исеме (бу исем Себер татарларында һәм русларда Айдинов фамилиясендә сакланган) һәм «ай нурына коендырылган бикә», «ай кебек балкучы бикә» мәгънәсенә ия булган хатын-кыз исеме Айдынбикә барлыкка килгән. Казахларда Айдын, Айжаркын (ай кебек якты нур чәчүче) дигән ир-ат Айдынбикә, Айкын (якты, ачык) кебек хатын-кыз исемнәре хәзер дә актив кулланылышта.

Болгар-татарларда Балкыш дигән хатын-кыз исеме борынгы заманнарда ук барлыкка килгән. Бу «якты», һәм «нурлы» исем бүгенге көндә дә актив кулланылыш алу өчен кирәкле булган барлык асыл сыйфатларга ия. Балкыш исеме безгә гарәпләрдән кергән Һалә һәм Ләмига исемнәре белән мәгънәдәш.

Болгар-татар телендә «матурлык, чибәрлек, хозурлык» мәгънәсенә ия булган *ямь* (диалекталь варианты *иләм*) сүзенә нигезләнеп: Ямьбакты (бу исемнән Ямбактин, Ямбахтин, Ямбухтин кебек фамилия ясалган. Ямьбакты — Татарстанның Куйбышев районындагы татар, Тәтеш районындагы рус авылы атамасы), Иләмбай (Иләмбаев, Илимбаев фамилияләрендә сакланган), Ямьбарс (татармишәрләрдә Ямбарсав фамилиясендә сакланган), Ямьбәк (Ямбиков, Ямбеков фамилиясендә сакланган), Ямькәй, Ямьморза (диалекталь варианты Яморза — Татарстанның Әгерҗе районындагы татар авылы атамасы), Ямьсубай, Ямьураз, Ямьшәех кебек ир-ат, Ямьзәвык, Ямьлихә (Ямь бирүче) дигән хатын-кыз исемнәребез барлыкка килгән.

Гарәби чыгышлы *зариф*, *зыя*, *җамал*, *вәсим*, *нәфис*, *җәмил*, *әҗме* һәм *нур* антрополоксемалары катнашлыгында байтак кына ир-ат һәм хатын-кыз исемнәре ясалган:

зариф (ягымлы, нәзакәтле, чибәр) антрополоксемасы белән: Зариф — Зарифа; Зарифетдин, Зарифхан, Зарифжан, Мөхәммәтзариф, Минлезариф — Минлезарифа (диалекталь вариантлары Минзариф — Минзарифа), Әхмәтзариф, Зарифулла һ. б.;

зыя (яктылык, белем яктысы) антрополоксемасы белән: Зыя, Зыякамал, Зыямөхәммәт, Зыятдин — Зыятдинә, Зыяхан, Зыяәхмәт, Әхмәтзыя, Нурзыя, Мирзыя, Минлезыя, Гөлзыя һ. б.;

җамал (матурлык, чибәрлек, гүзәллек, күркәмлек) антрополоксемасы белән: Җамал — Җамалия; Җамалетдин (диалекталь вариантлары: Җамалый, Җамали, Җамай, Ямай, Ямаш, Ямал, Ямакай, Ямук һ. б.). Җамал компонентлы исемнәребезнең зур күпчелеген хатын-кыз исемнә-

ре тәшкил итүе бик табиғый. Мәсәлән, Жамалниса, Айжамал, Бибижамал, Бәдрижамал, Гөлжамал, Гайнижамал, Маһижамал, Минлежамал, Мәхбүбжамал (диалекталь варианты Хупжамал), Мәүлижамал, Нуржамал, Сәхипжамал, Хөснижамал, Әшрәфжамал һ. б.;

вәсим (бик чибәр, сөйкемлә, гүзәл) антрополоксемасы белән: Вәсим — Вәсимә, Вәсимхан, Вәсимжан, Вәсимбану, Бибивәсимә, Минлевәсимә, Өммевәсимә һ. б.

нәфис (күркәм, чибәр) антрополоксемасы белән: Нәфис — Нәфисә; Гөлнәфис, Гөлнәфисә, Бибинәфисә, Айнәфисә, Айнәфис һ. б.;

жәмил — *жәмилә* (матур, гүзәл, чибәр) антрополоксемасы белән: Жәмил, Габделжәмил, Мөхәммәтжәмил; Жәмилә, Жәмиләбану, Жәмиләбикә, Бибижәмилә, Гөлжәмилә һ. б.

әжме — *әжмал* (бик матур, бик чәбәр, бик күркәм) антрополоксемасы белән: Әжмегол (Әжмеголов, Азмагулов фамилиясендә сакланган), Әжмекәй (Тукай районында Әжмекәй дигән татар авылы бар), Әжмемөхәммәт (диалекталь вариантлары Әжмәмәт, Әжмәт, Әжембәт. Болардан Әжмемөхәммәтов, Әжмәмәтов, Азмаматов, Әжмәтов, Азматов, Азметов, Азмитов, Әжембәтов — Азембетов фамилияләре ясалган. Әжмәт — Татарстанның Актаныш районындагы татар авылы атамасы), Әжмехан, Әжмебикә һ. б.

Гарәби чыгышлы Баһир — Баһирә, Бәһия һәм башка күп кенә исемнәр «якты, нурлы; матур, асыл, гүзәл» мәгънәсенә ия.

Гарәп телендә «матур, гүзәл, күркәм» төшенчәсен белдерү өчен хезмәт итә торган сүзләр аеруча күп. Бер үк тамырга кайтып кала торган Хәсән, Хөсәен, Хөсни, Әхсән исемнәре һәм исем компонентлары да шул ук мәгънәгә ия.

Нур (яктылык нуры) һәм *нурлы* антрополоксемалары катнашып ясалган ир-ат һәм хатын-кыз исемнәребез бик күп. Алар арасында: 1. Нур — Нура, Нургиз — Нургизә, Нургалим — Нургалимә, Нурсәгыйть — Нурсәгыйдә, Нурсәлим — Нурсәлимә, Нурсәет — Нурсәйдә, Нурхәниф — Нурхәнифә, Зиннур — Зиннура, Илнур — Илнура кебек парлы мәгънәдәш ир-ат һәм хатын-кыз исемнәре дә; 2. Нуравшан, Нурвафа, Нурзадә, Нурсафа, Нуршат, Шаһинур, Хөснинур, Айнур, Жиһаннур кебек һәм ир-ат, һәм хатын-кыз исемнәре булып йөрүче исемнәр дә; 3. Нурбай, Нурбак, Нурбулат, Нурвил, Нурвәли, Нургази, Нургазиз, Нургафур, Нургата, Нургани, Нургали, Нурлыгали, Нур-

гаяз, Нуретдин, Нурулла, Галинур, Дәүләтнур, Фәннур, Исламнур, Хажинур, Әхмәтнур кебек ир-ат һәм 4. Нурбану, Нурбикә, Нурбиби, Бибинур, Шәмсенур, Нурзифа, Әлфинур, Нурия, Нурсылу, Нурлыбаян, Нурлыруй, Нурхәят, Нурчирә, Нурчәчәк, Нурбәнәт, Чәчәкнур, Нуржиһан, Гөлнур, Фәүкъянур (өстен нур) һ. б. кебек хатын-кыз исемнәребез дә бар.

Гарәп телендә *нур* тамырыннан Әннур — Әннүрә, Мөнәвәр — Мөнәвәрә (нурлы, якты; нур чәчеп торучы), Мөнәвәрбану, Мөнәвир («нурландыручы, яктыртучы»), Мөнир — Мөнирә (яктыртучы, якты йөзле, нурлы), Тәнвир — Тәнвирә («яктыру, нурландыру»), Әнвәр — Әнвәрә, Әнвәрия (бик нурлы, бик якты), Әнвәрбану, Әнвәргали, Әнвәрәддин, Әнвәрулла, Әнвәржан һ. б. кебек исемнәр дә ясалган һәм урта гасырларда болгар-татарлар тарафыннан кулланылышка алынган.

Гарәби чыгышлы Шогаеп исеме дә «нурлы»! мәгънәсенә ия.

Фарсы чыгышлы *раушан* ~ *рушан* һәм *фруз* ~ *фруза* антрополоксемалары катнашып түбәндәге ир-ат һәм хатын-кыз исемнәре ясалган:

раушан ~ *рушан* (нур сибүче, нурлы, яктыртучы, якты) антрополоксемасы белән: Раушан, Раушанә, Раушания, Рушания, Раушанелбәнәт, Гөлраушан, Гөлрушан, Рушангөл, Миңлераушан — хатын-кыз исемнәре; Рушан — ир-ат һәм хатын-кыз исеме; Раушанбәк — ир-ат исеме һ. б.;

фруз ~ *фруза* (яктыртучы, нурландыручы, балкытучы) антрополоксемасы белән: Фруз — Фруза, Илфруз — Илфруза; Фируз, Фирузшаһ, Фөрүзан (ир-ат исемнәре), Гөлфируз, Гөлфруз; Мәгъфируз, Диләфруз, Маһифруз (хатын-кыз исемнәре) һ. б.;

«Нур» һәм «яктылык» төшенчәсенә нисбәтле булган кеше исемнәре башка халыкларда да бар. Мәсәлән, рус телендә *луч* (нур) һәм *свет* (якты) антрополоксемалары катнашып Лучезар, Светозар, Светислав, Светислава, Светлан, Светлана (сонгысы Бөек Октябрьдән соң татар исемнәре хәзинәсенә дә кабул ителгән) һ. б. — ир-ат һәм хатын-кыз исемнәре; латин телендә *Lux* (иялек килешендә *Lucis*) — «яктылык», «нур чәчүче» антрополоксемасына нигезләнәп, Лука, Лукий, Лукина, Лукия, Лукъян, Люций, Люция, Люцина һ. б. кебек ир-ат һәм хатын-кыз исемнәре барлыкка килгәннәр.

Баланың эти-энисенә һәм туганнарына кадерле булуын белдерүче исемнәр

Ата-ана өчен баланың аерата кадерле, якын, үтә гәзиз, бик татлы, ләззәтле булуы «кадерлелек», «якынлык», «татлы-ләззәтлелек» төшенчәләрен туры яки күчерелмә мәгънәсендә белдерә торган сүзләренң борынгы заманнарда ук төрле халыкларда кеше исеме итеп кулланылуына китергән.

Борынгы заманнарда ук ата-ана өчен баланың кадерле, татлы-ләззәтле, бик якын булуын белдерә торган Татлы һәм Тәмле исемнәре барлыкка килгән. Болгар-татарларда Татык (татык; татлы-тәмле), Татый (татый, татлы-тәмле) исемнәре дә кулланылышта йөргән. Тәмле исемненң Тәмте формасы (биредә төрки телләр өчен хас булган *л~т* тартыклары күчешә белән очрашабыз) Идел-Кама болгарларында шактый киң таралыш алган булган. Татарстанның Тау ягындагы борынгы татар авылларынан берсе булган Мулла иле авылына (хәзерге Зеленодольск районында) Болгардан килеп нигез салучы Муллагол белән бергә Шәехби исемле кеше дә булган. Шәехбиненң атасы Тәмте дигән кеше Хытай-Әлболгари тәхәллүсен йөрткән (Насыри К., 1975). Болгарларның Тәмте исеме, республикабызның Саба районында Тәмте-Мәтәскә, Төрөк-Тәмте дигән татар авыллары атамасына әверелеп, безненң көннәргәчә сакланган. С. М. Шпилевский әлеге авыллар атамасының килеп чыгышы болгарларның *тәмтез* этнонимына (тәмтез кабиләсе исеменә) нисбәтле дип карый. Шулай булганда да, тәмтез кабиләсе исемненң асылында Тәмте (тәмле) дигән борынгы төрки-болгар кеше исеме ята. Бу этноним Тәмте исеменә күплек кушымчасы *-з* кушылу юлы белән ясалган: *тәмтез*, ягъни «тәмтеләр», «тәмтенекеләр» дигән мәгънәгә ия.

Борынгы болгар-татар исеме Мәмил дә «тәмле-татлы» исемнәр рәтенә керә. Бу исем «мәмиле», ягъни тәмле, татлы мәгънәсендә. XIII йөздә куелган бер болгар кабер ташында Мәмил исеме бар. Ф. С. Хәкимжанов бу исемне Мәмли (туп-тулы, күчерелмә мәгънәдә, тулы бәхетле) рәвешле укый. Кол Галиненң «Кыйссаи Йосыф» поэмасында (поэма XIII йөз башында язылган) Йосыфның төпчек улы Мәмил исемен йөртә.

Борынгы төрки һәм Идел-Кама болгарлары телендә *сөчүг* сүзә «баллы ширбәт; «баллы су» дигән татлы эчемлек атамасы булып йөргән. Шушы сүзгә нигезләнеп Сө-

чүг (татлы бала) дигән ир-ат исеме ясалган. Бу исем Казан татарларында Сычугов фамилиясендә сакланган.

Борынгы исемнәребездән берсе — Тәмче (тәмле; тәм бирүче). Бу исемнен төрдәше Дәмши. Тәмче исеме Е. Пугачев житәкчелегендәге крестьяннар кузгалышы белән бәйләнешле татарча документларда бар. Дәмши формасыннан ясалган Дәмшиев фамилиясе Казан татарларында (мәсәлән, Питрәч районы Шәле авылында) очрый.

Борынгы төрки-татар Азалык исеме «өзелеп ярата торган кадерле (бала)» дигән мәгънәгә ия. Ул Татарстанның Сарман районында Азалак дигән татар авылы атамасында безнең көннәргәчә сакланган. Ардак исеме дә «кадер, кадерле» мәгънәсенә ия. Бу исем татар-мишәрләрдә Ардаков фамилиясендә урын ала.

«Каймак» дигән мәгънә белдерә торган сүзләр, күчәрелмә мәгънәдә «ләззәтле бала» төшенчәсен аңлаткан хәлдә, борынгы заманнарда ук төрле халыкларда кеше исеме итеп кулланылган. Борынгы болгар һәм аргу телләрендә «каймак», «сөт өсте» мәгънәсендә йөргән *канак* сүзеннән Идел-Кама болгарларында *Канак* исеме барлыкка килгән. Бу сүз М. Кашгари сүзлегендә (XI йөз) теркәлгән. Исем буларак ул Татарстанның Зеленодольск районы Мулла иле авылында унбиш семьяны үз эченә алган *Канак* нәсел-ыру кушаматына әверелгән. Әлеге нәсел вәкилләренең күбесе *Канаков* фамилиясен йөртә. Мулла иленең *Канак* нәселе семьялары күп булып утырган урамнарыннан берсе *Канак* жыены яки *Канак* урамы дип атала. Алабуга районында *Канак* дигән татар-рус авылы бар.

Удмуртча «каймак», «сөт өсте» мәгънәсен белдерә торган *нокы* сүзеннән борынгы удмурт исеме *Нокы* ясалган. Славянарда *Сметана* дигән исем булган. Шуннан руслардагы *Сметанин*, чехлардагы *Сметана* фамилияләре барлыкка килгән. Азәрбайжаннарда *Гаймак* (каймак) хатын-кыз исеме булып хәзер дә кулланыла, ә гагаузларда *Каймакчы* фамилиясе бар. *Канак* исеме Идел-Кама болгарларынан удмурт теленә дә кулланылышка алынган.

Татар антропонимиконында ата-ана өчен баланың татлы, тәмле-ләззәтле булуын белдерүче *бал*, *баллы* компонентлы кеше исемнәре дә аз түгел: *Балбәк* (татар-мишәрләрдә *Балбәков* ~ *Балбеков* фамилиясендә сакланган), *Балбикә* (бу исем мариларга да кергән), *Балкай* (Казан татарларында *Балкаев* фамилиясе бар), *Баллыбай*, *Баллыбикә*, *Баллыбәк* һ. б.

Татарларга гарәпләрдән алынган *Әсал* (бал), фарсы

теленнән кәргән Кандар (шикәрле; татлы), Шәкәр (шикәр), Ширин («баллы; татлы-ләззәтле») кебек ир-ат һәм хатын-кыз исемнәре, Ширинбану, Ширинзадә дигән хатын-кыз исемнәре әлеге антропонимик төркемне тагын да баета төшкән.

Кыпчакларның Казан татарлары составына кәргән бер кабиләсе ширин кабиләсе дип аталган. Касыйм татарларында Ширинский фамилиясе дә Ширин исемнән ясалган. Ширинский фамилиясе русларда да бар (Баскаков Н. А., 1979).

Баланың эти-әнисенә, туганнарына татлы-ләззәтле, кадерле һәм якын булуын белдерүче исемнәр төркеменә урта гасырларда гарәпләрдән кәргән Ләзиз — Ләзизә (татлы, ләззәтле), Ләззәт (тәм, татлылык, ләззәт), Ләззәтелбәнәт, Ләззәтелниса, Ләззәтелдөнъя, Шәһия, Дания (якын), Талия (якын, зөвыклы), Кариб-Карибә (якын, кардәш), фарсы чыгышлы Нәзил-Нәзилә, һуд (якын, үз), Яния (кадерле, сөйкемле), Әнгам — Әнгамә (нигъмәт, ләззәт) исемнәре дә өстәлгән.

Гарәби чыгышлы кадер (кадер-хөрмәт, бәя-дәрәжә), газиз (бик кадерле, кыйммәтле; хөрмәтле, данлы), гыйззәт (кадер-хөрмәт, күңелгә якынлык), гыйззел (хөрмәт, дан), хөрмәт (кадерләү, кадер; ихтирам, хөрмәт), шәриф (хөрмәтле), шәрәф (кадер, хөрмәт, дан) антрополоксемалары катнашында байтак кына ир-ат һәм хатын-кыз исемнәре барлыкка килгән. Мәсәлән, Кадер (синонимнары Газиз, Гыйззәт, Хөрмәт, Шәрәф ~ Шәрәп), Кадербай (синонимы Гыйззәтбай, Хөрмәтбай), Кадербирде, Кадербәк (синонимы Газизбәк), Кадергали (диалекталь варианты Кадерали; синонимнары Хөрмәтгали, Шәрәфгали), Кадергол (синонимнары Шәрифкол, Шәрәфкол), Кадерниса (синонимнары Гыйззелниса, Шәрифниса), Кадрижиһан, Гыйззелхәят, Бибигазизә, Бибишәрифә, Бибишәрәф, Өммегазизә, Өммешәрифә һ. б.

Бала тууга эти-әнисенә һәм кардәшләренә сөнү-шатлану хисләрен белдерүче исемнәр

Татар антропонимиконында бала тууга ата-ананың һәм туган-кардәшләренә сөнү-шатлану хисләрен белдергән исемнәр шактый күп һәм алар, барысы бергә, аерым бер антропонимик-семантик төркем тәшкил итәләр.

Гаиләдә ир бала тууга ата-ананың һәм кардәшләренә сөнү-шатлану хисләрен чагылдырган Сөендек, Шатландык, Багыныч ~ Багыныш, Куаныч, Сөенеч, Юаныч, Йо-

гыныч кебек синонимдаш исемнәребез борынгы заман-нардан ук барлыкка килгәннәр. *Куаныч* сүзе катнашып Куанычбай, Куанычбәк, Куанычбикә, Куанычсылу дигән кушма төзелешле кеше исемнәре ясалган. Гарәпләрдән кERGән Тәгъзия дигән хатын-кыз исеме дә «юаныч» мәгъ-нәсенә ия.

Бу төркемгә кERGән кеше исемнәренен зур күпчелеге *сөөнеч*, *сөөн* (*сөөнү*), фарсы чыгышлы *шат* (шат булу, шатлану, сөөнү) һәм гарәби чыгышлы *фарих* ~ *фәрхе* ~ *фәрхи* (шат, шат күңелле, шатлык; шатлыклы, куанычлы, сөөнечле), сорур (шатлык, куаныч, сөөнеч) антрополоксемалары катнашып ясалган:

сөөн (*сөөнү*), *сөөнеч* антрополоксемалары белән — Сөөн, Сөөм, Сөөмбай, Сөөмбикә, Сөөнгол, Сөөнәй (татар-мишәр-ләрдә Суюняев, Суняев, Сунаев фамилияләрендә сакланган), Сөөч (Сөөчев, Суючев фамилияләрендә сакланган), Сөөнечбай, Сөөнечлебай (Себер татарларында Сөөнечле-баев фамилиясендә сакланган), Сөөнечбәк, Сөөнечгали (диалекталь вариантлары Сөөнечали, Сүнчәләй, Сүнчәли; Сүнчәләй — Татарстанның Зеленодольск районындагы татар, Сүнчәле — Аксубай районындагы чуваш авыллары атамасы), Сөөнечкәй, Сөөнечтимер; Сөөнечбикә, Сөөнечбану, Сөөнечжамал, Сөөнечсылу һ. б.;

шат (*шатлык*) антрополоксемасы белән — Шади — Шадия (шатлык, сөөнеч), Шат (ата-ананың яки баланың үзенен шат булуы); Бикшат, Шатгали, Шатлык, Шатморат, Шатморза, Шатрух, Рухшат, Рушат; Шатсолтан (бу исем XIX гасырда Казан татарларында һәм ир-ат, һәм хатын-кыз исеме булып кулланылган), Шатжан, Дилшат, Зөлшат, Илшат (ир-ат һәм хатын-кыз исемнәре); Айшат, Гөлшат, Шатгөл, Гәүһәршат, Исмешат, Чәчкәшат (хатын-кыз исемнәре) һ. б.;

фарих ~ *фәрхе* ~ *фәрхи* антрополоксемалары белән — Фарих, Фәррах, Фәррахетдин, Фәрух, Фәрхезадә, Фәрхерахман, Фәрхетдин, Фәрхи, Фәрхирәхим, Фәрхиулла ~ Фәрхулла, Фәрхиәхмәт, Фәрәхшат ~ Фәршат, Фәрәхи, Фәрәхетдин, Фәргать; Фариха ~ Фәриха, Фәрхениса, Фәрхеруй, Фәрхия, Фәрхизоха, Фәрхизә, Фәрхикамал, Фәрхиназ, Фәрхинур, Фәрхисорур, Фәрхисылу, Фәрхиәсма, Фәрхижамал, Фәрхижиһан, Фәрхунә, Фәрэнгиз һ. б.;

сорур антрополоксемасы белән — Сорур, Сорурбәнат, Сорурвафа, Соруржиһан, Соруретдин, Соруржан һ. б.

Бөек Октябрдән соң татар антропонимиканының әлеге төркеменә рус теленнән кERGән Рада, Радана, Радан, Радик, Радил исемнәре өстәлде.

Гаиләдә баланың көтеп алынуын яки көтеп алынмавын белдерүче исемнәр

Татар исемнәре хәзинәсендә гаиләдә баланың көтеп алынуын яки, киресенчә, көтеп алынмавын чагылдырган кеше исемнәре артык күп түгел. Шулай да алар, этнографик-лингвистик яссылыктан караганда, үзләренә аерым бер семантик төркем тәшкил итәләр.

Болгар-татарларда гаиләдә баланың көтеп алынуын белдерүче исемнәр *көсә* (көт), *көсәп* (көтеп), *көт*, *көтеп*, *сагын*, *сагындык*, *тансык* сүзләре катнашып формалашканнар.

Борынгы төрки телдә *күсә* сүзенен «телә», «сагын» мәгънәләрен белдерүе һәм шул мәгънәләргә нигезләнеп ясалган кеше исемнәре турында сүз алып барган идек инде. Иске татар телендә *көсә* сүзе «көт», *көсәп* фигыле «көтеп», *көсәгән* сүзе «көткән» мәгънәләрен дә белдергән. Бу сүзләренен шушы мәгънәләренә нигезләнеп Көсәбай, Көсәбәк, Көсәбикә, Көсәмеш, Көсәкәй, Көсәпкол, Көсәгән һ. б. кебек исемнәр барлыкка килгән. Башкортларда Көсәпкол, Көсәмеш исемнәре хәзер дә кулланылышта йөри (Кусимова Т. Х., 1982).

Көт, *көтеп* сүзләренә нигезләнеп Көтек (көтеп алынган ир бала; диалекталь вариантлары Көти, Көтеш. Көтек — Татарстанның Арча районындагы татар авылы ата-масы), Көтем (көтем, көтеп алынган ир бала; Себер һәм Урал татарларында Кутумов фамилиясендә сакланган), Көтепалдык, Көтепалдым, Көтепбай, Көтепбәк, Көтепбикә исемнәре барлыкка килгән.

Сагын (сагыну, көтеп алу) сүзе катнашып Сагынбай, Сагынбәк, Сагынбикә, Сагындык (Сагындыков фамилиясендә сакланган), Сагынтай кебек кеше исемнәре ясалган.

Тансык (тансыклау; теләп-көтеп алу) антрополоксема-сына нигезләнеп Тансык, Тансыкбай (Тансыкбаев фамилиясендә сакланган), Тансыкбәк, Тансыкхужа кебек ир-ат; Тансыкбикә, Тансыкбану, Тансыкбиби, Тансыксылу һ. б. дигән хатын-кыз исемнәре барлыкка килгән. Гарәби чыгышлы Интизар исеме дә «зарыгып көтеп алынган» дигән мәгънәгә ия.

Төрки халыкларда, шул исәптән татарларда, гаиләдә баланың көтеп алынмавын, кирәксез һәм артык булуын белдерүче борынгы кеше исемнәрендә *артык* сүзе катнаша. Артык (артык, кирәксез ир бала), Артыкбай, Артыккай (татар-мишәрләрдә Артукаев фамилиясендә сакланган), Артыкбәк, Артукач (татар-мишәрләрдә Артукачев

фамилиясендә сакланган), Артыкбикә (кирәксез, артык кыз бала). Мирсәй Әмирнең «Агыйдел» повестеның төп героинясы башкорт кызы Артыкбикә исеменен асылында энә шушы мотив ята.

Төрки телләрдә *артык* антрополоксемасының күп мәгънәле булуын да әйтеп китү урынлы булыр. Бу сүзнен, әлеге мәгънәсенән тыш, казах телендә «бар нәрсәдән дә артык, кадерле» мәгънәсе дә бар. Т. Жанузаков казах телендәге Артык исеме «бар нәрсәдән дә артык, кадерле» мәгънәсенә ия дип аңлата. Узбәкләр Артык, Артыкбай исемнәрен берәр эгъзасы артык булып туган (күбесенчә кулы яки аягында алты бармак булган) ир балага кушалар.

Б а л а н ы ң у к ы м ы ш л ы, г а л и м б у л у ы н т е л ә у и с е м н ә р е

Кешенен белемле, укымышлы, галим булуы элек-электән үк күркәм сыйфат, дан-дәрәжә булып саналган. «Белемле», «хәким» мәгънәләрен белдерү өчен — *билге*, «белем», «акыл», «аң» төшенчәләрен аңлату өчен *билиг* сүзләре кулланылышта йөргән һәм бу сүзләр катнашып Билге бег, Билге чикшән, Билге каган һ. б. кебек ир-ат һәм Илбилге дигән хатын-кыз (Билге каганның әнисе) исемнәре ясалган.

Борынгы төрки телдә *бадак* сүзе «зур белемле» төшенчәсен белдергән һәм, шул сүзгә нигезләнеп, Бадак, Бадакша(һ), Бадакшан (зур белемле, шанлы, мактаулы) исемнәре ясалган. Болардан Бадаков, Бадакшин, Бадакшинов, Бадакшанов фамилияләре барлыкка килгән.

Иске татар телендә *белем*, *белек* сүзләре катнашында Белем, Белембай (бу исем Свердловск өлкәсе Беренче май районындагы поселок атамасында сакланган), Белембәк, Белек (бу исем XVI—XVII йөзләрдә Казан татарларында актив кулланылышка ия булган) исемнәре барлыкка килгән. Белем сүзенә *-чәк* иркәләү-кечерәйтү кушымчасы ялганып ясалган Белемчәк исеме болгар каберташ язмаларында бар.

Татар антропонимиконында баланың укымышлы, галим булуын теләү исемнәренен күбесе гарәби чыгышлы *галим* (белемле, укымышлы, галим), *гыйлем* (аң-белем, гыйлем), *галләм* (зур укымышлы, бөтенесен белүче; атаклы белгеч, галим), *гариф* (белүче, танучы, хәбәрдар; укымышлы, акыл иясе), *фазыл* (белемле, галим, талант иясе), *фән*, *хәким*

(белем, фикер иясе) антрополоксемаларына нигезләнеп барлыкка килгәннәр:

галим антрополоксемасы белән — Галим, Галимбай, Галимбәк (Алимбәк), Галимдар, Галимнур, Галимулла, Галимхан, Галимхужа, Муллагалим, Минлегалим, Мөхәммәтгалим, Миргалим, Нургалим, Шәмсегалим, Әхмәтгалим; Галимә, Галимәбану, Галимәбикә, Галимәнур, Бибигалимә, Нургалимә, Шәмсегалимә, Өммегалимә һ. б.;

гыйлем антрополоксемасы белән — Гыйлем (синонимнары Белем, Фән), Гыйлембай, Гыйлембәк, Гыйлемгали, Гыйлемгәрәй, Гыйлемдар, Гыйлемзат, Гыйлемхан, Гыйлемша, Гыйлемъяр, Гыйлемжан, Гыйльми, Гыйльмегали, Гыйльмезаһит, Гыйльметдин; Гыйльмия, Гыйльмебаян, Гыйльмевафа, Гыйльмегаян, Гыйльмезадә, Гыйльмезаһидә, Гыйльмикамал, Гыйльминаза, Гыйльменаһар, Гыйльмениса, Гыйльминур, Гыйльменәфис, Гыйльмеруй, Гыйльме сафа, Гыйльмөсылу, Гыйльмөхәят, Гыйльминаз, Гыйльми сара, Гыйльмисорур, Гыйльмиәсма, Гыйльмижамал, Гыйльмижиһан һ. б.;

галләм антрополоксемасы белән — Галләм, Галләметдин, Галләмхан, Галләмша, Миргалләм, Минлегалләм, Муллагалләм, Мирзагалләм, Муллагалләм, Мирзагалләм, Нургалләм, Садрыйгалләм, Фазылгалләм, Хөснөгалләм, Шәмсөгалләм, Шәйхөгалләм; Галләмә, Галләмия, Өммегалләмә һ. б.;

гариф антрополоксемасы белән — Гариф, Гарифбай, Гарифбәк (Арифбәк), Гарифетдин, Гарифулла, Гарифхан, Гарифжан, Мөхәммәтгариф, Сәетгариф, Шәмсөгариф, Әхмәтгариф; Гарифә, Гарифәбану, Гарифәбикә, Бибигарифә, Өммегарифә һ. б.;

фазыл антрополоксемасы белән — Фазыл, Фазылбай, Фазылбәк, Фазылгәрәй, Фазылнәкый, Фазылхан, Фазыльяр, Фазылжан, Мирзафазыл, Минлефазыл, Мөхәммәтфазыл, Әхмәтфазыл; Фазилә, Бибифазилә, Минлефазилә, Өммефазилә һ. б.;

фән антрополоксемасы белән — фән (синонимнары Белем, Гыйлем), Фәнгиз, Фәнгыйль, Фәндар, Фәндил, Фәндүс, Фәндәм, Фәнзаман, Фәнзил, Фәнзур (зур фән), Фәнзирәк (төрдәше Фәнзир), Фәнил, Зүфөнүн (фәннәр иясе), Фәнир, Фәнит, Фәнияр, Фәннияз, Фәннур, Фәнһяз, Фәнәви, Фәнәвил, Фәнгизә, Фәндария, Фәндидә, Фәндилә, Фәндүсә, Фәндәсә, Фәнзилә, Фәнзия, Фәнзә, Фәнзура, Фәнилә, Фәннисә, Фәния, Фәннура, Фәнсөя һ. б.

хәким антрополоксемасы белән — Хәким, Хәкимбай, Хәкимбәк, Хәкиметдин, Хәкимзадә, Хәкимулла, Хәкимхан,

Хәкимъяр, Хәкимжан, Минлехәким, Мөхәммәтхәким, Нурхәким, Әхмәтхәким; Хәкимә, Хәкимәбану, Хәкимәбикә, Бибиһәкимә, Шәмсехәкимә, Өммехәкимә һ. б.

Фарсы чыгышлы Даниш ~ Даныш исеме дә «белем, фән» мәгънәсенә ия һәм ул татар антропонимиконында Белем, Гыйлем, Фән исемнәре белән бер синонимик рәт төзи. Даниш исемең ясалганнары Данис, Данисә. Бу исемнәр Урал татарларында, Татарстанның көнчыгыш һәм Казан арты районнарында шактый киң таралышка ия. Даныш — Татарстанның Кама Тамагы районындагы татар авылы атамасы.

Фарсылардан кергән Дана, Фәрзанә, Фәрзания дигән хатын-кыз исемнәре дә «галим, белемле, укымышлы» мәгънәсен белдерәләр.

Баланың һөнәр иясе булуын теләү исемнәре

Баланың үскәч берәр төрле кәсеп-һөнәр иясе булуын теләү мотивыннан чыгып кушылган исемнәр дөньядагы барлык халыкларның тарихи антропонимиконына да хас.

Төрки халыкларда кәсеп-һөнәргә нисбәтле кеше исемнәре төркеме, кешелек жәмгыятең үсеш-эволюциясенә мөнәсәбәтле рәвештә, борыңгы һөнәр атамаларыннан башланып, тарих дәвамында бер-берсен алмаштырган экономик формацияләрдә туган яңа кәсеп-һөнәр атамаларына нигезләнгән исемнәр белән даими тулылана барган.

Билгеле булганча, иң борыңгы кәсепләр — аучылык, терлекчелек һәм балыкчылык. Кәсеп-һөнәргә нисбәтле борыңгы төрки-татар кеше исемнәре кәсеп-һөнәр атамаларына *-чы, -че* кушымчалары кушылып ясалганнар.

Иске татар телендә *ау (аң)* сүзенең синонимы булып *сунар* сүзе йөргән. Сунар сүзенә *-чы* кушымчасы ялганып, кешенең борыңгы һөнәрен белдерүче Сунарчы исеме барлыкка килгән. Бу исем Аңчы (аучы) исеме белән синонимдаш. Бездә Сунарчин, Сунарчиев кебек фамилияләр очрый. Сунар сүзенә, кол һәм шаһ титуллары ялганып, Сунаргол (аучы кол), Сунарша (сунар, ау шаһы, хужасы) дигән борыңгы исемнәребез ясалган. Бу исемнәр Сунарголов, Сунаршин, Сунаршиев фамилияләрендә сакланганнар. Башкортларда Сунаргол исеме хәзер дә кулланылышта йөри (Кусимова Т. Х., 1982.).

Борыңгы төрки телдә *эгәр* сүзе «ау эте, бурзай» мәгънәсендә кулланылган. Хәзерге төрки телләрдән татар телендә *эгәр, әкәр, икәр*, кумык телендә *эгәр* — «бурзай», шор телендә *агар* — «ау эте», бараба татарлары телендә

игар — «ау эте», чуваш телендә *акар йытти* — «бурзай, ау эте», мадьяр телендә *агар* — «бурзай, ау эте» һ. б. *Әгер* сүзенә профессия белдерүче *-же (-че)* кушымчасы ялгану юлы белән «ау этен өйрәтүче, ау этләре белән эш итүче» дигән мәгънәгә ия булган борынгы *Әгерже* исеме ясалган. Татарстандагы *Әгерже* шәһәре атамасының мәгънәсен өлкән яшьтәгеләр: «Безнең *Әгерже* шәһәре атамасының килеп чыгышы монда килеп утырган ике бертуганның берсе *Әгерже* исеме булудан», — дип аңлаталар. *Әгерже* авылының (хәзерге *Әгерже* шәһәре. — Г. С.) Казан ханлыгы чорында да булуы мәгълүм. Азнакай районында да *Әгерже* дигән татар авылы бар.

Иске татар телендә кулланылышта йөргән *Аючы* исемнен асылында *аючы* (аю аулаучы яки аю өйрәтүче, биетүче) дигән кәсеп атамасы ята. *Аючы* исеме татар-мишәрләрдә *Аючин* фамилиясендә сакланган. Башкортларда *аючы* дигән ыруг бар.

Тарихи антропонимиконыбызда терлекчелеккә нисбәтле рәвештә *Елкычы* (ат асраучы, ат караучы), *Куйчы* (куй сарыклары асраучы), *Куйчыбай* (бу исем казахларда әле дә кулланылышта йөри), *Тайчы* (тайлар караучы, Башкортларда *тайчы* ыругы бар. Омск өлкәсе Тевриз районындагы бер Себер татарлары авылы *Тайчы* исемнен йөртә. Шушы исемнән Казан татарларында һәм татар-мишәрләрдә *Тайчин*, *Тайсин*, *Тайсинов* фамилияләре ясалган) һ. б. кебек борынгы исемнәр урын алган. Печәнче исеме дә ир баланың терлекчелек белән бәйләнешле кәсеп-һөнәр иясе булуын теләүгә нигезләнә. Башкортларда бу исемнән *Песәншин* фамилиясе ясалган.

Балыкчылык кәсепенә нисбәтле рәвештә борынгы заманнарда ук *Балыкчы* исеме барлыкка килгән. Татарстанның *Апас* районында *Болын-Балыкчы* һәм *Шәм-Балыкчы* дигән татар авыллары бар. Казан ханлыгында *Нугай* юлы өстендә *Балыкчы* дигән татар авылы булган. Башкортларның бер ыругы *балыкчы* исемнен йөртә.

Игенчелек һөнәренә нисбәтле рәвештә, *Сабанчы*, *Сукачы*, *Уракчы* (урак уручы), *Ындырчы* (болгарларның бәрәдҗ ыруг шәжәрәсендә *Ындырчы* исеме бар) һ. б. кебек борынгы исемнәребез барлыкка килгәннәр. *Сабанчы* исеме Казан татарларында һәм керәшеннәрдә *Сабанчин* һәм *Сабанчиев* фамилиясендә сакланган. Русларда да шушы исемнән ясалган *Сабанчиев* фамилиясе бар. *Уракчы* исемнен татарларда — *Уракчин*, *Уракчаев*, *Уракчиев*, башкортларда — *Ураксин*, русларда *Уракчиев*, *Аракчиев*, *Аракчиев* фамилияләре ясалган. *Уракчы* — Татарстанның

Чистай районындагы татар авылы атамасы. Казанның Киров районына карый торган Аракчино поселогының атамасы да Уракчы дигән борынгы болгар-татар исеменнән барлыкка килгән. Казан ханлыгында Нугай юлында Уракчы (Урахчы) дигән татар авылы булган. Сукачы исеме Сукачин, Сукачиев фамилияләрендә сакланган. Татарстанның Апас районында асылларында борынгы болгар-татар кеше исемнәре яткан Югары Ындырчы дигән татар авылы һәм Рус Ындырчысы авылы бар.

Болгар-татарларда урманчылык шөгыленә мөнәсәбәтле рәвештә Урманчы, Юкәче, Карамачы һ. б. кебек кеше исемнәре ясалган. Болардан Урманче, Урманчиев, Юкачиев, Юкачев (соңгысы керәшен татарларында), Карамачиев кебек фамилияләребез барлыкка килгән.

Хәрби хезмәткә караган Чирүче (иске татар телендә *чирү* — «гаскәр»), Тупчи (туп атучы, артиллерист), Тупчибаш (тупчылар башлыгы) һ. б. кебек кеше исемнәре мәйданга килгән. Болгар-татарларның Чирүче исеме республикабызның Зеленодольск районында, Чирүче дигән татар авылы атамасына әверелеп, безнең көннәргәчә сакланган. Тупчи һәм Тупчибаш исемнәре татарларда һәм азәрбайжаннарда Тупчиев, Тупчибашев, Топчибашев фамилияләрендә сакланган. Топчий, Топчиев фамилияләре русларда да бар.

Илчелек хезмәтен белдерүче *илче* термины катнашында Илче, Илчебай, Илчебәк, Илчегол; Илчебикә, Илчегөл исемнәре ясалган.

Идел буе болгарларында тимерчелек, алтын-көмешчелек (ювелирлык) эшләре шактый алга киткән булган. Тимерчеләр сөңгеләр, уklar, кистәннәр, балта-пычаклар, кольчугалар (көбә күлмәкләр) һ. б. хәрби һәм хужалык кораллары житештергәннәр. Металл эшкәртү, металлардан төрле әйберләр ясау һөнәре атамаларына (профессионализмнарга) нигезләнеп, болгар-татарларда Алтынчы (алтынчы), Көмешче (көмешче), Бакырчы, Көбәче (кольчугалар — тимер киёмнәр ясаучы һ. б.) кебек кеше исемнәре ясалган.

Бакырчы исеме монголларның XIII гасырда язылган «Алтын белек» китабында Бахарчжи рәвешле бирелгән. Казан шәһәренен XVI—XVII йөзләрдә төзелгән сан алу кенәгәләрендә Бакырчы исеме бар. Бакырчы — Татарстанның Апас, Зеленодольск һәм Тәтеш районнарындагы татар авыллары атамасы.

Республикабызның Питрәч районындагы Кибәче, Саба районындагы Олы Кибәче һәм Кече Кибәче дигән татар

авыллары атамаларының асылында кибәче (тимер күлмәкләр ясаучы) профессиясен белдерүче Кибәче исеме ята. Н. И. Золотницкий Казан татарлары телендә *көбә* сүзенен «вак божралардан эшлэнгән тимер киём, күлмәк, кольчуга» мәгънәсендә кулланылуын әйтә. Чуваш телендә *көпө* сүзе «күлмәк», «киём-салым» мәгънәсендә йөри

Чулпычы — *чулпы* (хатын-кызның чәч толымына кушып үрелә торган, бауга яки тасмага тагылган тәңкәләр) ясаучы һөнәрен белдерүче атамадан Чулпычы дигән ир-ат исеме ясалган. Бу исем Татарстанның Саба районындагы Чулпыч (<Чулпычы) дигән татар авылы атамасында сакланган.

Төзелеш эше, йорт-каралтылар салу остасы *балтачы* (балта остасы) һөнәре атамасына нигезләнеп Балтач, Балтачы кебек кеше исемнәре барлыкка килгән. Балтач исеме болгар-татар кабер ташы язмаларында да байтак очрый. Татарстанда, Чувашстанда, Башкортстанда һ. б. урыннарда шушы исемдәге татар авыллары бар. Казан татарлары һәм татар-мишәрләрнең Балтачев фамилиясенең асылында да Балтач (Балтачы) исеме ята. Украиннарда Балтача фамилиясе бар. Гарәби чыгышлы Наҗар исеме Балтач белән синонимдаш.

Кешенең кәсеп-һөнәрен белдерүче борынгы исемнәребез арасында Сатучы исеме дә бар. Алтайлыларда Сатучы исеме әле дә кулланылышта йөри. Бу исем татар-мишәрләрдә Сатучы, Сатушин, Сатучев фамилияләрендә сакланган. Безгә гарәпләрдән кергән Тажир — Тажирә (сәүдәгәр, сатучы) исемнәре дә сәүдәгәр кесәбенә нисбәтле рәвештә барлыкка килгән.

Пешекче профессиясенә нисбәтле рәвештә Казанчы, Ашбаз, Ашман (иске татар телендә *ашбаз* һәм *ашман* сүzlәре «пешекче, аш-су остасы» мәгънәсен белдергән), Калаччы кебек борынгы исемнәребез туган. Казанчы исеме Татарстанның Саба районындагы Казанчы, Казанчы-Бигәнәй дигән татар авыллары исемнәрендә һәм Казанчин, Казанчиев фамилияләрендә сакланган. Ашбаз исеменнән Казан татарларындагы Ашбазов, ә Ашман исеменнән Себер татарларында Ашманов фамилиясе ясалган. Калаччы исеменнән республикабызның Арча районындагы Кылачы (Калаччы) дигән татар авылы атамасы, татар-мишәрләрдә Калачников, Калашников фамилияләре барлыкка килгән.

Электә елга аша көймә-салга утыртып кичерү эше белән шөгыльләнүче кешене *кичү башы* (яки *бае*) дип атаганнар. Шушы кәсепкә нисбәтле рәвештә Кичүбаш, Кичүбай исемнәре туган. Казан татарларында бу исемнәрдән Кичүбашев, Кичүбаев фамилияләре ясалган.

Баланың акыллы, тәүфыйклы, ата-анасына таяныч-ярдәмче булуын теләү исемнәре

Табиғый ки, һәрбер ата-ана баланың акыллы, тәүфыйк-лы булып үсүен, үзләренә таяныч, ярдәмче, картайган көннәрендә караучы булуын тели. Татар антропонимико-нында менә шушы теләк-мотив нигез булып яткан кеше исемнәре дә бар һәм алар үзләренә бер «оя» тәшкил итә-ләр. Юзык (борынгы төрки телдә *юзык* сүзе «акыл, юнь, мән, тәртип» төшенчәсен белдергән), Юзыкбай (акыллы бай), Юзыккай ~ Юзыкай (Казан татарларында Юзыкаев фамилиясендә сакланган), Гакыйль — Гакыйлә, Акылбай, Данияр (акыллы, белемле), Зирәк (үткен акыллы), Айзи-рәк, Зирәкгөл, Зиһения (зиһен, акыл иясе), Зиһеникамал, Зиһенижамал, Тәүфыйк — Тәүфыйкә (тәүфыйклы, әдәп-ле), Әдип-Әдибә (әдәпле, тәрбияле, тәүфыйклы), Фәһим — Фәһимә (аңлы, зирәк, фәһемле, диалекталь вариантлары Фәим—Фәимә), Фәһиметдин, Фәһимжан, Фәһми—Фәһмия, Фәһмулла, Фәһһәм, Һушияр (акыллы, аңлы) һ. б. кебек төрки-татар, гарәби (*гакыл, акыл, зиһен, тәүфыйк, фәһим фәһем, әдәп*), фарсы чыгышлы (*данияр, зирәк, һушияр*) сүзләр катнашып ясалган исемнәр энә шул ояга карыйлар.

Тарихи антропонимиконыбызда асылларында ир бала-ның эти-әнисенен таянычы, ярдәмчесе булуын теләү мотивы яткан кеше исемнәре шул теләкне чагылдырган төрле лексик-грамматик чаралар белән белдерелгән. Иске татар телендә мондый чаралар булып *йорт, багыш* (караш), *карамыш, әлем* (кулым), *терсәк, тирәк, таган* кебек сүз-ләр хезмәт иткән.

Составларында *йорт* (өй; биләмә; торак; ил-жир) антрополексемасы булган кеше исемнәренен күбесе күчерел-мә мәгънәдә «йорт жанлы, йорт өчен тырышучан; төп йорт-ны (ата-ана йортын) караучы, төп йортта калучы (төпчек) ир бала» дигән төшенчә аңлаталар.

Йорт антрополексемасына *-ай, -ый, -кай, -лы* кебек ку-шымчалар ялгау юлы белән Йортай, Йортый, Йортыкай, Йорткай, Йортлы исемнәре барлыкка килгән. Казан та-тарларында алар Юртаев, Юртыев, Юртеев, Юртыкаев, Юртлин фамилияләрендә сакланганнар. Бу фамилияләр Казан губернасының 1834 елда үткәрелгән Ревизские сказ-ки материалларында бар.

Йорт антрополексемасы телебезнең башка исем ком-понентларына кушылу юлы белән Йортаман (йортны исән-имин итүче бала; татар-типтәрләрдә Йортаманов ~ Юрта-манов фамилиясендә сакланган), Йортбагыш (йортны ба-

гучы, караучы; Бу исем Казан шәһәренен 1565/68 һәм 1646 еллардагы сан алу кенәгәләрендә һәм Татарстанның Актаныш районындагы Зөбәер авылы шәжәрәсендә очрый. Казан татарларында Юртбагушев фамилиясендә сакланган), Йортбак (йортны багучы, караучы (төпчек) ир бала), Йорткол (йорт колы, төп йортка хезмәт итүче ир бала, Казан ханлыгында Нугай юлында Йорткол дигән татар авылы булган. Татарстанның Куйбышев районында Урманасты Йорткол, Урта Йорткол һәм Кырый Йорткол дигән татар авыллары бар), Йортлыбай (йортлы бай; йорт-жире, гаиләсе бар бай; Себер татарларында Юртлубаев фамилиясендә сакланган), Йортмөхәммәт (диалекталь варианты Йортмәмәт; шуннан Юртмаметов фамилиясе ясалган. Бу фамилия Казан губернасының 1834 елгы Ревизские сказки материалларында Казан артындагы Олы Бәрәзә авылында теркәлгән), Йортыш (йорт ише, йорт дусты, йорты жанлы ир бала; Татарстанның Биектау районындагы Йортыш дигән татар авылы атамасында сакланган) һ. б. кебек кушма төзелешле кеше исемнәре барлыкка килгән.

Уртаклык юнәлешендәге *багыш* (бак + *-ыш*, ягъни «караш») фиғыленә нигезләнеп Багыш (ата-ананың ир баладан картаймыш көннәрендә үзләрен багышуны-карашуны теләү исеме. Багыш — Апас районындагы татар авылы атамасы), Малбагыш (Малбагыш — Азнакай районындагы татар авылы атамасы), Колбагыш (Колбагыш — Саба районындагы Иске Карабаян авылының жирле халык телендәге исеме), Куйбагыш (куйлар багыш, караш; Себер татарларында һәм татар-мишәрләрдә Куйбагышев фамилиясендә сакланган. Казахларда Куйбагыш исеме әле хәзер дә кулланылышта йөри) исемнәре ясалган.

Булыш (ягъни «ярдәм итеш») фиғыленә нигезләнеп Булыш (әти-әнисенә булышучы ир бала) исеме барлыкка килгән. Бу исем татар-мишәрләрдә Булышев, Булушев фамилияләрендә сакланган. Булушев фамилиясе русларда да бар (Баскаков Н. А., 1979).

Иске татар телендә *карамыш* сыйфат фиғыленә нигезләнеп Карамыш ~ Кармыш (әти-әнисен карамыш бала) исем барлыкка килгән. Бу исем Карамыш, Кармыш дигән авыл атамаларында һәм Карамышев (Татарстанның Зеленодольск районы Мулла иле авылында Карамышев фамилиясен йөртүче гаиләләр булган), Кармышев фамилияләрендә сакланган. Бу фамилияләр русларда да бар (Баскаков Н. А., 1979).

Борынгы төрки телдә «кул» төшенчәсен белдерү өчен

йөргән әл сүзенә тартым кушымчасы *-ем* кушылу юлы белән Әлем дигән борынгы исем ясалган. Бу исем күчерелмә мәгънәдә «таяныч», ягъни «таянырдай кулым, ярдәмчә, ышанычым» дигәнне аңлата. Татарстанның Актаныш районында Иске Әлем һәм Яңа Әлем дигән татар авыллары бар. Әлем исеменен кушма төрләре: Әлембай (кулым, таянычым, ярдәмчә, булыр ир бала), Әлемгол (кулым, таянычым, ярдәмчә булыр кол, ягъни, ир бала), ясалма төре — Әлемкәй. Әлемкәй исеменен диалекталь вариантлары: Әлкәй, Әлки. Әлкәй — Татарстанның Азнакай, Әлки — Буа районнарындагы татар авылы. Республикабызның Әлки районында Югары Әлки, Урта Әлки һәм Түбән Әлки дигән татар-мишәр авыллары бар. Тарихи документларга Казан ханлыгы чорында Кама аръягы Нугай юлы өстендә урнашкан Әлки исемле авыл булуы теркәлгән.

Борынгы төрки-татар чыгышлы Юлыш исеме «гомер юлы ише, тормыш көткәндә эти-әнисенә булышучы, ярдәм итүче ир бала» дигән мәгънәгә ия. Бу исем татар-мишәрләрдә Юлышев фамилиясендә сакланган.

Таган (өчаяк, таяныч) сүзенә *-ай* чакыру-эндәшү кушымчасы ялганып ясалган борынгы төрки Таганай исеме ир баланың эти-әнисе өчен ныклы терәк, таяныч булуын теләп кушылган. Бу исем Казан татарларында Тәгәнәев, татар-мишәрләрдә Тәкәнәев, Себер татарларында Таканаев фамилияләрендә сакланган. *Таган* сүзенә *-чык* иркәләү-кечерәйтү кушымчасы кушылып ясалган Таганчык исеменен мотивы да шундый ук дип уйларга кирәк. Бу исем Себер татарларында Таканчиков фамилиясендә сакланган. Төрөкмәннәрдә Таганбиби (таяныч бикә) дигән хатын-кыз исеме бүген дә актив кулланылышка ия.

Татарларга гарәпләрдән кергән Мөгыйн — Мөгыйнә, Рәфит — Рәфидә, фарсылардан алынган Явар (Яваров фамилиясендә сакланган) исемнәре дә «ярдәм итүче, булышчы» мәгънәсенә ия. Гарәби чыгышлы Локман — Локмания исемнәре «караучы, туйдыручы» төшенчәсен белдерә.

Гаиләдә балаларның үлемен яки тууын туктатырга теләү исемнәре

Нәрсәне дә булса туктатырга тырышу, боеру, кушу, теләү кебек субъектив мөнәсәбәт иске татар телендә башлыча *тукта*, *туктасын*, *биклә*, *чиклә* фигыльләре ярдәмендә белдерелгән. Шушы жирлектә тарихи антропонимиканыбызда гаиләдә балаларның үлемен яки тууын тукта-

тырга теләү исемнәре боеру-теләкне чагылдырган фигыль формаларына нигезләнеп барлыкка килгәннәр.

Гаиләдә туган бер ир яки кыз бала үлеп барса, үлемне туктату максаты белән яки, киресенчә, бала күп булса, тууны туктату теләгеннән чыгып, *тукта, туктасын, туктар, туктаган, туктамыш* компонентлы исемнәр кушылган: Тукта, Туктабай, Туктабәк, Туктабикә, Туктагол (Татарстанның Балтач районы Чепья авылында шушы исемне йөртүче ир балалар бар; Казан татарларында Туктагулов фамилиясендә сакланган), Туктаган, Туктамыш (бу исем татар-мишәрләрдә Туктамышев фамилиясендә сакланган; Татарстанның Биектау һәм Саба районнарында Туктамыш дигән татар авыллары бар. Казан ханлыгында Тау ягында Кушлавич елгасы буенда Туктамыш иле дигән татар авылы булган), Туктамышгәрәй, Туктар (бу исем Туктаров фамилиясендә, Татарстанның Саба һәм Әлмәт районнарындагы Туктар, Лениногорск районнарындагы Туктар Урдалысы дигән татар авыллары атамасында сакланган, Туктар исеме хәзер дә очрый), Туктаргали (шушы исемнән Туктаргалиев һәм Туктаргалин фамилияләре ясалган), Туктаргалим (диалекталь варианты Туктаралим), Туктариш, Туктархан, Туктарша (h) һ. б.

Борынгы төрки-татар Биклән исеме кайтым юнәлешендәге *биклән* (ягъни «йозаклан, бик-йозак сал») фигыленнән ясалган. Бу исемдә процессның субъектка кайтуы, эшне үзе үтәргә тиешлеге белдерелә. М. Кашгаринның «Девану луғатит турк» китабының беренче томында (Ташкент, 1960), «Беклән — ирләр исеме», — дип күрсәтелгән. Безнең регионда Биклән исеме Татарстанның Тукай районнарындагы татар авылы атамасына эверелеп сакланган.

Асылында нәтижәле үткән заман *бикләмеш* хикәя фигыле (балаларның үлемен яки тууын бикләмеш) яткан борынгы төрки-татар Бикләмеш исеме гаиләдә бер-бер артлы туган ир балалар үлеп барса, үлем бикләнсен, туктасын дигән теләктән чыгып, яки, киресенчә, бала күп булып, бу баладан соң яңадан бала тумасын, ягъни гаиләдә бала туу туктасын (бикләнсен) дигән теләк-максат күздә тотылып, сүзнең тылсым көченә ышанып кушылган. Татар һәм русларда ул Бикләмешев, Беклемишев фамилияләрендә сакланган.

Чикләмеш хикәя фигыленә нигезләнеп барлыкка килгән борынгы Чикләвеш исеме дә «ходай баланың үлемен яки тууын чикләмеш» дигән төшенчәне белдерә. Бу исем Казанның 1565/68 елларда төзелгән сан алу кенәгәләрен-

дә бар. Казан татарларында Чикләмешев фамилиясендә сакланган.

Борынгы заманнарда гаиләдә балаларның үлемен яки тууын туктатырга теләп кушылган Биклән, Бикләмеш дигән йола исемнәре нәрсәне дә булса (бу очракта, үлемне яки тууны) бикли, йозаклый торган предметны белдерүче Йозак, Бик, Тозак, Мәскәү (кыл тозак) кебек борынгы кеше исемнәре белән мәгънәдәш.

Йозак — шулай ук гаиләдә баланың үлеме яки тууы тукталсын дигән теләктән чыгып кушылган борынгы теләк йола исеме. Синонимы Бик. Тозак исеме дә — үлемгә яки тууга чик кую, тозак кору дигән мәгънәгә ия булган борынгы теләк-йола исеме. Бу исем гаиләнең башта туган ир балалары бер-бер артлы үлеп барсалар яки, киресенчә, гаиләдә балалар кирәгеннән артык күп булса, яңа туган ир балага кушылган.

Мәскәү — «ат аягын тышаулы торган кыл аркан, кыл тозак». Шушы сүзгә нигезләнеп барлыкка килгән борынгы төрки-болгар-татар Мәскәү исеме гаиләнең бу баласы үлмәсен яки башка бала тумасын, аның үлеменә яки тууына мәскәү (тозак) куелсын дигән теләктән чыгып кушылган. Шәрәфетдин бине Хисаметдин Мөслими Мәскәү исеменен болгар-татарларда кулланылышта йөрүен «Тәвариҗы Болгария» дип аталган хезмәтендә әйтеп үтә. Атаклы татар галиме Шиһабетдин Мәрҗанинең Казан дәүләт университеты фәнни китапханәсенен Көнчыгыш бүлегендә саклана торган кулъязмалары арасында 1757/58 елларга караган кулъязмадан күчерелгән татар шәжәрәсе бар. Бу шәжәрәне Риза Фәхретдинов 1914 елда «Шура» журналының 7 нче санының тышлыгында бастырып чыгара. Анда Болгар шәһәрәннән Тау ягындагы Эрә елгачыгы буена килеп утырган Шәех-бинең (Мулла иле авылына нигез салган болгарларның берсе.— Г. С.) нәсел жебе бәян ителә. Шәех-бинең әтисе Тәмти-Хытай Болгар шәһәрәннән (Әлболгари) булган. Тәмти-Хытай Әлболгаринның уникаль буын варисларынан берсенең исеме Мәскәү (Мәмәт улы Мәскәү) була. Мәжүси чуваш исемнәре тупламында да Москау, Москай исемнәре бар (Магницкий В. К., 1905). Мәскәү исеме Москва шәһәре атамасының татарча әйтелеше Мәскәү белән омонимдаш. Башкорт язучысы Йосыф Гәрәй башкорт телендә хәзер дә «балык мәскәүләү» дигән сүз булуын һәм аның «кыл тозак белән балык тоту» төшенчәсен белдерүен күрсәтеп китә. Ул Башкортстанның берничә районында Мәскәү (русча Москова) исемен йөртүче авыллар булуын хәбәр итә һәм бу авыллар-

нын атамасы Мәскәү («кыл тозак») дигән кеше исемнән алынган дип саный (Гәрәй И., 1971).

Борыңгы төрки чыгышлы Бик, Йозак, Тозак, Мәскәү кебек синонимик исемнәребез рәтенә беркадәр сонрак гарәпләрдән кәргән Ваккас (тозак), Фак (тозак, кыл тозак), Нурфак — Нурфага (нур тозагы), Әкьфал (йозаклар, биклә), Тәкьфил-Тәкьфилә (йозак салу, йозаклау, бикләү) һәм фарсылардан алынган Дамил (тозак; аутозак кую) исемнәре өстәлгән.

Гарәби чыгышлы Манигъ — Манига исемнәре дә «тыючы, тоткарлаучы; киртә» (күчерелмә мәгънәсе — тууга яки үлемгә киртә) мәгънәсен белдерә. Манигъ исемнән татар-мишәрләрдәге Манеков фамилиясе ясалган.

Баланың тугрылыклы, гадел булуын теләү исемнәре

Табигый, ата-ана дөньяга килгән баланың тугрылыклы, гадел, ышанычлы һәм керсез, саф булуын тели. Шушы теләкне төп мотив итеп алып кушылган исемнәр дә байтак.

Иске татар телендә тугры (тугры, гадел, хак) сүзе кәргән Тугры, Тугрыбай > Турыбай, Тугрыбәк > Турыбәк, Тугрыбикә > Турыбикә, Тугрыкол > Турыкол (Себер татарларында Тугрыголов ~ Турыгулов фамилиясендә сакланган), Тугрыиш ~ Турыиш ~ Туриш (Себер татарларында һәм татар-мишәрләрдә Туришев фамилиясендә сакланган), Тугрыхан ~ Турыхан (Казан татарларында Турыханов фамилиясендә сакланган), Тугрул исемнәре кулланылышта йөргән. Урта гасырларда гарәби чыгышлы гадел (тугры, тугрылыклы, намуслы) антрополоксемасы катнашып: Гадел (төрдәше Адел), Гаделбай, Гаделбану, Гаделбәк, Гаделбикә, Гаделбәнәт, Гаделгәрәй, Гаделша, Гаделәхмәт, Гаделжан, Гаделжиһан, Гадил — Гадилә) диалекталь вариантлары Адил — Адилә, Адыл, Әдил-Әдилә), Гадилгәрәй, Гаделморат, Гадлия һ. б. кебек исемнәр гамәлгә алынган.

Гарәп теленнән «тугрылыклы, ышанычлы, намуслы» мәгънәсендәге Вафа — Вафия, Инабәт, Мөбин — Мөбинә, Мәстүрә, Саддин, Сәвия, Фазаил, Әгъдәл-Әгъдәлия, Әдип-Әдибә, Әмин — Әминә, һ. б. кебек исемнәр кулланылышка алынган. «Саф, пакь, керсез» мәгънәсенә ия булган Зиһат, Инсаф — Инсафия, Әнсаф, Нәкый — Нәкыя, Самим — Самимә. Сафа, Сафия, Тәзкия, Халис — Халисә, Мөхлис — Мөхлисә һ. б. исемнәр кабул ителгән. Фарсылардан Дада (турылык, гаделлек), Пакизә (саф, керсез, пакь), Илфак, Илпакь (ил пагы, саф кешесе), Жанфак — Жанпакь (пакь жан) һ. б. исемнәр кәргән.

Ата-ана һәм туган-кардәшләренәң баланың үзләренә иптәш, дус, юлдаш булуын теләү исемнәре

Татар исемнәре хәзинәсендә ата-ана һәм туган-кардәшләренәң баланың үзләренә иптәш, дус, юлдаш булуын теләү мотивы яткан исемнәр аерым бер семантик төркем хасил итәләр. Болгар-татарларда «кулай; төс, тин, дус, иптәш» мәгънәсенә ия булган *иб ~ ип* сүзе кулланылышта йөргән. Шул сүз катнашып: Иббирде, Ибиш (Казан татарларында Ибишев фамилиясендә сакланган. Төрдәше Ибуш. Шуннан керәшен татарларындагы Ибушев фамилиясе барлыкка килгән), Ибкилгән, Ибекәй (керәшен татарларында Ибкиев, Ибкин фамилияләрендә сакланган) кебек исемнәр ясалган.

«Гомер юлдашы, иптәше» төшенчәсен белдерә торган Юлдаш исеме татарларда XV—XIX йөзләрдә шактый актив кулланылышка ия булган. Юлдаш, Юлдашбай, Юлдашбәк, Юлдашбикә исемнәре башкортларда, кыргызларда, үзбәкләрдә әле дә кулланыла. Төрки Юлдаш исеменә фарсы чыгышлы һәмраһ исеме синонимдаш.

Фарсы теленнән кергән *дус* сүзенә нигезләнеп байтак кына кеше исемнәре ясалган: Дус (синонимы — гарәби чыгышлы Садыйк), Дусай (бу исем XVI—XVIII йөзләрдә Казан татарларында актив кулланылышка ия булган. Дусаев фамилиясендә сакланган), Дусак (керәшен татарларында Дусаков фамилиясендә сакланган), Дусабәк (Казан татарларында Дусабекөв, Дусакбетөв фамилияләрендә сакланган), Дусби (шушы исемнән Дусбиев, Дуспиев фамилияләре ясалган), Дусбиргән (татар-мишәрләрдә Дусбиргәнов фамилиясендә сакланган), Дусгали (диалекталь варианты Дусали. Болардан Дусгалиев, Дусгалин, Дусалиев, Дусалин фамилияләре ясалган), Дусгалим, Дусморат, Дусмөхәммәт (диалекталь вариантлары Тусмөхәммәт, Дусмәт, Тусмәт, Дусми, Дуси. Болардан Дусмөхәммәтов, Тусмөхәммәтов, Дусметов, Тусметов, Дусмиев, Дусиев фамилияләре ясалган. Дусмәт — Татарстанның Мамадыш районындагы татар авылы атамасы), Дуссадыйк (фарсыча *дус* һәм гарәпчә *садыйк* — «дус» сүзләре кушылып ясалган исем. «Икеләтә дус» дигән мәгънәгә ия. Казан татарларында (мәсәлән, Татарстанның Мөслим районында Дуссадыйков (Дусадыков) фамилиясендә сакланган), Дусым (Татарстанның Арча районында Дусым, Сарман районында Дүсем дигән татар авыллары бар) һ. б.

Төрки-фарсы чыгышлы Илфат һәм Илдус исемнәре «ил дусты» дигән мәгънәгә ия.

Гарәби Наҗия, Сәхиб — Сәхибә, Сәхби — Сәхбия, Сәхәп исемнәре дә «дус, юлдаш, иптәш, сердәш» мәгънәсенә ия. Әлеге антрополоксемалар катнашып: Сәхиббай, Сәхиббәк, Сәхәбетдин, Сәхибулла, Сәхибкамал, Сәхибжамал, Сәхибхан, Сахибжан, Сәхипгәрәй, Сәхипзадә, Сәхипкамал, Сәхәпкол һ. б. кебек кушма төзелешле кеше исемнәре ясалган һәм татарларда да кулланылышта йөргән. Сәхәпче (юлдаш булучы) — гарәби чыгышлы *сәхәп* (дус, юлдаш, иптәш) сүзенә татар теленә *-че* кушымчасы ялганып барлыкка килгән ясалма исем. Ул Казан татарларында Сәхәпчиев фамилиясендә (мәсәлән, Татарстанның Лаеш районы Пәрәү авылында) сакланган.

**Баланың теге яки бу мифологик, фольклор,
эдәби эсәр каһарманы, тарихи шәхес кебек
булып үсүен теләү исемнәре**

Нинди дә булса яхшы сыйфатка ия булган мифологик, фольклор, эдәби эсәр каһарманнары һәм тарихи шәхесләр элек-электән кеше күңелендә ихтирам уятканнар. Алар халыкның эдәби, этик, һәм эстетик зәвыгын канәгатьләндергәннәр, аны үстергәннәр һәм тәрбияләгәннәр. Менә шуңа мондый мифологик, фольклор яки эдәби эсәр каһарманнары, атаклы тарихи шәхесләрнең исемнәре борынгы заманнарда ук барлык халыкларда да диярлек балаларга кушылып килгән. Ата-ана дөнъяга яңа килгән сабыйга мондый исем кушканда, аның үзенә исем итеп бирелгән мифологик, фольклор яки эдәби эсәр герое, атаклы тарихи шәхес кебек булып үсүен, танылуын теләгән һәм исем кушканда менә шушы теләк төп мотив булган. Ономастик эдәбиятта бу төр кеше исемнәрен багышлау исемнәре (меморативлар) дип атыйлар.

Татар халык әкиятләрендә урын алган мифологик канатлы ат, чабышкы, яу аты *тулпар* атамасына нигезләнеп тарихи антропонимиконабызда Тулпар исеме барлыкка килгән. Шушы исемнән Тулпаров фамилиясе ясалган. Татарларда Тулпар исеме хәзер дә кулланылышта йөри.

Көчле ташкын, көчле яңгыр, давыл, ураган; бөтен дөнъяны су басу — *туфан* турындагы риваять нигезендә Туфан исеме барлыкка килгән. Туфан — күренекле татар шагыйре Хәсән Туфанның псевдонимы. Аның чын фамилиясе Гөлзизин әнисе Гөлзизә ~ Гөлзәүжә (гөлдәй ха-

тын) исеменнән ясалган. Шагыйрь әдәби имзасын бабасы Фәхретдиннең кушаматы Туфаннан ала. Туфан исеме 30 нчы еллардан башлап ир балаларга кушыла башлый.

Төрки халықларда Айваз исеме шактый киң таралыш алган (төрөкмәннәрдә Овез, азербайжаннарда Эйваз, үзбәкләрдә Авез). Бу исем әрмәннәргә дә кергән. Атаклы рәссам Айвазовскийның фамилиясе шул исемнән. Ул башта Айвазян (Айваз улы, тоқымы) фамилиясен йөрткән. Тажик галиме Алим Гафуров Айваз (Аваз) исеме гарәп телендәгә *авад* (*алмаш*) сүзеннән ясалган, бу исемне аннан алдагы ир туганы үлгәннән соң туган ир балага, ягъни абыйсына алмашка килүче балага кушканнар дигән карашта тора. Р. Г. Әхмәтъянов исә Айваз исеме фарсыча «якты ай», «тулган ай» мәгънәсен белдерә дип саный. Шушы исемнән Казан татарларында һәм Дунай болгарларында Айвазов фамилиясе ясалган. Болгар галиме Стефан Илчев Дунай болгарларындагы Айвазов фамилиясенәң асылында төрөкләренәң *ауваз* (өй хезмәтчесе) сүзә ята дип саный (Илчев С., 1969).

Татар халқының тамырлары бик еракларга киткән «Ләйлә белән Мәжнүн», «Йосыф вә Зөләйха», «Таһир белән Зөһрә», «Шәһсәнем һәм Гариб», «Бүз егет» һ. б. мәхәббәт дастаннарында яшьләренәң саф, керсез, кайнар мәхәббәте белән беррәттән, шәхес иреге, гүзәл идеалга омытылу кебек гуманистик идеяләр алга сөрелә, урта гасырлар чоры залимнәре фаш ителә. «Дастан образларында татар халқы үз хыялында саклаган батырлык, үз күңелендә йөрткән тугрылык, пакълек хисләрен һәм үзе идеал дип санаган матурлыкны тасвирлаган» (Әхмәтова Ф. В., 1984). Әлегә мәхәббәт дастаннарының геройлары халык күңеленә һуш килгәнә, күбесенәң исемнәре яшь буынга яратып кушыла торган «бәхетле» исемнәребезгә әверелгәннәр.

Игезәк булып туган малай белән кызга Таһир һәм Зөһрә исемнәре кушу гадәте татарларда бик күптәннән килә. Мондый гадәт башка төрки халықларда да бар. Бу исемнәренәң мәгънәләре дә бик күркәм. Таһир исеме «саф, пакъ, гөнаһсыз» мәгънәсенә ия булса, Зөһрә исеме «нур чәчеп, балкып торучы» дигән мәгънә белдерә.

«Йосыф вә Зөләйха» дастаны һәм Колгалинәң атаклы «Кыйссаи Йосыф» поэмасы тәэсирендә Йосыф һәм Зөләйха исемнәре шулай ук бик актив һәм популяр исемнәребез булып киткәннәр. Бу исемнәренә татарлар хәзер дә балаларына яратып кушалар.

Көнчыгыш халыклары арасында «Ләйлә белән Мәжнүн» поэмасының ифрат популярлыгы аркасында гарәби чыгышлы Ләйлә исеме киң таралышка һәм кулланылышка ия. «Төн, кич, кичә; кара чәчле» мәгънәсенә ия булган Ләйлә исеме — татарларда да популяр.

Мирхәйдәр Фәйзинен «Галиябану» драмасының баш геройлары Галиябану белән Хәлиилне татар халкының ихласи яратуы, бу образларга кайнар симпатиясе Галиябану (бөек, олы, югары дәрәжәле кәләш, ханым, бикә) һәм Хәлиил (якын дус, чын дус) исемнәренен 20 нче еллардан башлап киң таралуына, популярлашуына китерде.

Фарсылардан кертгән Әсфәндияр һәм Рөстәм исемнәренен бездә популярлык казануының төп сәбәбе нәрсәдә? Әсфәндияр («бакыр тәнле») — борынгы иран эпосы каһарманы. Рөстәм (бик зур, алып гәүдәле; әзмәвер) — борынгы иран фольклорында легендар каһарман, пәһлеван, батырлык символы, Фирдәүсинен атаклы «Шаһнамә» поэмасының төп герое. Рөстәм — хәзерге заманда татарларда ир балаларга кушыла торган иң популяр исемнәренен берсе.

Атаклы тарихи шәхесләр хөрмәтенә кушыла торган берничә багышлау исемгә тукталып үтик.

Борынгы Грециянен атаклы яубашы Александр Македонскийга мөнәсәбәтле рәвештә урта гасыр башларында гарәпләрдә Искәндәр (ирләрне яклаучы) һәм Зөлкарнай (куш мөгезле) исемнәре барлыкка килгән. Бөек Александр Македонский куш мөгезле баш киеме киеп йөргән. Шәрык халыклары аны Искәндәр Зөлкарнаен (Куш мөгезле Искәндәр) дип атаганнар. Татарларда да Искәндәр исеме шактый актив кулланылышка ия. Зөлкарнай исемнен татарларда Зөлкар һәм Карнай дигән диалекталь вариантлары барлыкка килгән.

Безгә гарәпләрдән урта гасырларда килеп кертгән Әфләтун исемнен асылында борынгы Грециянен бөек философы Платон (яңа эрага кадәр 427—347 еллар) исеме ята. Грекча *платюс* (киң жылкәле, тулы, көчле) сүзеннән Платон исеме ясалган. Татарлар балаларына Әфләтун исемнен аның үскәч Әфләтун хәким кебек бөек фикер иясе булуын теләп кушканнар. Әфләтун исемнен Әфли диалекталь варианты барлыкка килгән. Болардан Әфләтунов һәм Әфлиев фамилияләре ясалган.

Асылларында баланың үзенә нисбәтле төрле ышанулар, йолалар, гадәт-традицияләр мотив булып яткан исемнәр

Татар антропонимиясенә бу төр кеше исемнәре дистәдән артык лексик-семантик төркемне үз эченә ала. Хәзер шул төркемнәренә карап үтик.

Баланың төс-бите мотив булган исемнәр

Яңа туган баланың күзе, бите, чәче, кашы һ. б. әгъзасының төсенә карап исем кушу гадәт-йоласы барлык халыкларга да хас. Татар антропонимиясында да шушы нигездә байтак кына борынгы кеше исемнәре барлыкка килгән.

Татар исемнәре хезинәсендәге антонимик (капма-каршы мәгънәле) кеше исемнәренә зур күпчелегә кеше әгъзасы атамаларына (анатомик терминнар) төс белдерүче *ак* һәм *кара* сыйфат сүzlәре кушылу юлы белән ясалган: Аккүз — Каракүз, Акбаш — Карабаш, Акчәч — Карачәч, Акчар (ак йөзле, кыяфәтле) — Карачар (кара йөзле, кыяфәтле), Аккал (ак миң) — Каракал (кара миң), Аккаш — Каракаш һ. б. Мондый исемнәребезнең байтагы, авыл атамаларына әверелеп, безнең көннәргәчә килеп житкәннәр (Аккүз — Татарстанның Актаныш, Акбаш — Баулы, Карабаш — Бөгелмә районнарындагы татар авыллары) һәм Аккүзов (Аккузов), Аккүзин, Акузин, Акбашев, Акчаров, Аккашев, Аксакалов (1773—1775 елларда Е. Пугачев житәкчелегендәге крестьяннар кузгалышында катнашкан бер татар Аксакалов фамилиясен йөрткән. Аксакалов фамилиясе русларда да бар), Каракашев, Карабашев кебек фамилияләр дә, әлбәттә, исемнәрдән килеп чыкканнар.

Карачар исеме кара чәчле, кара тутлы ир балаларга тышкы кыяфәтләренә карап кушылган. Бу исем Казан шәһәре һәм Казан өязенең XVI—XVII йөzlәргә караган сан алу кенәгәләрендә очрый. Казан татарларында һәм русларда Карачаров фамилиясендә сакланган. Дөрәс, Н. А. Баскаков руслардагы Карачаров фамилиясенә асылында *кара жар* (яр) географик термины ята дип карый.

Анатомик терминнар төс белдерүче башка сыйфат сүzlәр кушылу юлы белән: Күккүз, Алакүз, Сорыкүз, Сарыбаш, Алабаш, Кызылбаш, Утбаш (жирән чәчле ир балага кушылган), Сарычәч, Сарытолым, Алтынчәч (алтын кебек саргылт чәчле), Борнак (борыны ак); Алсылу, Аксылу, Алсу, Алсинә (ак күкрәк) һ. б. кебек исемнәр ясал-

ган. Бу исемнәрдән Алабашев ~ Алабышев, Алакүзев, Күккүзов, Сорыкузин, Қызылбашев, Утбашев, Акбитов, Борнаков (Бурнаков) фамилияләре пәйда булган. Алабышев, Бурнак, Бурнаков фамилияләре русларда да бар. Пермь өлкәсендәге бер татар авылы Борнак исемен йөртә. Татарстанның Апас районында — Зур Күккүз, Кече Күккүз, Балтач районында Борнак дигән татар авыллары бар.

Төс белдерүче төп сыйфат сүзгә, аның артыклык яки кимлек дәрәжәсе алган, яисә антропонимик кушымчалар ялганган формаларына нигезләнеп тө кеше исемнәре ясаганнар: Коңгырт — коңгырт күзле яки коңгырт чәчле ир балага кушылган исем, Казан татарларында Коңгыров (Кунгуров), русларда Кунгуров фамилияләрендә сакланган. Казан губернасы Әжәкүл авылында XVIII гасыр азакларында Коңгыр исемле мулла яшәве һәм 1781 елда «Казыйлар өчен кулланма» дигән хезмәт язуы билгеле; Сары (борынгы төрки халыкларда сары төс — затлы төс, алтын төсә итеп саналган. Табигатьнең сары төстәге әйберләре ихтирам ителгән.) — ир-ат исеме. Бу исем Сариев, Сарыев фамилияләрендә сакланган; Аппак — ир-ат һәм хатын-кыз исеме. Бөек азәрбайжан шагыйре Низами Ганжәвинең кыпчаклы хатыны Аппак исемле булган. Бу исем Казан татарларында һәм татар-мишәрләрдә Аппаков фамилиясендә һәм Әлки районындагы Аппак (Апак) авылы атамасында сакланган; Аппаккай — Аппак исеменә *-кай* иркәләү-кечерәйтү кушымчасы ялганып ясалган исем. Төрдәше Апакай, антонимы Каракай. Шуннан Казан һәм Себер татарларындагы Каракаев фамилиясе ясалган. Апакай — Татарстанның Питрәч районындагы Ленино-Кокушкино рус-татар авылының татарлар яши торган өлешенең атамасы. Татар-мишәрләрдә Аппакаев, Апакаев фамилияләре бар, Аппакач — Аппак исеменә *-кач* иркәләү-кечерәйтү кушымчасы ялганып ясалган исем. Диалекталь вариантлары: Апакач, Апакаш. Болардан Казан татарларында Апакачев һәм Апакашев фамилияләре ясалган; Аккай — *ак* сыйфат сүзенә *-кай* иркәләү-кечерәйтү кушымчасы ялганып ясалган ир-ат исеме. Татар-мишәрләрдә Аккаев фамилиясендә сакланган. Аккач — *ак* сыйфат сүзенә *-кач* иркәләү-кечерәйтү кушымчасы ялганып ясалган борынгы ир-ат исеме. Казан татарларында Аккачев, Акачев фамилияләрендә сакланган; Акчуар — төс белдерүче *ак* һәм *чуар* сыйфат сүзләрен бергә кушу юлы белән ясалган ир-ат исеме. Казан татарларында Акчуаров (Акчуваров) фамилиясендә сакланган; Алак — төс белдерүче *ал* һәм *ак*

сыйфат сүзләрен кушу юлы белән барлыкка килгән ир-ат исеме.

Төс белдерүче сыйфат сүзләре туганлык терминнарына ялгану юлы белән дә байтак кына кушма төзелешле кеше исемнәре барлыкка килгән: Акъегет (Казан татарларында, Акъегетов, татар-мишәрләрдә Акъегетзадә фамилияләрендә сакланган; Зеленодольск районында Акъегет дигән татар авылы бар) — Караегет, Аккыз — Каракыз, Акбикәч — Карабикәч, Акбикә (бу исем мариларга да кертгән) — Карабикә, Албикәч, Албикә, Жизбикә, Акбала, Карабала, Сарыбала, Сарымалай, Агул (ак угыл; Бу исем мариларга да кертгән. Татар-мишәрләрдә һәм русларда Акулов фамилиясендә сакланган), Акзадә (ак бала) һ. б.

Акбай, Алабай, Карабай, Сарыбай һ. б. кебек составларында төс белдерүче сыйфат сүзләр булган төрки-татар кеше исемнәре дә баланың төс-кыяфәтенә карап кушылган борынгы йола исемнәребезнең бер төрен тәшкил итәләр. Бу исемнәр, йон төсенә карап, этләргә дә кушыла, ягъни зооним булып та йөри.

Урта гасырларда гарәпләрдән кертгән Әхмәр (кызыл; кызыл-алсу йөзле), Әбяз (ак, ак төс), Әсмәр (кызгылт-көрән), Әсфир — Әсфирә (сары төс), Әсфәр (сары), Әхзар (яшел), Хамра (кызыл), Сәвади (каралык; кара төс-төгә), Мави — Мавия (су төсендәге, зәңгәр), Мәүрә (каратутлы, кара күзле), Әдһәм — Әдһәмия (каратутлы), Габәш ~ Габиш — Габишә (кара тутлы, кара чырайлы), Әшкар (жирән чәчле; сары чәчле, төрдәше Әшкә), Сөмәйрә (каратутлы), фарсы чыгышлы Залия (ак чәчле кыз) һ. б. кебек төс-кыяфәт белдерүче исемнәр хисабына антропонимиконыбызның әлеге лексик-семантик төркеме тагын да байый төшкән.

Татар антропонимиконына рус теле аша кертгән латин чыгышлы Альбина исеме «ак, ак йөзле, ак чырайлы», Руфия, Руфинә исемнәре «алтын сыман саргылт чәчле; жирән», Руфис исеме «жирән, жирән чәчле» мәгънәсенә ия. Димәк, болар да төс-кыяфәт белдерүче исемнәр икән.

Бала тугач аның берәр
үзенчәлекле әгъзасы мотив булган
исемнәр

Бала тугач, аның үзенчәлекле (гадәтидән зур яисә үсеш алмаган, зәгыйфь) әгъзасы күзгә ташлана. Борынгы заманнарда кеше исемнәре шул әгъза атамасына нигезләнеп тә барлыкка килгән.

Шушынды үзенчәлек мотив булган борынгы төрки-татар исемнәренә Корсак, Карнак (зур корсаклы), Аксак, Чатан, Гөберчәк, Көкүз (күкрәк) һ. б. гади төзелешле һәм составында йөз (чырай, бит), күз яки каш антрополоксемасы булган Йөзсылу, Сылуйөз, Гөлийөзем, Күзбай, Күзби, Күзбәк, Күзкәй, Айкаш, Каләмкаш һ. б. кебек кушма төзелешле исемнәренә мисал итеп китерә алабыз.

Корсак исеме корсагы гадәтидән зур булган, күзгә ташланып торган кыска буйлы ир балага кушылган. Зур корсаклы булганга, дала төлкесенә бер төрән дә *корсак* ~ *карсак* дип атаганнар. Корсак (Карсак) исеме Казан татарларында Карсак нәселе кушаматына һәм Карсаков фамилиясенә эвереләп сакланган. Мәсәлән, Татарстанның Зеленодольск районы Мулла иле авылында берничә семьяны үз эченә алган Карсак нәселе бар. Шушы нәсел кешеләренә күбесе Карсаков фамилиясен йөртә. Н. А. Баскаков руслардагы Корсаков, Дондуков-Корсаков, Римский-Корсаков фамилияләренә килеп чыгышын төрки телләрдән рус теленә алынган *корсак* (дала төлкесе) сүзгә белән бәйләнешле дип саный. Русларда төрки-татар Корсак исемнән ясалган Курсаков фамилиясе дә бар.

Карнак исеме борынгы төрки телдә «зур корсаклы» мәгънәсен белдергән *карнак* сүзенә барып тоташа. Туганда корсагы зур булган балага Карнак исеме кушканнар. Татар-мишәрләрдә һәм керәшен татарларында Карнаков фамилиясендә сакланган.

Аксак исеме туганда ук бер аягы икенчесеннән кыскарак булган ир балага бирелгән. Синонимы Чатан. Татарстанның Арча һәм Питрәч районнарында Аксаков фамилиясен йөртүче татар гаиләләре яши. Руслардагы Аксаков фамилиясенә асылында да әлегә кушамат-исем ята (Баскаков Н. А., 1979).

Гөберчәк исемненә төзелеш *гөбер* (оры, бөкре) + *чәк* кечерәйтү кушымчасыннан гыйбарәт (чагыштыр: *гөберле бака*). Туганда аркасында гөбере, берәз бөкресе булган ир балага әлегә кушамат-исем кушылган (чагыштыр: Горбун, Горбуша — борынгы рус исемнәре; Веселовский Б. С., 1974). Татарстанның Арча районында Гөберчәк дигән татар авылы бар.

Көкүз исеме төрки телләренә угыз группасында (азербайжан, төрек, төрекмән һ. б.) «күкрәк» дигән мәгънә белдерә. Бу исем күкрәк сөякләре гадәттәгедән берәз алгарак чыгып торган ир балаларга кушылган. Татар-мишәрләрдә Көкүзов (Кокузов) фамилиясендә сакланган.

Гарәпләрдә *садыр* (күкрәк, түш, йөрәк) сүзе катнашып ясалган Садретдин (дин күкрәге), Садрый — Садри, Садыр — Садырә, Садрелислам, Садрелшәһит, Әхмәт-садыр һ. б. кебек кеше исемнәре урта гасырларда татар антропонимиконына кабул ителгәннәр. Гарәби чыгышлы Әлбәдән исеме «тән, гәүдә, бәдән» мәгънәсендә. Безнең регионда бу исем Татарстанның Питрәч районындагы Әлбәдән дигән керәшен татарлары авылы атамасына эвереләп сакланган. Фарсы генезислы *синә* (күкрәк) антрополексемасына нигезләнеп Синәгол (Башкортстан татарларында Синәголов ~ Синегулов фамилиясендә сакланган), Синәй (Казан татарларында Синәев, татар-мишәрләрдә Синаев фамилияләрендә сакланган) дигән ир-ат, Гөлсинә (гөл күкрәкле), Илсинә, Алсинә, Нурсинә, Филсинә, Айсинә һ. б. кебек хатын-кыз исемнәре ясалганнар. Әлеге хатын-кыз исемнәре бездә бүгенге көндә дә актив кулланылышка ия.

Тарихи антропонимиконыбызда *йөз* (бит, чырай) сүзе катнашып Йөзем, Гөлйөзем (синонимнары Гөлруй, Гөлчирә), Йөзембикә, Йөзембану, Йөзсылу, Сылуйөз, Миңлейөз (синонимнары Миңлеруй, Калчирә, Калчәр) Нурлуйөз (синонимы Нурлуй), Нурйөз (синонимы Нурчирә) һ. б. кебек хатын-кыз исемнәре барлыкка килгән. Гарәби чыгышлы Симай (ир-ат), Сима (хатын-кыз), Тәлгать исемнәре дә «төс, чырай, йөз» дигән мәгънәгә ия.

Борынгы төрки-татар күз антрополексемасы катнашып Күзбай, Күзби, Күзбәк, Күзкәй һ. б. кебек ир-ат исемнәре барлыкка килгән. Мондый исемнәр зур күзле яки (күчәрелмә мәгънәдә) «күз кебек кадерле» ир балаларга кушылган. Казан татарларында шушы исемнәрдән ясалган Күзбаев, Күзбәков (Кузбеков) фамилияләре бар. Күзби — Татарстанның Буа районындагы Урта-Лащи авылының җирле халык телендәге атамасы, Минзәлә районында Күзкәй дигән татар авылы бар.

Фарсы телендә «күз» төшенчәсен белдерә торган *дидә* сүзенә нигезләнеп Дидә, Нурдидә (күз нуры) кебек хатын-кыз исемнәре барлыкка килгән. Бу исемнәр татарларда шактый актив кулланылышка ия.

Бу типтагы кеше исемнәре көнчыгыш славян халыкларында (русларда, украиннарда, белорусларда) аеруча күп була. Мәсәлән, Брюха, Брюхан, Горбун, Голова, Голован, Голеня, Голанице, Лоб, Лобач, Лобан, Губа, Губан, Нос, Горбонос, Ломонос, Кривонос, Нога, Короткие Ноги, Ус, Ушак, Костяные Уши, Очи, Грозные Очи, Очкас,

Шея, Кривошея һ. б. — борынгы рус исемнәре (Веселовский Б. С.). Боларның күбесеннән хәзер дә кулланылышта йери торган рус фамилияләре ясалган.

Баланың тугач та ясаган хәрәкәте мотив булган исемнәр

Баланың тугач та ясаган хәрәкәте мотив булган исемнәр бездә күп түгел. Моңа Болгак, Булгак, Болгар, Болгаш, Иделбакты, Иткосты, Суламыш, Еламыш, Сыктамыш, Исхак (көлде) һ. б. кебек борынгы исемнәргә мисал итеп китерә алабыз.

Борынгы төрки-татар Болгак ~ Булгак исеменен асылында *булгак* (кулларын болгаучан) сүзгә ята. Бу исемне кулларын еш болгаучан ир балага кушканнар дип уйларга кирәк. Татар-мишәрләрдә һәм русларда ул Булгаков фамилиясендә сакланган.

Борынгы Болгаш исеменен этимологиясе *болгау-болгаш* (кулларны болгау) фигыленә кайтып кала. Шушы исемнән Булгашев фамилиясе ясалган.

Болгар этнонимы, тугач та кулларын бишектә болгап ятканга, Болгар исеме кушылган шәхес (Болгар баба) исеменә барып тоташа дип сөйләнә торган риваять бар. Ш. Мәржани дә болгар этнонимының асылында *болгау ~ болгар* сүзеннән ясалган Болгар (Болгар баба) исеме ята дигән карашта тора.

Күренекле тел белгече Латыф Жәләй үзенен лекцияләрендә (1950—1955 еллар) болгар бабаларыбыз тугач та Идел ягына борылып караган ир балага — Иделбакты, телен чыгарып күрсәткәнәнә Иткосты исеме биргәннәр дип сөйли иде. Иделбакты исеменен төрдәше Иделбак. Казан татарларында болардан Иделбактин, Иделбаков фамилияләре ясалган.

Тарихчы һ. В. Юсупов XIII—XVIII йөzlәргә караган болгар-татар кабер ташы язмаларында баланың тугач та тәүгә мәртәбә ясаган хәрәкәтен белдерүче Суламыш, Еламыш (себер татарларындагы синонимы Сыктамыш) исемнәре урын алуын күрсәтә.

Татар антропонимиконсында гарәпләрдән керткән борынгы яһүди-гарәби чыгышлы Исхак исеменен бирелү мотивы да шулай ук баланың тугач та ясаган беренче мәртәбә ясаган хәрәкәтенә — мимикасына нисбәтле. Тугач та көлөп жибәргән балага Исхак (көлде) исеме кушканнар (чагыштыр: Көләч, Көлөмсәр — борынгы болгар-татар исемнәре). Бу исем дөньякүләм таралышка ия. Руслар-

да — Исаак, Иса, Исай; грекларда — Исааккос, Исаакий, англисләрдә — Айзак, Айзек, немецларда — Изаак, итальяннарда Изаакко һ. б.

Баланың туу урыны мотив булган исемнәр

Барлык халыкларда да диярлек баланың туу урыны мотив булган исемнәр шактый үзенчәлекле бер лексик-семантик төркем барлыкка китергәннәр.

Борынгы бабаларыбыз күчмә һәм ярымкүчмә тормыш шартларында яшәгән заманнарда бу төркемгә карый торган исемнәребез, башлыча, бала туган елга-су бие атама-сына (гидронимга), төбәкнең физик-географик объектларына нисбәтле рәвештә *ялан, тау, үзән, арал, тугай, урман, юл, жәйләү* кебек терминнарда нигезләнеп ясалганнар.

Безнең регионда яшәгән борынгы халыклар (һуннар, хазарлар, кыпчаклар, болгар-татарлар, чувашлар, бортаслар, башкортлар, казахлар, нугайлар һ. б.) тормышында мул сулы иң зур елгаларның берсе булган Идел елгасы аеруча әһәмиятле роль уйнаган. Менә шуңа күрә Идел гидронимы бу халыкларның антропонимиясендә дә чагылыш тапкан.

V гасырда Рим империясе белән көч сынашкан төрки-һуннарның легендар юлбашчысы (ханы) Атилла исеме «Иделле, Идел кешесе», ягъни «Идел елгасы буенда туучы (Атилле>Итилле>Иделле) дигән мәгънәгә ия.

Болгар бабаларыбызда Идел елгасы буенда күчеп йөргәндә туган ир балаларга Идел компонентлы исемнәр кушу гадәте булган. Ир балаларга Идел, Иделбай, Иделбәк, Иделле, Иделморат, Иделхан, Иделхужа; кыз балаларга Иделбикә, Иделсылу һ. б. кебек исемнәр биргәннәр. Болгар һәм башкортларда Идел (Волга), Чулман иделе (Кама) һәм Агыйдел буендагы жәйләүләрдә туган ир балаларга Иделсабий исемен бирү йоласы булган. Шуның кебек үк, казах һәм башкортларда Жәек елгасы буенда туган ир балаларга Жайыкбай ~ Яйыкбай, кыз балаларга Жайыкбикә ~ Яйыкбикә исемен биргәннәр.

Идел компонентлы борынгы исемнәр, Казан татарларында Иделбаев, Иделбеков, Иделморатов, Иделханов, Иделхужин кебек фамилияләргә әверелеп, безнең көннәргәчә сакланганнар. Татар-мишәрләрдә Иделлиев фамилиясе бар. Урта Азиядә яшәүче татарларда бабаларының

туган жирләре Идел хөрмәтенә кыз балаларга Иделә исемен кушу хәзер дә шактый кин таралган.

Борынгы төрки телдә *арал* сүзе «камыш тугайлы утрау» төшенчәсен белдергән. Кыпчак бабаларыбыз камыш тугайлы утрауда туган ир балаларга Арал, Аралбай, кыз балаларга Аралбикә исемнәре биргәннәр. Башкортларда Аралбай исеме хәзер дә кулланылышта йөри. Бу исемнән татар-мишәрләрдә Аралбаев фамилиясе ясалган. Аралбаев фамилиясе казахларда да бар.

Электә болгар-татарлар, башкортлар, казахлар һ. б. төрки халыклар, язын мал-туар белән яшел жәйләүгә чыккач, жәйләүдә туган ир балаларга Жәйләү ~ Йәйләү, Жәйләүбай ~ Йәйләүбай, кыз балаларга Жәйләүбикә ~ Йәйләүбикә исемнәре кушканнар. Үзәндә туган ир балаларга Үзәнбай, тау буенда туганнарда Таубай, Таубәк, яланда туучыларга Яланбай, Яланбикә, япанда (ачык далада) туучы ир балага Япанчы (диалекталь вариантлары Япай, Яфай, Япи; Казан ханлыгында Нугай һәм Алат юлларында Япанчы (Епанчино) дигән татар авыллары булган), кырда туучы ир балага Кырчы, урманда туучы ир балаларга Урман, Урманчы, Урмантай, Урманбай, Урманша, кыз балаларга Урманжиһан, утарда туучы ир балага Утарчы, Утарбай исемнәре биргәннәр.

Төрки халыкларда тугайда (елганың борылмалы, түгәрәк үзәнле урынында) туган ир балаларга *тугай* компонентлы Тугай, Тукай, Токай һ. б. исемен кушу гадәте дә бар. Татар халкының бөек шагыйре Габдулла Тукай (Тукаев) фамилиясенең асылында да борынгы төрки-татар Тукай исеме ята. Алим Гафуров төрки телләрдәге Тугай исеме «урман куаклыгы, эрәмәлек» төшенчәсен, ә аның фонетик вариантыннан гыйбарәт Токай ~ Тукай исеме «урманлы жир» мәгънәсен белдерә дип санып. Казахларда Токай, Токас, карачай-балкарларда Токай, хакасларда Тогай, үзбәкләрдә Тогай, Тогайжан, Тогаймамат, Тогаймирза, Тогаймурад, Тогаймухаммад, Тогайназар, Тогайниез, Тогайкузи, Тогайкул исемнәре бүгенге көндә дә шактый актив кулланылышка ия. Ә Себер татарлары Туктасын, Туктаргали исемнәрен кыскартып, жанлы сөйләм телендә Тукай рәвешле кулланалар.

Әнисе кунакка баргач туган балаларга Кунак, Кунакбай, Кунакбәк, Кунакбикә исемнәре кушканнар.

Электә башлыча терлекчелек белән шөгыльләнәп көн күргәннәр. Мал-туарны яшел азык белән тәэмин итү өчен бер урыннан икенче урынга күчеп йөргәннәр, күчмә тормышта яшәгәннәр. Бер төбәктән икенчесенә күчкәндә

туган балаларга *күч ~ күчү* сүзе кERGән исемнәр биргәннәр: *Күчем ~ Күчүм* (бу исем башкортларда һәм алтайлыларда әле дә кулланылышта йөри. Себер һәм Урал татарларында Кучумов фамилиясендә сакланган), *Күчеш* (татар-мишәрләрдә Кучушев фамилиясендә сакланган), *Күчәбай*, *Күчәбәк*, *Күчәбикә*; *Күчәгол*, *Күчәк*, *Күчәрбай* (диалекталь варианты *Күчәй*, *Кучай*. Шуннан Кучаев фамилиясе ясалган. Казан татарларында *Күчәрбаев* фамилиясе бар), *Күчтән* һ. б.

Юл-сәфәр йөргәндә юлда туган балаларга *юл*, *юлчы*, *сәфәр*, *йөрөк* компонентлы исемнәр кушылган: *Юлбакты*, *Юлбирде*, *Юлсубай*, *Юлтай*, *Юлчыбай*, *Юлчыбәк*, *Юлчыгол*. *Сәфәр*, *Сәфәрбай*, *Сәфәрвәли*, *Сәфәргали*, *Сәфәргәрәй*, *Сәфәрхужа*, *Сәфәржан*, *Йөрөкбай* (сонгысы Пермь татарларында *Йөрөкбаев* фамилиясендә сакланган) — ир-ат исемнәре; *Юлбикә*, *Сәфәрия*, *Сәфәрбикә*, *Сәфәргөл*, *Гөлсәфәр*, *Йөрөкбикә* һ. б. — хатын-кыз исемнәре. Хәзер дә самолетта очкан вакытта туган ир балага — *Самолет*, *Ил* (*Илюшин*) маркалы самолетта туган кызга *Илия* исемнәре бирү очраklары бар.

Баланың кайсы өйдә тууы да исем кушуда мотив булган. Мәсәлән: *Ак чардакта* («кыек астында бизәп ясалган балконга охшаш янкорма») туган ир балага *Акчардак* исеме кушылган. Бу исем татар-мишәрләрдә *Акчардаков*, *Акчердаков* фамилиясендә сакланган.

Электә болгар-татарлар һәм башкортлар Урал тавы (*Урал тау* < *урау тау*) буенда күчеп йөргәндә туган ир балаларга *Урал*, *Уралбай*, *Уралбәк*, кыз балаларга *Уралбикә*, *Уралия* һ. б. кебек исемнәр кушканнар. Урал тавы хөрмәтенә кушыла торган *Урал*, *Уралия* (исемнәре татар һәм башкортларда хәзер дә шактый еш очрый.

Бала туган урынның атамасын аңа исем итеп кушу гадәте казахларда да бар. Мәсәлән, казах акыны *Жамбул Жабаевка* (1846—1945) көньяк Казахстанда *Жамбул тавы* итәгендә туганга, *Жамбул* исеме кушылган. Аның хөрмәтенә 1938 елда *Әүлия-Ата шәһәр*енә *Жамбул* исеме бирелә. Без биредә ялгызлык исеменен бер төрөнөн икенче төргә әверелүе, күчеше, динамикасы белән очрашабыз.

Баланың туганда физик (физиологик) халәте мотив булган исемнәр

Баланың тугандагы (физиологик) халәте, бөтен әгъзалары төгәл-тулы, ким яки артык, таза яки ябык, зур яки кечкенә булып тууы балага исем кушуда мөһим бер

мотив исәпләнгән. Тарихи антропонимиконьбызда шушы мотивка нисбәтле рәвештә байтак кына кеше исемнәре барлыкка килгән. Бу төркемгә карый торган борынгы исемнәре ясауда баланың анатомик-физиологик халәтен тасвирлый торган *төгәл, төз (төзек), таза, арык, тук, тулы, артык, ким, дәү, кече (кечкенә)* сүزلәре продуктив булган.

Менә берничә исемнәр тупламы.

Төгәлбай — «барлык әгъзасы да исән-имин ир бала» (Татарстанның Әлки районында Татар Төгәлбае, Рус Төгәлбае дигән авыллар бар).

Төгәлбота — төгәл + бота, ягъни дөя баласы.

Төгәлбуга — төгәл + буга (үгез).

Төзбай — «төз, тулы; барлык әгъзасы да булган бала» (татар-мишәрләрдә Төзбаев ~ Тузбаев фамилиясендә сакланган).

Төзбәк (татар-мишәрләрдә Төзбәков ~ Тузбеков фамилиясендә сакланган). Төзкилдә — «төз, барлык әгъзасы да исән-имин бала килде».

Төзтуган, Төзжан.

Тулымбай ~ Тулбай — «барлык әгъзасы да тулы, исән-имин бала» (Казан татарларында Тулбаев, Толбаев, Себер татарларында Тулыбаев фамилиясендә сакланган. Тулбай — Татарстанның Мамадыш районындагы, Тулыбай — Минзәлә районындагы татар авыллары атамасы).

Тулыбәк ~ Тулбәк (Казан татарларында Тулбәков ~ Тулбеков фамилиясендә сакланган).

Тукбай — «тук, тулы, бөтен бала» (бу исем мариларга да кергән).

Тукбакты, Тукбарс, Тукбирде, Тукбәк, Тукморза.

Туган (ягъни, «тук аш ~ иш»; диалекталь вариантлары Тугыш, Тугиш, Тугуш. Болардан Казан һәм керәшен татарларында Тугашев, татар-мишәрләрдә Тугишев, Тугушев фамилияләре ясалган. Тугаш — Татарстанның Мөслим районындагы татар, Биектау, Питрәч һәм Тукай районнарындагы рус авыллары атамасы).

Тукман (Казан татарларында Тукманов фамилиясендә сакланган), Тукмөхәммәт, Туксолтан, Туксубай, Туксәет, Туктай (Казан татарларында Туктаев фамилиясендә сакланган), Туктимер, Туктуган, Тукхужа (татар-мишәрләрдә Тукхузин), Тукчура, Тукшаһ, Тукшәех (диалекталь вариантлары Тукшәй, Тукшай); Төгәлбикә, Төзбикә, Тукбикә, Туксылу һ б.

Баланың туганда барлык әгъзасы да тулы-камил булуын белдерүче исемнәр рәтенә гарәби чыгышлы *камил* (тулы, бөтен, мөкәммәл килгән, һәрьяктан житеш) һәм

камал (тулылык, өлгергәнлек, һәрьяктан житешкәнлек; кимчелексез, камил) антрополоксемалары катнашып ясалган Камил — Камилә, Камилжан, Камильяр, Бибикамилә, Камиләбану; Камал — Камалия, Камалетдин (диалекталь вариантлары Камай, Камалый ~ Камали, Камкай, Камук, Камуш, Камалюк); Маһикамал, Шәмсекамал, Бибикамал, Нуркамал, Гөлкамал, Шәрифкамал, Әшрәфкамал, Әһликамал, Өммекамал һ. б. кебек исемнәр өстәлгән.

Баланың таза яки арык булып тууы антропонимик пар тәшкил итүче *таза* һәм *арык* сүzlәре катнашып ясалган исемнәр белән белдерелгән: Тазабай — Арыкбай, Тазабәк — Арыкбәк, Тазажан — Арыкжан һ. б. Базык — «базык, таза-нык бәдәнле». Бу исем Казан татарларында Базиков фамилиясендә сакланган.

Борында төрки халыкларда, шул исәптән татарларда, *ким* компонентлы Кимекәй, Кимеш, Кимәк, Кимбай, Кимбәк, Кимчура, Кимәч (Татарстанның Актаныш районы Зөбәр авылы халкының Закир бабай Саттаров тарафынан язылган нәсел шәжәрәсендә Кимәч исеме бар: Кимәч Колеш улы, Мортаза Кимәч улы һ. б.) исемнәре аяк яки кул бармаклары яки башка әгъзасы житешсез, ким булган ир балаларга бирелгән.

В. А. Никонов көньяк Себердәге Кемерово шәһәре атамасының нигезендә дә Кимер (ким ир) дигән төрки кеше исеме ята дип карый.

Ким сүзенен антонимы булган *артык* сүзгә дә төрки халыкларда кеше исеме буларак кулланылышта йөргән. Мәсәлән, үзбәкләрдә һәм казахларда Артык, Артыкбай, Алтыбай, Алтыкай һ. б. исемнәрен берәр әгъзасы артык булган (күбесенчә, кулы яки аягы алты бармаклы) ир балаларга кушу гадәте бар. Алтыбай — электә татарларда аяк яки кул бармаклары алты булып туган ир балаларга кушылган йола исем. Диалекталь варианты Алтый. Татар-мишәрләрдә Алтыбаев, Алтыев фамилияләрендә сакланган.

Баланың дәү яки кечкенә буйлы булып тууы *олы*, *дәү* һәм *кечкенә* сүzlәре (яки күчерелмә мәгънәдә шуңа төгәл башка сүз) катнашып ясалган кеше исемнәре белән белдерелгән: Олыбай, Олыбәк, Олыхан, Дәүбай, Дәүбәк, Дәүбикә, Дәвен (Дәү сүзенә антропонимик *-ен* кушымчасы ялгану юлы белән ясалган исем. Авыл картлары Татарстанның Алабуга районындагы Иске Юраш авылына Дәвен карт нигез салган дип сөйлиләр.), Дәвек (дәү сүзенә *-ек* иркәләү кушымчасы кушылып ясалган исем. Татарстанның Апас районында татар авылы атамасында сак-

ланган), Дәвеш («Дәү иш». Татар-мишәрләрдә Дәвишев, Девешев фамилияләрендә һәм Татарстанның Апас районындагы Дәвеш авылы атамасында сакланган); Кечкенәиш, Кечеби, Кечекбай, Кечеәмир, Икбакты (борынгы төрки телдә *ик* ~ *ик* сүзе «орчык» мәгънәсен белдергән. Орчыктай кечкенә булып туган ир балага Икбакты исемен биргәннәр. Урал һәм Себер татарларына Икбактиев, Ихбактиев, Екбактиев фамилияләрендә сакланган), Икбикә (орчык бикә, ягъни бик кечкенә булып туган кыз бала.)

Электә татарларда кыска буйлы ир балага Тәбәшек, Тәбәнәк, Тәбәнәч исемнәре бирү гадәте булган. Бу исемнәрдән Тәбәшеков, Тәбәкәчев, Тәбәнәков фамилияләре ясалган. Табанаков фамилиясе русларда да бар.

Татар антропонимикасында гарәпләрдән кERGән Мөниф — Мөнифә, Мәмдүд — Мәмдүдә, Тавил — Тавилә исемнәре «озын буйлы, сузынқы, сузан», Касир — Касирә, Сәгыйрә, Ясир — Ясирә исемнәре исә «кечкенә, бәләкәй, кыска; кече» мәгънәсенә ия. Монголлардан кERGән Канкай исеме «озын буйлы» мәгънәсен белдерә. Бу исем Е. Пугачевның батыр полковнигы Бәхтияр Канкаев фамилиясендә сакланган.

Мари-татар чыгышлы Кугубай исеме мари телендәге *кугу* (зур) сүзенә татар телендәге бай титулы кушылып ясалган. «Зур бай; зур туган ир бала» дигән мәгънәгә ия. Кугубай исеме мариларда әле дә кулланылышта йөри.

Татарстанның Актаныш районы Куян авылында Кугубай исемнән ясалган Кугубаев фамилиясен йөртүче гаиләләр бар. Кугубаев фамилиясе Куян авылына килеп төпләнгән татар-типтәрләр составында мари компонентының булуын хәбәр итә.

Баланың үз этисе булмавы мотив булган исемнәр

Бу төркемгә карый торган кеше исемнәре берничә генә.

Борында татарлар никахсыз хатыннан туган ир балага Тумак, кыз балаларга Тумакбикә исеме кушканнар. Бу исемнәрнең асылында *тумак* (никахсыз туган) сүзе ята. Тумак исеме (Тумак Аллабердеев) Казан өязенең 1602—1603 елларда язылган сан алу кенәгәсендә бар. Казан татарларында һәм татар-мишәрләрдә Тумаков фамилиясендә сакланган. Төрдәше Тунак. Шуннан руслардагы Тунаков фамилиясе ясалган.

Татарлар һәм руслар арасында очрый торган Чумаков (мәсәлән, Татарстанның Әгерҗе районындагы Иж-Бәйкә

дигән татар авылында шушы фамилияне йөртүче гаиләләр бар), украиннарда шактый киң таралган Чумак фамилияләренең асылында Тумак исемең фонетик варианты булган Чумак яту ихтималы бар.

Чувар ~ Чуар исеме, мөселман динендәге татар һәм башка диндәге халык вәкиленнән туган ир балаларга, башлыча, әнисе татар булып, әтисе башка дин тотканга күрә никах укылмаган ир балаларга кушылган. Чубар һәм Чубаров антропонимнары русларда да бар (Веселовский С. Б., 1974). Чубар — Татарстанның Биектау районындагы рус, Чубар-Абдул — Азнакай районындагы татар авылы атамасы.

Электә төрки халыкларда Качкын, Качкынбай исемнәре никахсыз туган ир балаларга яисә башка нәсел ыруг-кабиләдән качып килгән ир-егетләренә кушылган.

Баланың гаиләдә ни рәвешле пәйда булуы мотив булган исемнәр

Борыңгы заманнарда баланың нәсел-ыруда, гаиләдә ни рәвешле пәйда булуы да исем бирүдә бер мотив булып торган. Очраклы табып алынган ир балаларга Табылдык исеме биргәннәр. Яудан алып кайтылган ир балага Яубирде исеме кушылган. Кем дә булса ташлап калдырган ир балага Ташландык, кыз балага Ташландыкбикә исеме куша торган булганнар.

Әнисе бер кияүдән кайтып торганнан соң, икенчесенә барганда артыннан ияртеп алып килгән ир балага (элекке иреннән туган балага) Иярмеш ~ Йөрмеш исеме тагылган. Бу исем Себер татарларында Ермишев фамилиясендә сакланган. Казан татарлары икенче кияүгә әнисе белән ияртеп килгән ир яки кыз балага Килмешәк дип әйткәннәр. Икенче бер ырудан, урыннан, авылдан күчеп килгән кешене (ир яки хатын-кыз булуларына карамастан) Килмешәк дип атау гадәте булган. Этимологик яктан караганда, *килмешәк* (*кил* + *меш* + *әк*) һәм *килен* (*кил* + *ен*) сүзләренең асылында *кил* ~ *килү* тамыры ята.

Үз балалары булмаганга, гаиләгә асрамага, угылыкка алынган ир балага Алмыш исеме кушылган. Бу исем Казан татарларында Алмушев, Алмушев фамилияләрендә сакланган.

Баланың туу вақыты мотив булган исемнәр

Антропонимик системаларда баланың кайсы елда, елның кайсы фасылында, кайсы айда тууы исем бирүдә мәһим фактор исәпләнә.

Борынгы заманнарда төрки халыклар ел исәбен 12 хайван циклыннан торган календарь буенча алып барганнар. Бу циклның еллары *Тычкан, Сыер, Барс, Куян, Ләү* (яки *Аждаһа, Кәлтә, Крокодил*), *Елан, Елкы, Куй, Мичин* (яки *Маймыл, Керпе*), *Тавык, Эт, Дуңгыз* исемнәре белән атап йөртөлгән. XI йөзнен атаклы галиме Мәхмүд Кашгари язып калдырганча, төркиләр бу елларның һәркайсында бер-бер хикмәт бар дип ышанганнар. Әйтик, Крокодил елы керсә, явым-төшемнең һәм иген уңышының мул булуы көтелгән. Ни өчен дигәндә, крокодил — суда яшәүче хайван. Сыерның сөзешергә хирыслыгынан чыгып, Сыер елында сугышлар булыр дип сакланганнар. Тавык елында бөртек-ле ашлык уңарга тиеш булган.

Болгар-татарларда уника хайван циклының теге яки бу елында туган ир балага шул ел атамасын исем итеп бирү гадәте булган. Барс елында туган ир балага Барс, колгына (тычкан) елында туганга — Колгына (Татарстанның Апас районында Колгына дигән татар авылы бар), Тычкан, Тычканбай (башкортларда Сыскан, Сысканбай), эт елында туганга — Нугай ~ Ногай (борынгы монгол-төрки телдә *нокай* — «эт»), дунгыз елында туганга — Кака (борынгы монгол-төрки телдә *кака* — «дунгыз»), Какабай һ. б. кебек исемнәр биргәннәр, Кака исеме Татарстанның Зеленодольск районы Мулла иле авылында Кака дигән борынгы нәсел-ыру кушаматына әверелеп безнең көннәргәчә сакланган.

Ел фасыллары атамалары да тарихи исемнәр системасында чагылыш тапкан. Кышын туган ир балага Кышбакты, кыз балага Кышбикә, язын туган ир балага Язбакты, Язбай, Язбәк, Атыяз, кыз балага Язбикә, Язгөл, Бәһар (фарсыча «яз»), Гөлбәһар, жәй көне туган ир балага Жәйбакты, көзен туган ир балага Көзбакты, кыз балага Көзбикә исемнәре кушканнар. Безгә фарсылардан кергән Хазан исеме «көз, көз көне», ягъни «көзен туган ир бала» мәгънәсенә ия.

Ай атамалары турында да шуны ук әйтергә мөмкин. Хәзерге ел исәбе буенча мартка туры килә торган хәмел аеның исеме иске татар телендә *кузы* (язгы яшь бәрән; куй бәтиә) дип аталган. Шул айда туган ир балаларга

Кузы, Кузый, Кузи, Күзэй, Кузыбәк, Кузыбала, Кузыкилде, Кузымкол исемнәре биргәннәр. Бу исемнәрдән Казан һәм Уфа татарларындагы Кузаев, Кузиев, Кузеев, Урал һәм Себер татарларындагы Кузыбаев, Казан татарларындагы Кузимкулов һәм Себер татарларындагы Кузыгилдиев фамилияләре ясалган.

Борынгы төрки-татар Кырлай, Кырлач исемнәре *кырлач ай* > *кырлай*, ягъни «салкын ай» дигән мәгънәгә ия. Кырлач — кышның иң салкын вакыты, *олы кырлач* январь аена, *кече кырлач* февраль аена туры килә. Идел-Кама болгарларында һәм аларның варислары Казан татарларында кышның иң салкын аенда туган ир балаларга Кырлачай > Кырлай дип исем кушу гадәте (русларда кышкы каты салкыннарда туган ир балага Мороз исемен биргәннәр) булган. Казан артында Алат юлы өстендә Иске Кырлай һәм Яңа Кырлай (хәзерге Тукай-Кырлай) авылларының Казан ханлыгы чорында булулары мәгълүм.

Фәрвәрдин һәм Әсфән — борынгы иран календареның беренче ае, Абан — сигезенче ае атамасы. Шуларга нигезләнеп Фәрвәр, Фәрвәрия, Әсфән, Абан, Абанчы исемнәре барлыкка килгән. Абанчы исеме Казан татарларында Абанчеев фамилиясендә сакланган. Гарәпчә *сәвер* — апрель аена, *кавәс* ноябрь аена туры килә. Болардан Саур — Саурә, Кавәс ~ Кавис исемнәре ясалган.

Хәзер татарларда аерата актив кулланылышка ия булган Ләйсән ~ Ләйсәнә ~ Ләйсәния исемнәре гарәпчә *нисан* «юмарт» сүзенә барып тоташа. Борынгы Сирия календаре буенча ул — явым-төшемгә юмарт апрель ае атамасы. Шул айда туган кыз балаларга кушыла торган йола исем. Беренче шифалы яңгырны да бездә *ләйсән яңгыр* диләр.

Ислам дине белән бәйлә рәвештә татарлар ай елын (Һижри елны) һәм гарәпчә ай исемнәрен кулланылышка алганнар. Шул ай атамаларының күбесен балаларына исем итеп тә бирәләр: Мөхәrrәм (ай елының беренче ае исеме), Сәфәр (икенче ай исеме), Рабигуль әүвәл (өченче ай исеме), Рәбигуль әхир (дүртенче ай исеме) Рабига, Рәжәб (жиденче ай исеме) — Рәжибә, Шигъбан (сигезенче ай исеме), Рамазан (тугызынчы ай исеме), Шәвәли (шәүвәл — унынчы ай исеме), Зөлхижжә (уникенче ай исеме) һ. б.

Баланың кайсы көнне тууы мотив булган исемнәр

Антропонимик системада баланың кайсы елны, елның кайсы фасылында, кайсы аенда тууы гына түгел, бәлки кайсы көнне (бәйрәм көнне, туй көнне, базар көнне, изге көндә һ. б.) тууы да исем кушуда мөһим бер йола-мотивны барлыкка китергән.

Идел-Кама болгарлары һәм Казан татарлары бәйрәм көнне туган ир һәм кыз балаларга *бәйрәм* сүзе катнашып ясалган кеше исемнәре кушканнар: Бәйрәм, Бәйрәмбай, Бәйрәмгали, Бәйрәмгол, Бәйрәмхан, Бәйрәмхужа, Бәйрәмша, Бәйрәмбану, Бәйрәмбикә, Бәйрәмсылу һ. б.

Идел-Кама болгарларында сабан туе, жыен кебек язгы хезмәт бәйрәмнәренән тыш, Багана бәйрәме, Чук бәйрәме кебек бәйрәмнәр дә булган.

Идел-Кама болгарларында, чувашларда һәм керәшен татарларында кеше үлеп бер ел үткәч, аны искә алып, каберенә багана утырту йоласы башкарылган. Бу көн «Багана бәйрәме» дип аталган. Шушы йоланы башкару Татарстанның Әлмәт районы Сарапалы авылы керәшен татарларында әле дә күзәтелә. Шушы көнне туган ир балаларга Багана, Баганай исемнәре бирелгән. Идел-Кама болгарларында Сәет Баганай исемле шәхес булган. Бу исем Баганаев, Паганаев фамилияләрендә һәм Татарстанның Чистай районндагы Татар Баганасы һәм Мордва Багана авыллары атамасында сакланган.

Чук бәйрәме керәшен татарларында хәзергәчә сакланып калган. Ул Петров деньгә яки Троицага кадәр үткәрелә торган мәжүси бәйрәм (яңгыр теләү бәйрәме). Чук (күплек, байлык, муллык, уңыш, яңгыр теләү) бәйрәме көнне кешеләр урамнарда чыгып, бер-берсенә су си-бешкәннәр, кырга чыгып ботка пешереп ашаганнар, яңгыр (муллык, уңыш) чакырганнар. Чук бәйрәме чувашларда һәм удмуртларда да булган. Болгар-татарлар Чук бәйрәме көнне туган ир балага Чук исеме яки *чук* компонентлы башка исем кушканнар. Татарстанның Саба районы Шекше авылында яшәүче Гарәфша бабай Батыршиннарның уника буынны эченә алган шәжәрәсе Чук бабайдан башланып китә: Чук → Мөкәй → Габделкәрим → Габделмоталлап → Габделмәннаф → Габдерәшит → Надырша → Батырша → Фәйрүша → Әхмәтша → Гарәфша → Гаделша. Казан татарларында Чук исемнән Чукин, Чуков фамилияләре ясалган. Татарстаннан Әгерже районы

Иж-Бубый авылында Чуков фамилиясен йөртүче гаилләр бар.

Чук бәйрәме көнне туган ир балаларга *чук* антрополоксемасы катнашып ясалган Чукай, Чукан, Чукбай, Чукгали, Чукчы, Чуклы, Чукхан кебек исемнәр дә кушканнар. Мариларда Чукай, Чукачай, Чукчы исемнәре соңгы вакытларга кадәр кулланышта йөргән. Бу исемнәрдән Казан татарларында һәм керәшеннәрдә Чугаев, Чукаев, Чуканов, Чаханов, Чуклиев, Чушлин, Чукханов, Чукчин фамилияләре ясалган. Чукаев, Чукханов, Чуканов, Чуханов фамилияләре русларда да бар. Чукан исеме 1773—1775 елларда Е. Пугачев житәкчелегендәге крестьяннар кузгалышы турындагы татарча документларда очрый. Элекке Казан губернасы Лаеш өязендә Чукай дигән татар авылы булган. Бу авыл хәзер Татарстанның Балык Бистәсе районында. Исеме, нечкә әйтелеш алып, Чүкәй дип йөртелә.

Әби-бабаларыбыз туй көнне туган бала бәхетле, шатлык-сөөнечле, мул ризыклы була дип ышанганнар. Менә шуна туй көнне туган ир һәм кыз балаларга составларында *туй* сүзе булган исемнәр кушканнар: Туй, Туйбак, Туйбакты; Туйбикә, Туйсолтан, Туйсылу һ. б.

Идел-Кама болгарларында сабан туге язгы чәчү-сабан эше беткәннән соң уздырыла торган иң зур бәйрәмнәрен берсе була. Сабан туге традицион рәвештә хәзер дә зур бәйрәм итеп үткөрү Идел-Урал регионнда яшәүче төрки халыклардан татарларга, чувашларга һәм башкортларга хас. Болгар-татарлар һәм чувашлар сабан туге көнне туган ир балаларга Сабантуй яки Акатуй (чувашча *акатуй* — сабантуй) исеме кушканнар. Акатуй исеменнән керәшен татарларында Акатуев, Акатиев фамилияләре ясалган.

Борынгы Иранда яңа ел бәйрәме Нәүрүз дип аталган. Ул «яңа көн, яңа елның беренче көне (яз бәйрәме)» дигән мәгънә белдерә. Язын көн белән төннең тигезләшкән вакыты 21 нче мартка туры килә. Иске татар халык календарында ул яңа ел бәйрәме булып исәпләнә. Шушы көнне туган балаларга Нәүрүз дип яки Нәүрүз компонентлы исемнәр кушылган: Нәүрүз, Нәүрүзбай, Нәүрүзбәк, Нәүрүзгали, Нәүрүзмөхәммәт (диалекталь варианты Нәүрүзмәт, шуннан Наурузметов фамилиясе ясалган), Нәүрүзхан, Нәүрүзым (Казан татарларында Наурузимов фамилиясендә сакланган); Нәүрүзбикә, Нәүрүзсылу һ. б.

Ислам дине йогынтысында болгар-татарларда атна яки жомга (жыелу көне) изге көн булып саналган. Борында фарсы чыгышлы атна сүзе «жиде тәүлек» мәгънәсендә дә, «жомга көн» мәгънәсендә дә кулланылган. Әле хәзер дә

татар теленен көнбатыш (мишәр) диалектында, урта диалекталь Тау ягы сөйләшләрендә пәнжешәмбе көнне «кич атна», жомга көнне «атна көн», дип, ә Урал татарлары әдәби телдәге атна сүзен нечкә әйтелеш белән «әтнә», пәнжешәмбе көнне «кич әтнә» яки «әтнә кич» дип атыйлар.

Борынгы заманнарда татарларда атна (жомга) көнне туган балаларга шул көн исемен кушу йоласы булган. Этнә, Этнәгол, Этнәбай, Атнакай, Азнакай, Атнакилде, Атнахужа, Атнагали, Атнамөхәммәт, Атнаш һ. б. кебек ир-ат; Атнасолтан, Атнасылу, Атнажамал һ. б. дигән хатын-кыз исемнәре энә шул йолага нисбәтле рәвештә барлыкка килгәннәр.

Борынгы гадәт-йола буенча, *атна көн* термины урынына гарәп теленнән кергән *жомга* термины кулланыла башлагач та, татарларда шул көнне туган балаларга жомга (диалекталь әйтелештә *жома* яки *йома*) сүзен кертәп исем бирү дәвам иттерелгән: Жомгабай, Жомагол, Йомагол, Жомахужа, Йомадил, Йомгасалих, Йомахан; Йомабикә, Йомасолтан, Йомасылу һ. б.

Республикабызның Арча районындагы Бәрәскә авылы атамасының килеп чыгышы Бәрәскә дигән борынгы кеше исеме белән бәйләнешле. Грек телендә *параски* сүзе «жомга көн» мәгънәсен белдерә. Хазарларга *бараски* (жомга көн) сүзе яһүд дине аша килеп кергән. Эрмән-кыпчак, карачай-балкар һәм караим телендә пәнжешәмбе көн «кичи бараски», ә жомга көн «*улу бараски*» дип атала. Караимнарда да «жомга көн» төшенчәсен белдерә торган бараски (Прасковья көне) сүзе яһүд дине аркылы грек теленнән килеп кергән. Кавказ-иберия телләренә карый торган чечен, черкас, кабардин, грузин һәм адыгей телләрендә *бараски* сүзе «жомга көн» дигәнне белдерә.

Русларга греклардан кергән Прасковья исеме дә «әзерлек, бәйрәм алды; жомга көн» (борында бәйрәм көн булып шимбә саналган) мәгънәсенә ия. Жомга көн культы белән бәйләнешле исемнәрдән Атна, Этнә, Этнәхужа, Атнагол, Азнакай, Жомагол, Жомабикә һ. б. исемнәренен иске татар телендә кулланылышта йөрүен искә төшерик.

Борынгы заманнарда хазарлар Идел буйлап мал көтүләре белән язын төньякка күтәрелә, ә көз житү белән көньякка Түбән Иделгә кайтып китә торган булганнар. Хазарлар яки Хазар каганлыгы составында булган болгарлар Бараски (жомга көн) дигән кеше исемен Казан елгасы буйлап утырган авыл атамаларына әверелдергәннәр һәм алар безнең көннәргә кадәр килеп житкәннәр (Югары Бәрәскә, Түбән Бәрәскә — Арча районындагы татар авыл-

лары). Димәк, Бәрәскә атамасы ерак гасырлардан безгә шактый кызыклы тарихи-лингвистик мәгълүматлар хәбәр итә. Бәрәскә авылы янындагы «утлам жире» дигән болын исеме дә хазар яки болгарлардан ук килә торган атама булырга тиеш. Мал-туарны утлатып, ашатып йөри торган көтүлекне алар «утлам» дигәннәр. Бу микропонимның асылында *ут* (үлән) дигән борынгы төрки сүзе ята. Ул бездә *утлык, утлау, сарут, чәнеч уты* һ. б. кебек махсус терминнарда һәм үлән исемнәрендә сакланып калган.

Бәрәскәнең Казан артындагы бик борынгы татар авылларынан берсе булуы да югарыда әйтелгән фикерне күтәри. Тарихи чыганаclar буенча бу авылның Казан ханлыгы чорында булуы билгеле.

Бәрәскә авылында туып үскән Госман Әхмәтжанов, авыл картларының сөйләвенә таянып, әлеге авыл исемненә килеп чыгышы турында безгә мондый риваять сөйләде.

Бәрәскәнең утырган урыны элек башка жирдә, тау өстендә булган. Байчыга дигән авылдан Ибраһим бай жирләренә икегә аерып бүлгән. Шуннан Бәрәскәнең бер өлеше түбән якта, ә икенче өлеше югары якта калган. Авылның түбән очын «Түбән авыл», югары очын «Югары авыл» дип атап йөртә башлаганнар. Түбән авыл белән Югары авыл гел тату гына яшәмәгәннәр. Алар арасында жир өчен, чәчүлек, көтүлек һәм болын өчен низаг чыгып, ызгыш-бәргәләшүләр дә булып торган. Шундый низаг вакытында Түбән авылныкылар: «Бәр аска, бәр аска» дип, ә Югары авылныкылар «Бәр өскә, бәр өскә» дип кычкыралар. «Бәр аска» дип кычкырудан Бәрәскә авылының исеме килеп чыккан, имеш».

Болай аңлату — Бәрәскә авылы исемен охшаш яңгырашлы сүзтезмәгә бәйләп аңлатуга, ягъни халык этимологиясенә ачык мисал булып тора.

Дүшәмбе көнне туган ир балаларга Дүшәмбай, кыз балаларга Дүшәмбикә дигән исемнәр дә кушканнар.

Баланың тәүлекнең кайсы вакытында тууы да антропонимиядә чагылыш таба. Төнлә туган ир балага Төнгатар (төн катар; төн уртасы житкәндә, төн катканда туган ир бала мәгънәсендә), көндөз төш вакытында туган кыз балага Өйләбикә, кичке эңгер-меңгер вакытында туган ир балага Ахшам, Шәфәкъ исемнәре кушу гадәте булган.

Татар антропонимиконаына гарәпләрдән керткән Зоха исеме (төш вакыты; көннең беренче яртысы), Гаши — Гашия (кич), Зәбил — Зәбилә (көннең кичке ягы), Зөлмәт — Зөлмә (бик караңгы төн, караңгылык), Зөлфәт (таң алды), Сәхәрия (гарәпчә *сәхәр* «таң ату, сәхәр вакыты» сү-

зеннән), Сәхәрбикә, Сәхәрбану, Сәхәрбәнәт, Яум, Яуми (көн, көндөзгә) исемнәре барысы да йола исемнәр. Соңгысы Яумов, Яумев, Яумиев, Яумин фамилияләрендә сакланган. Фарсылардан кабул ителгән Руз-Руза исемнәре — «көн, көндөз», Наһап исеме «көн үзәгә, төш вакыты» дигән мәгънәгә ия.

Бала туганда һава торышы мотив булган исемнәр

Татарларда бу төркемне тәшкил итә торган кеше исемнәре һава торышын, атмосфера күренешләрен белдерә торган *аяз, чуак, буран, томан, яңгыр, кар, кырмак, тамчы, яңгалыч* (салават күпере), *жил* һ. б. кебек метеорологик терминнар нигезендә формалашканнар. Хәзер шундый исемнәре карап үтик.

Таң — матурлык, яшьлек, яңа туар көнгә өмет, бәхет көтү, матур киләчәк символы. Татар халык жырларында таң, таң алды, таң ату вакыты һәрчак яхшыга юрала, ул хәерле вакыт, бәхетле матур киләчәккә өмет итеп карала.

Татар антропонимиконында таң лексемасына нигезләнеп ясалган байтак кына ир-ат һәм хатын-кыз исемнәре бар. Аларның күбесе таң алдыннан яки таң атканда туган балаларга кушылган: Таң, Таңатар, Таңатмыш, Таңбулат, Таңбаты, Таңгатар, Таңкилде, Таңиш (таң ише), Таңкуәт, Таңкай (Казан татарларында шул исемнән Танкаев, Таңгаев фамилияләре ясалган), Таңташ (татар-мишәрләрдә Таңташев, Танташев фамилияләрендә сакланган), Таңчура (шуннан Танчурин, Танчуров фамилияләре), Таңчираг (таңчырасы, яктысы), Таңсызар (сызылып таң атканда туучы), Таңчы, Таңчыбай, Таңгачы (Таңгачев, Таңгачиев фамилияләрендә һәм Татарстанның Лаеш районындагы Таңгачи дигән рус авылы атамасында сакланган), Танай (таңгы ай; Карачай-балкарларда Танай исеме әле дә кулланылышта йөри. Танай — Татарстанның Зеленодольск районындагы татар, Алабуга районындагы рус авылы атамасы. Татарларда һәм русларда шул исемнән ясалган Танаев фамилияләре бар. Казан губернасының 1834 елгы Ревизские сказки материалларында Казан артындагы Олы Бәрәскә авылында Шәфигулла Танаев дигән шәхеснең яшәве теркәлгән), Таңморза, Таңсары (шуннан Таңсаров, Таңсарин фамилияләре ясалган), Таңмөхәммәт, Таңсолтан, Таңнур, Актаң, Илтаң, Иштаң; Таңбикә, Таңчыбикә, Таңгөл, Таңзифа, Таңнура, Таңсылу (башкортларда Таңһылыу), Айтаң, Алтаң һ. б.

Марилар болгар-татарлардан Танай, Танатар, Танатмыш, Танаш, Тангуат (Таңкуэт), Танияр, Танлыбай, Тансар, Тансыбай һ. б. ш. ир-ат исемнәрен кулланылышка алганнар (Черных С. Я., 1978).

Электә төрки халыкларда, шул исәптән болгар-татарларда, бала туганда һаваның торышына, тәүлекнең нинди халәттә булуына (яңгырлы, буранлы, карлы, аяз, кырпаклы, жилле, яшенле һ. б.) карап та, бу бала туган көнне тәнре һаваның шундый торышын үзе жибәргән дип ышанып, шул халәт-күренешне изге итеп санап, исем кушканнар.

Буранлы көнне туган ир балага Буран, Буранбай, Буранбәк, Бурангол, Буранхан, Буранша, Буранчы һ. б. исемнәр биргәннәр. Бу исемнәр татарларда Буранов, Буранбаев, Бурангулов, Буранбеков, Бураншин, Буранханов, Буранчиев, Буранчин фамилияләрендә сакланган. Буранлы көнне туган кыз балаларга Буранбикә исемен кушканнар.

Кышын (көзен яки язын) кар күп булып яуган көнне туган ир балага — Карлы, Карлыхан, Каръяуды һ. б., кыз балаларга исә Карлыбикә, Карлысылу һ. б. кебек исемнәр биргәннәр. Бу исемнәрен кайберләре, географик ата-маларга әверелеп, безнең көннәргәчә килеп житкән. Татарстанның Чүпрәле һәм Буа районнары аша Карлы дигән елга агып уза (Зөя елгасына коя), Буа районында — Карлы (русча Мещеряково), Чүпрәле районында Карлыбаш дигән татар авыллары бар. Башкортстанның Белокатай районында Карлыхан, Чакмагыш районында Каръяуды исемле авыллар бар.

Томанлы көнне туган ир балаларга Томан, Томанхан, Томанша, Томанбай, Томанбәк исемнәре кушылган. Томан исемеңең бирелү мотивы хакында Әбелгази Баһадур ханның «Шәжәрәи төркмән» әсәрендә түбәндәгеләрне укыйбыз: «Огуз иле Куркутка әйтте: «Малайга матур исем бир», — диде. Коркут ата әйтте: «Исеме Томан хан булсын» Халык матуррак исем табуын үтенде. Коркут ата: «Моннан да матур исем юк», — диде. Малай томан вакытында туды, шуның өчен Томан дип атадым. — «Мин аңа бәхетле язмыш телिम. Томан озак тормый, тарала. Аннары кояшлы, аяз көн була. Томанны мин малайның яшьлегенә охшатам, аннан соң килгән якты көн аның бәхете һәм озын гомеренә тиң булсын».

Томан исемнән керәшен татарларында Томанов (Туманов), Томанин (Туманин) фамилияләре ясалган. Русларда Туманов, Туманский фамилияләре бар. Казан татар-

ларында Томанша (Томаншаһ) исемненнән Томаншин (Туманшин) фамилиясе барлыкка килгән.

Татар антропонимиконында асылларында күк йөзенең болытсыз, ачык булуын белдерүче аяз термины яткан кеше исемнәре дә бар: Аяз, Аязгаёт, Аязгол, Аязкол, Аязхан, Аязжан һ. б.

Аяз исеме «зиһенле, зирәк, ачык хәтерле» мәгънәсенә дә ия. Баланың гомере якты, кайгы-хәсрәтсез, бәхетле булсын дигән теләктән чыгып кушыла. Борында төрки халыкларда Аяз исеме чибәр колларга бирелгән. Төрдәше Аязгол (Кашгари). Казан хандыгында Алат юлында Аяз дигән татар авылы булган. Аязгаёт исемненнән ясалган Аязәетов фамилиясе Казан шәһәренең 1916 елда чыгарылган адрес-календаренда бар.

Борынгы төрки халыкларда Яг (йагмур, яңгыр) изгерух, игелек-яхшылык эшләүче илаһи көч булып саналган. Борынгы төрки телдә яг сүзе: 1) май, жир; 2) яву, төшү (яңгырга, карга карата); 3) корбан чалу төшенчәләренә ия булган. Бер-берсеннән ерак торган әлеге мәгънәләр яңгыр (ягмур) терминында сизелерлек якыная. Терлек асрау белән шөгыйльләнгән борынгы күчмә төрки кабиләләр сөтне изге ризык санаганнар. Мал-туар көрәйсен һәм сөтне мул бирсен өчен, яңгыр сорап тәңрегә ялварганнар, корбан чалганнар. Менә шуннан яг — һәм яңгыр, һәм күк яхшылыгы, игелеге. Жәй коры елларда татар авылларында яңгыр теләп күмәкләшеп яңгыр боткасы пешереп ашау, шуннан соң кешеләрнең бер-берсенә чиләкләп су сибешү күренеше һәм «яңгыр келәве» әлеге борынгы төрки мәжүси ышанулар һәм ырымнар белән аваздаш.

Төрки халыкларда яңгыр — байлык, муллык, бәхет; яхшылык, изгелек, игелек символы. Электә яңгырлы көнне туган бала әлеге уңай сыйфатларның барысына да ия була дип каралган һәм ана «яңгырлы» исем биргәннәр: Ямгур, Ямгурчы ~ Яңгырчы. «Писцовая книга Казанского уезда 1602—1603 годов» (Казань, 1978) дигән тарихи чыганакка караганда, Казан татарларында XVI—XVII йөзләрдә Яңгырчы исеме актив кулланылышта йөргән. Ямгурчин, Ямгурчиев, Янгурчин, Янгурчиев фамилияләрендә безнең көннәргәчә сакланган), Яңгырбәк, Яңгырбикә, Яңгырбай, Яңгырхан (Оренбург өлкәсе Абдуллин районы Чаганалы авылында яшәүче татар-мишәрләрдә Яңгырханов фамилиясендә сакланган) һ. б.

Болгар-татарлардан марилар — Яңгырай, Янгурчи, удмуртлар Янгур, Янгурчы исемнәрен кулланылышка алган.

нар. Яңгырчы — Татарстанның Балтач районындагы удмурт авылы атамасы.

Исеме татар телендә «*яшен*» һәм «*ажаган*» мәгънәләренә ия булган *елдырым* сүзенә нигезләнеп Елдырым дигән ир-ат исеме ясалган.

Яңгыр явып узганнан соң, кояш чыккач күк гөмбәзәндә барлыкка килә торган *салават күперен* ерак бабаларыбыз изге, илаһи бер күренеш дип санаганнар. Салават күперен, жәя кебек бөгелгән кылычка охшатып, *яңгалыч ~ яңгылыч* (*яң* — «*жәя*» + *гылыч ~ кылыч*) термины белән атаганнар. Борынгы төрки телдә «*жәя*» мәгънәсендә кулланылышта йөргән *янгы* сүзә хәзерге башкорт телендә *йан* (жәя) формасында сакланган. Карачай-балкар телендә *яңгылыч* сүзә хәзер дә «салават күпере» мәгънәсендә кулланыла. Борынгы төрки халыклар, шул исәптән татарлар, күк йөзәндә яңгалыч — «салават күпере» булганда туган ир балага Яңгалыч ~ Яңгылыч исеме биргәннәр. Бу исем Яңгалычев, Яңгылычев һәм Яңгалычев фамилияләрендә безнең көннәргәчә сакланган. Мондый фамилияләр Башкортстан һәм Сергач мишәрләрендә, керәшен татарларында бар.

Көзәң жирне катырып, ап-ак булып *кырпак* төшкән төнне туган ир балага Кырпак исеме биргәннәр. Шушы исемнән татар-мишәрләрдәге Кырпаков фамилиясе ясалган.

«Аяз көн» төшенчәсен белдерә торган *чуак* термины катнашып Чуак, Акчуак исемнәре ясалган. Бу исемнәренә бала чуаклы (аяз) көнне туганда яки аның гомер юлы аяз, болытсыз булсын, кайгы-хәсрәт күрмәсен, дип кушканнар. Казан татарларында Чуваков, Акчуваков фамилияләрендә сакланганнар.

Тамчы, Тамчыкай, Тамчыбай, Тамчыбәк, Тамчыбикә, Тамчысылу, Тамчыгол, Тамчыхан һ. б. кебек *тамчы* компонентлы борынгы исемнәр язын, кояш карап, тамчылар тама башлаганда туган балаларга кушылган. Бу исемнәрдән Тамчин, Тамчыбаев, Тамчыбеков, Тамчыголов, Тамчыханов кебек фамилияләр барлыкка килгән.

Тарихи антропонимиконабызда, *жил* метеорологик терминына нигезләнеп, Жилгелде ~ Жилкилде (жил кебек житез, хәрәкәтчән бала килде, туды яки жилле көнне туды), Жилдәр (житез, тиз), Жилкәй исемнәре ясалган һәм кулланылышта йөргән. Жилгелде — Татарстанның Арча районындагы татар авылы атамасы.

Кыргызларда хәзер дә кулланылышта йөри торган Давыл исеме бар. Чыңгыз Айтматовның «Буранлы станциясе» романындагы бер персонажы Давыл исемен йөртә.

Баланың туу тәртибе мотив булган исемнәр

Гаиләдә баланың ничәнче булып тууы исем кушуда шулай ук роль уйнаган, исем кушуда бер мотив булып торган. Башлыча гаиләдә ир яки кыз баланың беренче, баш бала булып тууы, уртанчы яки соңгы, төпчек бала булуы исемдә ассызыкланган.

Гаиләнең беренче булып туган баш балаларына *тәүге, баш, ал* сүзләре катнашып ясалган исемнәр кушылган: Башбакты (баш, өлкән, беренче ир бала туды). Бакты-баш, Башбүре (баш бүре, ягъни өлкән ир бала; керәшен татарларында Башбурин, Башбуров фамилияләрендә сакланган), Баштай, Башбәк, Башбикә; Тәүгебай (гаиләдә тәүге, беренче булып туган бай, ир бала), Тәүгегилде ~ Тәүгилде, Тәүей (тәүге, беренче бала; татар-мишәрләрдә Тәвиев, Тәбиев ~ Табиев фамилияләрендә сакланган), Тәүгебәк, Тәүгебикә, Тәүләкән (тәүлә, тәүге хан; башлап, беренче булып туучы хан ~ кан ~ кән), Тәүгеморза; Албакты (алгы, беренче бала бакты туды; Албактин фамилиясендә сакланган. Албакты исеме мариларда эле дә кулланылышта йөри), Алгай (алгай, алгы, беренче, әүвәлге ир бала. Төрдәшләре — Алгач, Алгаш. Алгай — Татарстанның Мамадыш районындагы татар авылы атамасы), Алгилде, Алдан (алдан, беренче булып туучы — *Шайхулов А. Г.*, 1978), Алтуган, Алкай (Алкаев һәм Алкин фамилияләрендә сакланган), Алхужа (алдан, беренче булып туучы хужа) һ. б.

Гарәби чыгышлы Вахит, Әхәт (беренче, берәү), Әүхәди (беренче, тәүге), Сания (икенче), Санибай, Санихан, Саниәхмәт, Салисә (өченче) һ. б. кебек исемнәрдән тыш, төрки-татар чыгышлы Икәч (икенче бала), Өчтәк (өченче бала), Дүртәк (дүртенче бала), Биштәк (бишенче бала), Алтыш (алтынчы бала), Жидебай (жиденче бала), Сигезәк (сигезенче бала), Тугыз, Тугызай, Тугызбай (тугызынчы бала), Тугызбәк һ. б. кебек ир-ат исемнәре дә кулланылышта йөргән. Монгол чыгышлы Куран исеме «өч, өченче» дигән мәгънәгә ия. Гаиләдә өченче булып туган ир балага кушыла торган бу исем татар-мишәрләрдә Куранов фамилиясендә сакланган. Бу фамилия русларда да бар. Фарсы генезислы *чар* (дүрт) сүзенә *-ыш* кушымчасы ялганyp ясалган Чарыш исеме гаиләнең дүртенче ир баласына бирелгән. Бу исем Казан татарларында Чарышев фамилиясендә сакланган.

Гаиләнен уртанчы булып туган ир баласына Уртабай исемен кушу гадәте булган. Бу исем Урал татарларында (мәсәлән, Пермь өлкәсе Барда районында) Уртабаев фамилиясендә сакланган. Гарәпләрдән кергән Миян исеме дә «уртанчы, арадагы» дигән мәгънә белдерә.

Гаиләдәге беренче ир яки кыз баладан соң дүрт-биш ел вакыт узгач, ягъни шактый ара ясап, *арадаш* булып туган ир балага Арадаш ~ Ардаш исеме кушылган. Казан татарларында Ардашев фамилиясендә сакланган, бу фамилия русларда да бар.

Ялгаш исеме, ялгаучы, дәвамчы, ягъни ата-ана гомерен дәвам иттерүче, ялгап алып китүче ир бала дигән мәгънәгә ия. Берсе артыннан икенчесе озак тормастан туган, нәүбәттәге ир балага да шушы исем кушылган.

Гаиләнен төпчек, соңгы баласына аның төпчек, соңгы, кече бала булуын белдерә торган *абалак, азак, ахыр, кинжә* (төпчек бала), *кече ~ кечек* һ. б. сүзләр катнашып ясалган исемнәр бирелгән.

Абалак исеме «кечкенә малай, төпчек ир бала» дигән мәгънәгә ия. Бу исем Казан татарларында Абалаков фамилиясендә сакланган. Диалекталь вариантлары Аблак, Абалай, Аблай (болардан Аблаков, Абалаев, Аблаев фамилияләре ясалган), Абалач. Төмән өлкәсе Табул районында Абалак дигән рус-татар, Татарстанның Алабуга районында Абалач исемле татар авылы бар.

Азак — гаиләдә иң азактан туган, төпчек ир балага кушыла торган йола исем. Казан татарларында Азаков фамилиясендә сакланган. Нечкә әйтелеше — Әзәк. Татарстанның Арча районында Югары Әзәк һәм Түбән Әзәк дигән татар авыллары бар. Азов шәһәре һәм дингезе атмасының асылында да төрки Азак ~ Азаг ~ Азау (чагыштырыгыз: *азау теш* — иң соңыннан чыга торган, авыз куышылыгындагы соңгы тешләр, акыл тешләре) исеме ятса кирәк.

Борынгы төрки телдә «төпчек бала» төшенчәсен белдерү өчен кулланылган *кинжә* (диалекталь вариантлары *кintә, кинчә*) сүзе катнашып тарихи антропонимиябездә байтак кына исемнәр барлыкка килгән: Кинжә, Кинжәбай, Кинжәбулат, Кинжәбәк, Кинжәгали, Кинжәгол, Кинжәкәй (Кинзекиев фамилияләрендә сакланган), Кинжәморат, Кинжәморза, Кинжәнур, Кинжәсолтан, Кинжәхан, Кинжәхмәт; Кинжәбану, Кинжәбикә, Кинжәгөл, Кинжәсылу һ. б., Кинйә, Кинйәбай, Кинйәбулат, Кинйәгол, Кинйәкәй, Кинйәсолтан, Кинйәбикә исемнәре башкортларда эле дә кулланылышта йөри (Кусимова Т. Х., 1982).

Кече ~ *кечек* сүзе катнашып ясалган *Кечек* (Казан татарларында Кучуков фамилиясендә сакланган), *Кечекбай* (Урал татарларында Кучубаев фамилиясендә сакланган), *Кечебай*, *Кечеккол*, *Кечеби*, *Кечеэмир* һ. б. кебек борынгы исемнәр дә гаиләдәге төпчек ир балага кушылган.

Гарәби чыгышлы *ахир* (ахыр, соң), *хәтем* (тәмамлау, нәрсәнен дә булса соңгы, нәтижәсе, ахыры; соңгы бала), *әнжам* (ахыргы, азаккы; йомгак, нәтижә) сүзләре катнашып та гаиләнен ахыргы, соңгы, төпчек баласы булуын белдерә торган *Ахир*, *Ахирьяр* ~ *Ахияр*; *Хәтим* — *Хәтимә*, *Мирхәтим*, *Әнжам* — *Әнжамия* һ. б. исемнәр ясалган һәм урта гасырларда татар антропонимиконына кабул ителгән.

Бала туганчы этисе яки тугач әнисенен үлүе мотив булган исемнәр

Болгар-татарларда борынгы заманнарда ук ир яки кыз бала туганчы этисе яки тугач та озак тормастан этисе яисә әнисе үлсә, әлегә сабыйга *Бүләк* дигән яки *бүләк* сүзе кергән исем бирү йоласы булган: *Бүләк*, *Байбүләк*, *Бүләкбай*, *Бүләкбәк*, *Бүләккәй*, *Бүләкбикә*, *Бүләкгәрәй*, *Бүләкбирде*, *Бүләккол*, *Бүләкжан*, *Ишбүләк*, *Ирбүләк*, *Акбүләк*, *Гөлбүләк*, *Бүләкгөл* һ. б. Мондый бала этисе яки әнисе бүлгә итеп саналган. Бу йола башка халыкларга да хас. Шушы йола тәэсирендә гарәпләрдә «бүләк» мәгънәсенә ия *Гата*, *Гатият*, *Инәм*, *Ибәт* (*Һибәт*), *Наил*, *Нафил*, *Туфаил*, *Төхфәт* кебек ир-ат, *Гатия*, *Һибә*, *Наилә*, *Нәфилә*, *Һәдия* кебек хатын-кыз; фарсыларда *Нияз*, *Нияза* һәм *Ниязия* исемнәре барлыкка килгән. Бу исемнәр татар теленә кабул ителгәч, антропонимик синонимик рәтләр барлыкка килгән: а) *Бүләк* — *Гата* — *Инам* — *Ибәт* — *Наил* — *Нәфил* — *Туфаил* — *Төхфәт* — ир-ат исемнәре; б) *Бүләк* — *Гатия* — *Наилә* — *Нәфилә* — *Һибә* — *Мәүһибә* — *Һидия*; *Бүләкбану* — *Һәдиябану* — *Бүләкбикә* — *Һәдиябикә* — хатын-кыз исемнәре.

Татарлар этисе үлгәч туган ир балага, этисе төсә итеп, *Истәлек*, *Ядкар* ~ *Ядегәр*, *Варис*, *Мирас*, *Ирас* (мирас калдыру), туганда яки тугач та озак тормастан әнисе үлгән кыз балага, әнисе истәлегә итеп, *Хәтирә* (истәлек, ядкар), *Варисә*, *Тәскирә* (ядкар, истәлек; таныклама), *Мәүрүзә* (мирас булып калган) һ. б. кебек исемнәр кушканнар.

Иске татар теленә удмурт теленнән кергән *кузьым* «бүләк» (татарча әйтелештә *күжәм*) сүзенә татар телен-

дәге кол титулы кушылып Күжәмкол дигән ир-ат исеме ясалган һәм кулланылышта йөргән. Бу исем төрки-татар чыгышлы Бүләккол исеме белән бердәй мәгънәгә ия. Күжәмкол исеме Казан татарларында Кузямкулов фамилиясендә сакланган. Әлеге фамилия Казан губернасының Лаеш өязендә 1968 елда үткәрелгән «Ревизские сказки» материалларына Ямаш авылында теркәлгән.

Кузьым сүзенә татар телендәге *-кәй* иркәләү-кечерәйтү кушымчасы кушылып ясалган Күжәмкәй исеме төрки-татар чыгышлы Бүләккәй исеме белән синонимдаш. Диалекталь варианты — Күжәмкә. Күжәмкә (русча Кузьямка) — Татарстанның Зеленодольск районындагы рус авылы ата-масы. Казан өязенең 1602—1603 елда язылган сан алу кенәгәсендә Күжәмкәй (Күжәмкә) исемен йөртүче берничә татар кешесе телгә алына. Күжәмкол, Күжәмкәй исемнәре — шулай ук үзе туганчы әтисе яки тугач та озак тормастан әтисе яисә әнисе үлгән ир балаларга кушылган йола исемнәр.

Удмурт чыгышлы *кузьым* сүзе катнашып ясалган кеше исемнәренең кулланылышта йөрүе Казан татарлары этногенезына удмурт компонентының кушылуы турында сөйли торган мөһим бер антропонимик дәлил.

Б а л а н ы ң , к а т ы а в ы р у д а н т е р е л е п ,
и с ә н к а л у ы м о т и в б у л г а н и с е м н ә р

Медицина тиешле үсеш алмаган заманнарда төрки халыкларда сабий баланың, каты авырудан терелеп, исән калуы исем кушуда мөһим бер мотив булып торган. Электә татарлар каты авырудан савыгып яшәп киткән сабийга *калды* (авырудан исән калды) компонентлы: Калды, Калдыбай, Калдыбәк, Калдыбикә, Калдыиш, Калдыкай, Калдыгол, Калдыгөл, Калдыхужа, Ишкалды, Саукалды, Исәнкалды, Аманкалды; Сауыкты, Терелде; Сауыкмыш, Терелмеш; Сауыккан, Терелгән һ. б. кебек исемнәр кушканнар.

Гарәби чыгышлы Кыям (күтәрелү, терелү, савыгу; каты авырудан терелү), Нәжат (котылу; авырудан котылу, арыну) исемнәре дә — каты авырудан терелеп исән калган ир балаларга бирелә торган борыңгы йола исемнәр.

Б а л а н ы ң х о л к ы м о т и в б у л г а н и с е м н ә р

Балага исем кушканда еш кына аның холкы-фигыле, үзен ничек тотуы, кайсы ягы белән күрсәтүе, характеры да искә алынган. Болгар-татарларда шушы мотивка нигез-

ләнәп байтак кына кеше исемнәре барлыкка килгән һәм асылларында шушы мотив яткан гарәби яисә фарсы чыгышлы кеше исемнәре кулланылышка алынган. Бу төркемгә карый торган исемнәренң кайберләренң асылында бу бала исемдә белдерелгән сыйфатка ия булсын иде дигән теләк ятарга да мөмкин.

Кешенң холык-характер сыйфатлары күп кырлы һәм аларга һәртөрле үсеш-үзгәреш хас. Элекке заманнарда сабий балада холык-характерның кайсы сыйфаты, билгесе аерылыбрак торса, күзгә ташланса, шул сыйфат, билге атамасы аңа исем итеп бирелгән. Елмаючан ир балага Көләч, кыз балага Көлөмсәр (гарәби чыгышлы Назир — Назирә исемнәре дә «көләч» мәгънәсенә ия), елак ир балага — Елак, Сыктый; тыныч, сабыр холыклы ир балага Түзем, Түзембай, Түзембәк, Тыныч, Тынычбай, кыз балага — Түзембикә, Тынычбикә кебек исемнәр кушканнар. Татар антропонимиконына гарәп теленнән «тыныч», «сабыр» төшенчәсен белдерә торган байтак кына ир-ат һәм хатын-кыз исемнәре кулланылышка алынган. Вәзинә, Сәүбән, Сабир — Сабира, Рәзин — Рәзинә, Сәкин — Сәкинә, Хәфазә һ. б. исемнәр энә шундыйлардан.

Юмартлык, игелеклелек, шәфкатьлелек — кеше холкының иң һәйбәт сыйфатларынан берсе. Менә шуңа кеше исемнәребез хәзинәсендә «юмарт, шәфкатьле, мәрхәмәтле» төшенчәсен белдерүче исемнәр шактый күп: Юмарт, Юмартбай, Юмартбәк, Вафир — Вафирә, Ваһап, Исмак, Азадә, Мөшфикъ — Мөшфика, Шәфикъ — Шәфика, Шәфкать — Шәфкыя, Шәфәгать, Шәфәгатулла, Мәрхәмәт, Кәрим — Кәримә, Нәваз, Надия, Фәез — Фәйзия, Рәхим — Рәхимә, Рәиф — Раифә, Рәүф — Рәүфә, Салих — Салиха, Сәмих — Сәмиха, Сәхи — Сәхия ~ Сәхилә, Хөсрәү, Жәвад, Әкрәм — Әкрәмә, Әхтәм һ. б.

Жор, житез, елдам ир балага Тәмәй, Жор, Житез, Елдам, Алкын, Өлгер исемнәрен кушканнар. Гарәпләрдән кергән Сарим — Саримә, Назыйрә, Фаһадия, Шаикъ, Зүдә (соңгысы фарсы чыгышлы) исемнәре дә «үткен, жор, елдам» төшенчәсен аңлаталар.

Әби-бабаларыбыз ягымлы, *илгәзәк* ир һәм кыз балаларга Илгәзәк дигән исем кушканнар. Гарәпләрдән кергән Мәрзи — Мәрзия, Мәхнүнә, Нәсим — Нәсимә, Һани — Һания исемнәре дә «илгәзәк, ягымлы, мөлаем» мәгънәсенә ия.

Житдирәк кыяфәтле балага Каранай исеме бирелгән. Бу исем татар-мишәрләрдә Каранаев фамилиясендә сакланган. Тиз кызучан, кабынып китүчән ир балага Кыдрач исеме кушканнар. Казан губернасы буенча 1834 елда

уздырылган Ревизские сказки материалларына Кыдрачев фамилияләре элекке Лаеш өязенә караган Олы Нырсы һәм Күн авылларында теркәлгән. Кыдрач исеменен диалекталь варианты — Кызрач. Шуннан Кызрачев фамилиясе ясалган (Сарман районы Иске Минзәләбаш авылында әлегә фамилияне йөртүче гаиләләр бар). Гарәпләрнең ислам кабул иткәнчегә кадәр барлыкка килгән борынгы мәжүси Габбас исеме дә «кырыс» мәгънәсенә ия. Фасил — Фасилә исемнәре дә «катгый» төшенчәсен белдерәләр.

«Горур» мәгънәсенә ия булган борынгы төрки чыгышлы Кунай һәм Үктәм исемнәре Казан татарларында Кунаев һәм Уктямов фамилияләрендә сакланган. Кунаев фамилиясе казахларда һәм русларда да бар. Гарәби чыгышлы Мәгърур — Мәгърурә исемнәре дә «горур» мәгънәсендә.

Басынкы, тыйнак ир балага Базык, Тыйнак, Тыйнакбай, Тыйнакбәк, кыз балага Тыйнакбикә, Тыйнаксылу исемнәре кушылган. Базык исеменнән Казан татарларында Базиков, Базуков фамилияләре барлыкка килгән.

Мәзәкчән, кызык, уен-көлкә яратучан ир балага Ирмәк исеме биргәннәр. Себер татарларында һәм казахларда «кызык» мәгънәсенә ия булган Ирмәк исеме хәзер дә кулланылышта йөри. Гарәби чыгышлы Һәзил исеме дә «мәзәкчән» дигән мәгънәгә ия.

Иркә, назлы балаларга Иркә, Иркәбай, Иркәбану, Иркәгали, Иркәгөл, Иркәсылу исемнәре кушылган. Татарлар фарси *наз* (иркә) компонентлы Назик — Назикә, Назигөл ~ Назгөл, Гөлназ, Илназ, Назлыбикә, Назлыгөл, Назлысылу, Назлыбай, Назлым, Айназ, Сылуназ, Сәрбиназ, Миңленаз, Фәхриназ һ. б. кебек исемнәргә кулланышка алганнар.

Тәвәккәл балаларга Тәвәккәл, Хазим — Хазимә (гарәпчә хазим — «тәвәккәл») исемнәре бирелгән.

Акрын хәрәкәтләнүче, ашыкмас ир балаларга Акрын, Ашыкмас исемнәре кушылган. Гарәпләрдән келгән Госман исеме дә «акрын, ашыкмас» мәгънәсенә ия (Гафуров А.). Диалекталь вариантлары: Гусман, Усман, Осман, Усманай. Тарихи антропонимиконьбызда фарсыча «салмак, акрын» төшенчәсен белдергән Дөреш исеме дә бар. Бу исем авыл атамаларына әверелеп сакланган (Сарман районында Иске Дөреш һәм Таулы Дөреш дигән татар авыллары бар).

Тапкыр, тиз төшенүчән, сизүчән ир һәм кыз балаларга Тапкыр, Сизгер исемнәрен кушу гадәте булган. Гарәби чыгышлы Бәдиһә дигән хатын-кыз исеме дә «тапкыр, сизгер» төшенчәсен белдерә.

Без тарихи-лингвистик яссылыкта татар телендә кеше исемнәренен барлыкка килүен һәм үсеш-эволюциясен карап үттек. Балага исем кушудагы мәһим мотив һәм традицияләргә, төп антропонимик берәмлек булып саналган исемнең асылын тәшкил иткән факторларга һәм аларга нигезләнеп барлыкка килгән антропонимик-семантик төркемнәргә шактый киң тукталдык. Алар, бер-берсе белән үзара бик нык керешеп, тулы бер система хасил итәләр. Бу бүлектә әлеге системаның барлык семантик төркемнәрен, ягъни исемнәр чылбырының барлык буыннарын күрсәтеп һәм аңлатып бетердек, дип әйтә алмыйбыз. Без карап киткән 35 семантик төркемнән тыш, тагын, мәсәлән, асылларында ата-анасы һәм туган-тумачаларының баланың тырыш, булдыклы, хезмәт сөючән булып үсүен теләү мотивы яткан Тырыш, Тапай (борынгы төрки телдәге *тапаг* — «хезмәт итү» сүзеннән; болгар-татарларда, чувашларда Тапай исеме шактый дәвамлы вакыт кулланылышта йөргән. Казан татарларында бу исем Тапай дигән нәсел кушаматына һәм фамилиягә эверелеп сакланган. Татарстанның Зеленодольск районы Мулла иле авылында бик борынгыдан килә торган Тапай нәселе бар. Саба районындагы керәшен татарларында Тапаев фамилиясен йөртүче гаиләләр байтак. Тапаев фамилиясе кыргызларда да бар), гарәби чыгышлы Кафи — Кафия (булдыклы), Фаил — Фаилә, Фагыйль — Фагыйлә (эшләүче; эшчән тырыш); асылларында баланың илләр гизүче, ерак илләр белән сәүдә итүче булуын теләү мотивы яткан Жөрдәк; Илгизәр, Илгиз — Илгизә, гарәби чыгышлы Сәях (илгизәр, сәяхәтче), Сәяр — Сәярә (йөрүче, гизүче); тукыма атамаларына нигезләнеп ясалган Бархат ~ Бәрхет, Ефәк, Ефәксылу, Атлас һ. б. кебек исемнәрне үз эченә алган семантик төркемнәр һәм башка төркемчәләр турында сүз алып барырга мөмкин булыр иде.

Башта әйткәнебезчә, кеше исемнәре дөньясы зур һәм тирән бер «дингез» тәшкил итә. Бер китапта гына бу «олуг дингез»нең бөтен кинлеген һәм тирәнлеген иңләп бетерү һич тә мөмкин түгел. Без алдыбызга андый «зур колачлы» максатны куймадык та.

ИСЛАМ ҺӘМ ТАТАР ИСЕМНӘРЕ

Күпчелек төрки халыкларда ислам дине йогынтысында кулланылышка алынган гарәп һәм фарсы исемнәре иң ишле антропонимик катлам тудырган. Татар антропонимиконьнда гарәп һәм фарсы исемнәре, X гасырдан башлап, берничә гасыр дәвамында туплана һәм ишәя барганга, сан ягыннан иң зур күпчелекне (исемнәрнең 70—75% ын) тәшкил итә һәм аларның шактый өлеше бүгенге көндә дә актив кулланыла.

Болгар ханы Алмуш-Балтавар тарафыннан 922 елда ислам дине рәсми рәвештә кабул ителгәннән соң, Идел-Кама болгарларына гарәп сүзләре һәм исемнәре интенсив рәвештә үтеп керә башлый. Татар теленең башлыча ислам дине йогынтысында гарәп исемнәре белән тулылануына урта гасырларда фарсы теле шактый нык арадашлык иткән. Болгар дәүләтенең Урта Азия, Иран һәм башка Көнчыгыш илләре белән борынгы заманнарда ук башланган сәүдә һәм культура багланышлары аркылы болгар-татар теленә, ә соңыннан исә, Алтын Урда һәм Казан ханлыгы чорларында, татар теленә байтак кына фарсы сүзләре һәм кеше исемнәре (мәсәлән, Бану, Баһман, Бәһрам, Гәүһәр, Гөлзадә, Гөлнара, Гөлсинә, Гөлзифа, Гөлшат, Гөлжиһан, Диларә, Дилә, Дилназ, Диләфруз, Дираз, Зифа, Лалә, Маһи, Маһия, Маһидә, Маһишат, Маһруй, Наһар, Нияз, Пакизә, Рушан, Рушат, Рәгъия, Рәния, Рөстәм, Сәрвәр, Шаһбаз, Шаһимәрдән, Әсфәндияр, Жиһангир, Жиһанша, Һәнүз — Һәнүзә һ. б.) килеп кергән.

Татар антропонимиконьнда меңнән артык ел дәвамында (X гасырдан башлап) саф төрки-татар исем компонентлары белән гарәп һәм фарсы телләреннән алынган исем компонентларының үзара кушылуы аркасында байтак кына катнаш төзелешле исемнәр барлыкка килгән һәм алар берничә катлам тудырган.

Татар антропонимиконьның катнаш катламнарын барлыкка китергән исемнәр түбәндәге калыплар буенча ясалганнар:

а) *төрки-татар исем компоненты + гарәп компоненты*: Акназар, Айназар, Илморат, Ишморат, Йөзлежамал, Колгали, Колсәет, Коләхмәт, Котлызаман, Котлыниса, Миңлегаян, Миңлегали, Татлыбәнат, Тимергази, Тимергали, Ташмөхәммәт (Ташмәт), Уразмөхәммәт (Уразмәт), Чалмөхәммәт (Чалмәт. Идел-Кама болгарлары телендә чал — «таш»), Яумөхәммәт (Яумәт ~ Жәүмәт) һ. б.;

б) *гарәп компоненты + төрки-татар компоненты*: Гай-

шәбикә, Галимбәк, Дәүләтбай, Дәүләткилде, Муллагол, Мөхәммәтхан, Нурсылу, Сәлимхан, Фәезхан, Шәмсесылу, Әсмабикә, Әмирхан, Әхмәтхан һ. б.;

в) *төрки-татар компоненты + фарсы компоненты*: Айгөл, Айназ, Акхужа, Биморза, Илморза, Илназ, Иркәбану, Ишһияз, Минлегөл, Ишморза, Минлезадә, Минлеруй, Сылуҗиһан, Тимерша (һ), Чалморза һ. б.

г) *фарсы компоненты + төрки-татар компоненты*: Гөлбикә, Гөлүсә, Гөлүс, Дилүс, Маһисылу, Морзахан, Хужабикә, Хужагол, Шаһибәк, Җантимер, Җанчура, Җиһанбай, Җиһансылу һ. б.

Татар антропонимиконында тулаем алынма гибридисемнәр дә байтак. Алар түбәндәге лексик-семантик калыпларга салынып ясалганнар:

а) *гарәп компоненты + фарсы компоненты*: Гаделша (һ), Гаделжан, Закирҗан, Зөлфиназ, Зәкиябану, Камәрбану, Нурзадә, Фаягөл, Хәсәнша (һ), Шакирҗан, Әмирҗан, Өммеһани, Өммеҗиһан һ. б.;

б) *фарсы компоненты + гарәп компоненты*: Бибинур, Бибиҗамал, Былбылниса, Маһибәдәр, Маһикамал, Маһинур, Ниязгали, Тажетдин һ. б.

Ислам дине һәм гарәп-фарсы культурасы һәм әдәбияты йогынтысында татар антропонимиконына кабул ителгән кеше исемнәрен лексик-семантик яктан ике зур төркемгә аерып карый алабыз: 1) *асылларында ислам дине төшенчәләре яткан гарәп-фарсы чыгышлы алынма исемнәр*; 2) *асылларында дөньяви этәлекле гарәп-фарсы сүзләре яткан алынма исемнәр*.

Асылларында ислам дине төшенчәләре яткан гарәп-фарсы чыгышлы алынма исемнәр

Борынгы һәм Урта гасырлырда дин тормышның бөтен экономик һәм идеологик даирәләрен үз йогынтысында тоткан һәм, әлбәттә, кеше исемнәре системасына да көчле тәэсир ясаган.

Ислам дине көнчыгышка хас бик күп төрле диннәрен, шул исәптән мәҗүсилекнең, йолаларын үзләштерә, үз эченә туплый барган. Менә шуның аркасында ислам дине көнчыгышта күбрәк таралган да. Ягъни ислам дине башка диннәрдән үзенә «специфик көнчыгыш йолаларын саклавы белән» аерыла.

IX—X йөзләрдә Болгар дәүләте руслар, хазарлар һәм көнчыгыштагы мөселман илләре белән сәүдә иткән. Бу чорларда гарәпләр Якын Көнчыгыштагы илләрен күбесенә үз

хакимлекләрен урнаштырганнар. Кавказ аръягы һәм Урта Азияне яулап алгач, гарәп сәүдәгәрләренә аеруча киң юл ачыла. Алар, Урта Азиянең ком сахраларын кәрваннар белән кичеп, Идел буйлап Болгар иленә килеп житкәннәр. Гарәпләр һәм болгарлар арасында сәүдә элемтәләре көчәя. Гарәпләр болгарлардан затлы жәнлек тиреләре, бал, бала-выз һәм башка товарлар алганнар, ә үзләре тукума, чапаннар, бөркәнчекләр, бизәнү әйберләре, борыч, йөзем, чикләвек кебек әйберләр сатканнар.

Халыкларны буйсындыруда ислам диненең көчен сизгән гарәпләр Болгар илендә дә мөселманлык урнаштыру белән кызыксынганнар. Сәүдәгәрләр белән бергә, биредә мөселман миссионерлары да үз эшләрен киң жәелдергән.

Болгар патшалыгындагы социаль-экономик шартлар ислам динен кертүдә зур роль уйнаган. Бу вакытта Болгар патшалыгы аерым кабиләләрдән торган, ә гарәп миссионерлары аларның үзара тынычсыз яшәүләреннән оста файдаланганнар.

Болгарларда мәжүсилек хөкем сөргән. «Изге» һәм «явыз» рухларга ышану аеруча киң таралган. Тарихи мәгълүматларга караганда, аларда үзләренең «вазифа»лары белән бер-берсеннән аерылып торган ундүрт төрле алла булган: кояш алласы, жәй алласы, яңгыр алласы, жыл алласы, су алласы, төн алласы, көн алласы, үлем алласы, тереклек алласы, жир алласы, агачлар алласы, кеше алласы, хайваннар алласы һәм күк алласы. Сонга таба, ислам дине урнашкач, бу аллаларның күбесе төрле рухлар, «ияләр» булып калганнар. Мәсәлән, урман иясе (шүрәле), су иясе (су анасы), өй иясе (бичура), абзар иясе, өрәк һ. б.

Күп аллалык болгарларның бер дәүләткә берләшүенә комачаулап торган. Ә ислам дине, үзенен бер аллага һәм бер хакимгә буйсындыру идеологиясе белән, ыруглык мөнәсәбәтләрен жимереп, феодаль мөнәсәбәтләр урнаштыруга һәм феодаль дәүләтне ныгыту максатларына тулысынча туры килгән.

Риваятьләргә караганда, ярым легендалар Айдар хан вакытында ук инде (IX йөз) болгарлар арасында ислам диненә өндәүчеләр булган, ләкин эле ул вакытта яңа дин болгарларда киң таралыш алмаган.

X йөз башында Болгар дәүләте белән гарәпләр арасындагы сәүдә мөнәсәбәтләре тагын да көчәйгән, 922 елда бирегә Ираннан Жәгъфәр хәлифәнең махсус илчеләре килгән. Алар Болгар ханы Алмуш-Балтаварга хәлифәнең мөрәжәгатен укыганнар. Шул вакыттан алып Алмуш-Балтавар хан ислам динен кабул иткән һәм үзен алланың жирдәге

шәүләсе дип белдергән, исемен дә габбасидлар хәлифәсе Жәгъфәр исеменә алмаштырып, Алмуш-Жәгъфәр дип атала һәм дәүләт эшләрен ислам кануннары нигезендә алып бара башлаган.

Мәжүсилектән ислам диненә күчү исеменәр хәзинәбезнен баю-тулылануында зур роль уйнаган.

Ислам үз йогынтысындагы барлык төрки халыкларга алланың канунлаштырылган изге 4000 исемен тәкъдим итеп (гамәлдә бер мен, дөрөсрәге, изге дип саналган 99 исем киң кулланышка ия булган), мәжүсилеккә бәйле исеменәргә чик куярга, аларны кулланылыштан төшереп калдырырга омыла.

Ислам дине тәэсирендә борынгы мәжүси йолалар ислам йолалары белән алмаштырыла башлый. Балага исем кушу белән бәйләнешле борынгы төрки мәжүси йола-мотивлар һәм традицияләренә дә ислам мотивлары һәм традицияләре кысыкчап чыгара бара. Борынгы заманнарда ук килә торган төрки-татар исеменәребезнең күбесе актив кулланылыштан төшеп кала. Алар урынына дини төшенчә белдерүче исеменәр һәм дөньяви эчтәлекле гарәп-фарсы исеменәре гамәлгә алына. Әмма борынгы мәжүси йола-мотивлар һәм гадәтләр нигезендә барлыкка килгән традицион төрки-татар исеменәр дә тулысынча юкка чыкмаганнар.

Инде әйткәнәбезчә, ислам дине көнчыгышка хас булган күп төрле диннәрнен, шул исәптән мәжүсилекнен дә байтак кына йола һәм традицияләрен үзләштергән. Болар арасында гарәп һәм фарсыларның балага исем кушуга караган борынгы мәжүси антропонимик йола-мотивлары һәм традицияләре дә бар. Борынгы төрки-татар һәм гарәп-фарсы антропонимик йола-мотивлары һәм традицияләренен үзара туры килүе, тәңгәл-универсальеге нигезендә, исеменәр хәзинәбезнен бер үк семантик төркемгә карый торган берәмлекләре гасырлар дәвамында арта-ишәя барган.

Бездә гарәп, фарсы исеменәренен һәм кушма төзелешле гибрид исеменәренен таралышы һәм кулланылышы төрле дәвердә төрлечә булган. Болгар-татар теленә гарәп һәм фарсы исеменәре Болгар дәүләтендә ислам дине кабул ителгәннен соң алына башласалар да, XIX йөз башларына кадәр киң таралышка һәм популярлыкка ия булмаганнар эле. Бу чорга кадәр борынгы төрки-татар кеше исеменәре күбрәк кушылган. Болгар-татар кабер ташларындагы, нәсел шәжәрәләрендәге, сан алу кенәгәләрендәге һәм башка тарихи чыганаclarдагы татар кеше исеменәре нәкъ менә шуны раслый. XIX йөздә исә бу хәл бик нык үзгәрә. Татарлар арасында ислам дине белән бәйле гарәп һәм фарсы

исемнәре киң тарала. Алар башлыча ислам динен, алланы, Мөхәммәт һәм башка пәйгамбәрләренә, аларның якыннарын, ислам мәһәпләренә имамнарын олылауга, илаһи сыйфат-атрибутларын атауга нигезләнгән исемнәр була.

Билгеле булганча, *ислам* сүзе түбәндәге мәғнәләргә ия: 1. «Буйсыну, бер аллага буйсыну, күндәмлек. 2. Мөслим, мөселман. 3. Сәләмәт, сау, төзөк». Ислам компонентлы Ислам — Исламия, Исламбакий, Исламбәк, Исламгази, Исламгали, Исламгир, Исламгол, Исламхужа, Исламгәрәй, Исламетдин, Исламнур — Нурислам, Исламхан — Ханислам, Исламхажи — Хажислам, Исламхужа — Хужаислам, Исламша(һ) — Шаһислам, Исламшәех, — Шәйхеислам, Исламшәриф — Шәрифелислам, Галиислам, Газизислам, Габделислам, Гайнелислам, Зәйнелислам, Садрелислам, Сәйфелислам, Фәйзелислам, Фәтхелислам һ. б. кебек исемнәр барлыкка килгән һәм татарларда да кулланылышка кергән. Мөслим — Мөслимә исемнәре дә — ислам динен олылау-зурлауга мөнәсәбәтле дини эчтәлекле исемнәр.

Составларында *дин* (инану, ышану; дин) сүзе булган бик күпләгән кеше исемнәренә асылында да ислам динен зурлау аңа инану, табыну, буйсыну мотивы ята: Дин — Динә, Афзалетдин (диннең иң лаеклысы, иң кадерлесе), Габетдин (гыйбадәт кылучы; дингә хезмәт итүче), Гайнетдин (дин чишмәсе), Зыятдин — Зыятдинә (дин яктылыгы, дин нуры), Зәйнәгыйтдин (дин бизәге), Кәшфетдин (динне ачыклаучы), Мифтахетдин (диннең ачкычы), Мөхетдин (динне терелтүче, куәтләүче, яклаучы), Нуретдин (дин нуры), Рәшидетдин (дингә тугрылыклы; дингә дәрәс юл тотучы), Садретдин (дин күкрәге, дин үзәге), Тажетдин (дин тажы), Хәйретдин (диннең игелеклесе), Хәсетдин (диннең күркәмлеге, гүзәллеге), Камәретдин (диннең ае), Шәмсетдин (диннең кояшы), Фәрхетдин (диннең иң сөеклесе), Фәүзетдин (диннең тантанасы), Шиһабетдин (диннең якты йолдызы), Шәйхетдин (дин карты, дин башлыгы), Әкрәметдин (диннең иң камил кешесе), Әкмәлетдин (диннең иң камил кешесе), Жамалетдин (дин чибәрлеге, гүзәллеге), Жәләлетдин (диннең олылыгы), Һиләлетдин (диннең яна туган ае), Динбай, Диндар (бик динле), Динислам, Динмөхәммәт (Мөхәммәт дине кешесе), Мөхәммәтдин, Динулла (алла дине), Диншәех (дин шәехе; рухани башлыгы), Динәхмәт (диннең мактаулысы, данлысы) һ. б.

Ислам дине төшенчәләрен белдерүче гарәп, фарсы һәм гибрид исемнәренә байтагы *алла* ~ *улла* (бер вә бар, тәңре, хода, хак) сүзе катнашып ясалган: Аллабирде, Алла-

Биргэн, Аллагол, Аллахужа, Аллакуэт, Алламорат (алла теләге), Аллаһияр (алла дусты, алла ияргән); Габдулла (алла колы), Гайнулла (алла чишмәсе), Зәйнулла (алла бизәге), Лотфулла (алла мәрхәмәте, шәфкате), Миннулла (алланың бәхетле кешесе), Мотыйгулла (аллага буйсынучы, баш июче), Нәбиулла (алланың илчесе, пәйгамбәре), Рәхмәтулла (алла мәрхәмәте), Рәхимулла (алла шәфкәте, рәхиме), Сәйфулла (алла кылычы), Сәлимулла (алланың сәламәт бәндәсе), Шәйхулла (алла шәехе, алла карты), Әсәдулла (алланың арысланы), Әхмәдулла (алланың мактаулы, данлы кешесе), Әһлиулла (алланың әһеле, алла бәндәсе) һ. б.

Исламның алланы олылауга, аңа табынуга корылган исемнәре «ин күркәм» 99 исемне үз эченә ала. Бу исемнәр алланың илаһи сыйфатларын, атрибутларын белдерүче эпитетлардан гыйбарәт. Мәсәлән: Азамат (бөөклек, шөһрәт, дан), Басыйр (барысын да күреп торучы), Барый (тап итүче, яратучы, тудыручы, иҗат итүче), Вахит (бердәнбер), Ваһап (тереклек бирүче, гомер бүләк итүче), Вәли (изге), Газиз (кодрәтле, көчле, кадерле), Газим (бөөк, югары дәрәжәле), Гаффар (барысын да гафу итүче, кичерүче, ярлыкаучы), Даян (кылган эшләренә күрә җәзасын бирүче), Кави (көчле, куәтле, киң кодрәтле), Кадыйр (кодрәтле, һәрнәрсәгә көче житүче), Касыйм (бүлеп бирүче, өлеш чыгаручы), Каюм (бер дә үзгәرمәүчән, тотрыклы, уяу), Каһһар (чиксез көчле, бик куәтле), Кәбир (олы, биек), Кәрам (юмарт, киң күңелле), Кәрим (юмарт, рәхимле, киң күңелле), Латыйф (шәфкатъле, игелекле, мөлаем), Моталлип (жавапка тартучы), Мәннан (чиксез рәхимле, нигъмәт бирүче), Мәннаф (өстен, иң югары), Мәжит (данлы, мактаулы, атаклы), Насыйр (ярдәм бирүче, яклаучы), Рахман (рәхимле, шәфкатъле, ярлыкаучы), Рәхим (мәрхәмәтле, рәхимле, аяучан), Рәззак (ризык бирүче, туендыручы), Рәкыйп (барын да күреп торучы), Рәүф (рәхимле, кызганучы), Сабир (түземле, сабыр), Самат (мәңге яшәүче), Саттар (гафу итүче, яклаучы), Сафи (саф, чын), Сөббүх (олы, данлы, мактаулы), Сөбхан (дан, мактау), Фәттаһ (ачучы), Хак (чын, дөрөс, хак), Халикь (яратучы, бар кылучы), Харис (саклаучы, яклаучы), Хәер (изгелек кылучы), Шакир (шөкер итүче), Жәббар (зур көч-куәт иясе, кодрәтле), Жәлил (бөөк, шөһрәтле, данлы), Жәләл (күркәм, матур, чибәр), һади (туры юл күрсәтүче) һ. б.

Шушы эпитетларга *абд ~ габд ~ габде ~ габдел* (кол, алла колы, алла бәндәсе, хезмәтчесе) алкушымчасы ялганьп, исем-эпитет вариантларының (дөрөсрәге, мөстәкыйль

антропонимик берәмлекләрнен) саны тагын да күбәя төшкән: Габделвахит (бердән-бернен, ягъни алланың колы), Габделгафур (ярлыкаучының, кичерүченең колы), Габделмалик (хакимлек итүченең, боеручының колы), Габделжәббар (бөөк кодрәтленең колы), Габдерәүф (рәхимленең, кызганучының колы), Габдерәхим (рәхим-шәфкатленең колы), Габдесаттар (гафу итүченең колы), Габдессәлам (исәнлек, сәламәтлек бирүче, коткаручының колы), Габдешшәкүр (бик шөкер итүченең колы) һ. б.

Алланың эпитетларына гарәп, фарсы һәм төрки-татар чыгышлы башка исем компонентларын кушу юлы белән дә дини төшенчә белдерүче бик күп исемнәр ясалган. Мәсәлән, *рахман* эпитетына антропокомпонентлар ялганып: Фәйзерахман, Фәтхерахман, Фазлырахман, Хәбибрахман, Галирахман, Рахманзадә, Миңлерахман, Рахманбай, Рахманби, Рахманбәк, Рахманкол һ. б.; *кәрим* эпитетына исем компонентлары кушылып: Фәезкәрим, Әхмәткәрим, Миңлекәрим, Кәримбай, Кәримбәк, Кәримхан, Кәримхужа, Кәримша, Кәримжан һ. б. кебек исемнәр барлыкка килгән.

Тарихи антропонимиконьбызда ислам диненә нигез салучы Мөхәммәтнен, аның сәхәбәләре һәм якыннарының исемнәре аеруча актив кулланылышка ия була.

Мөхәммәт Коръәндә Әхмәт исеме астында гәүдәләнә. Телдән сөйләнгән хәдисләренә пәйгамбәр үзен Мөхәммәд дип тә, Әхмәд дип тә, Мәхмүд дип тә, Хәмид дип тә атый. Бу исемнәрнең барысы да «дан, мактау» төшенчәсен белдерә торган бер үк *хмд* тамырына кайтып кала.

Мөхәммәт, Әхмәт, Мәхмүт, Хәмид дигән исемнәргә, гарәби һәм фарси генезислы антрополексемалар ялганып, күп кенә кушма төзелешле кеше исемнәре барлыкка килгән һәм ислам йогынтысында болгар-татарлар тарафыннан да кулланышка алынган. Болгар-татарларда бу исемнәргә, үз антропокомпонентлары кушылып та яңа исемнәр ясалган.

Мондый исемнәрнең күбесе Мөхәммәт исеменә нигезләнәп ясалганнар: Мөхәммәтбакый, Мөхәммәтбакир, Мөхәммәтзакир, Мөхәммәтгали, Мөхәммәтшакир, Мөхәммәтжан, Мөхәммәтша (һ), Шаһимөхәммәт, Мөхәммәтхан, Ханмөхәммәт, Аймөхәммәт, Баймөхәммәт, Бикмөхәммәт, Дусмөхәммәт, Илмөхәммәт, Ишмөхәммәт, Мөхәммәтиш, Нурмөхәммәт, Мөхәммәтнур, Ташмөхәммәт, Чалмөхәммәт, Килмөхәммәт, Миңлемөхәммәт, Шәмсемөхәммәт, Кадермөхәммәт, Уразмөхәммәт һ. б.

Татар теле сөйләшләрәндә Мөхәммәт исеме һәм аның кушма төзелешле төрләренәң байтак кына диалекталь вариантлары барлыкка килгән: Мөхәмәй, Мөхәмми, Мөхәм,

Мокамай, Мукай, Мукач, Мухач, Мамай, Мамак, Мамук, Мамаш, Мәмәт, Мәмбәт, Мамыш, Мәмәш; Баймөхәммәттән: Баймәмәт, Баймәт, Байми, Баймук, Байман, Баймуш, Баембәт; Бикмөхәммәттән: Бикмәмәт, Бикмәт, Бикми, Бикмүш, Бикмүч, Бикмүк, Бимәт, Бикмәй, Бикәү, Бикмәч, Бикмеч, Бикуш; Ишмөхәммәттән: Ишмәмәт, Ишмәт, Ишмәй, Ишми, Ишмүк, Ишүк, Ишмуй, Ишмәк, Ишәй, Иши, Ишуй, Ишмекәй, Ишембет; Нурмөхәммәттән: Нурхәмәт, Нурми, Нурмат, Нурмый, Нурмай, Нурмач, Нурмук, Нурмак, Нурхәми, Нирхи, Нурмуш; Калмөхәммәттән (абсолют синонимы Миңлемөхәммәт): Калмәмәт, Калмәт, Калмай, Калмый, Калми, Камәт һ. б. Болардан татарларда Мөхәммәтов, Мөхәммәев, Мөхәммиев, Мөхәмов, Мокамаев (татар-мишәрләрдә), Мукаев, Мукачев, Мухачев, Мамаев (себер татарларында), Мамаков (керәшен татарларында), Мамуков, Мамашев, Мәмәтов, Мәмбәтов, Мәмәшев, Мамин (татар-мишәрләрдә), Мамышев; Баймөхәммәтов, Баймәмәтов, Баймаметов, Баймәтов, Байметов, Баймиев, Баймин, Баймуков, Байманов, Баймутов, Баймушев, Баймушин, Баембетов; Бикмөхәммәтов, Бикмәмәтов, Бикмаметов, Бикмәтов, Бикматов, Бикметов, Бикмиев, Бикмин, Бикмушев, Бикмучев, Бикмуков, Бимәтов, Бикмәев, Бикмаев, Бикмачев, Бикмечев, Бикушев, Бикушин һ. б. фамилияләр ясалган.

Әхмәт (иң данлы, иң мактаулы) исеменә нигезләнәп: Әхмәтбакир, Әхмәтбакый, Әхмәтбарый, Әхмәтвафа, Әхмәт-Вәли — Вәлиәхмәт, Әхмәтгази — Газияхмәт, Әхмәтгали — Галиәхмәт, Әхмәтгани — Ганиәхмәт, Әхмәтгариф, Әхмәт-Зыя — Зыяәхмәт, Әхмәтзадә, Әхмәтзакир, Әхмәтзәки, Әхмәтрәсүл — Рәсүләхмәт, Әхмәтсәдыйк, Әхмәтсафа, Саниәхмәт, Әхмәтсәет — Сәетәхмәт, Әхмәтфәез — Фәезәхмәт, Әхмәтшакир, Әхмәтша, Әхмәтшәриф, Әхмәтжан, Әхмәтьяр, Әхмәтбай, Әхмәтбәк, Миңлеәхмәт, Муллаәхмәт, Хужаәхмәт, Хужияхмәт, Әхмәтгәрәй, Нурияхмәт, Нурәхмәт, Әхмәтнур, Әхмәдулла (диалекталь вариантлары: Әхми, Әхмүк, Әхмүч, Ахмук, Ахман, Ахмадук, Ахмуш), Әхмәтһади — Һадиәхмәт һ. б. кебек кушма исеменәр ясалганнар.

Мәхмүт (макталган, мактаулы) исеменә нигезләнәп: Мәхмүдә, Мәхмүтниса, Мәхмүтгали, Мәхмүтвәли, Мәхмүт-солтан, Мәхмүтфоат, Мәхмүтбай, Мәхмүтбәк, Мәхмүт-гәрәй, Мәхмүтхан, Мәхмүтша, Мәхмүтьяр, Мәхмүтжан һ. б. кебек кушма төзелешле исеменәр барлыкка килгән.

Хәмит (мактаулы, мактауга лаеклы) исеме һәм аның диалекталь варианты Хәмәт) исеме катнашып: Хәмидә, Бибиһәмидә, Хәмитбай ~ Хәмәтбай, Хәмитбәк ~ Хәмәтбәк, Хәмитвәли ~ Хәмәтвәли, Хәмиткамал, Хәмитхан, Хәмит-

ша, ~ Хәмәтша, Хәмитжан ~ Хәмәтжан, Хәмәтвафа, Хәмәтгали, Хәмәтгалим, Нурхәмит ~ Хәмитнур ~ Хәмәтнур, Хәмәтрәхим. Хәмәтсафа, Хәмәтсәгыйть һ. б. кебек кушма төзелешле кеше исемнәре ясалган һәм гамәлдә йөргән.

Ислам руханилары тарафыннан Мөхәммәт пәйгамбәргә бирелгән эпитетлар да вакытлар узу белән ислам динендәге халыкларда актив кулланылыштагы кеше исемнәренә әверелгәннәр: Рәсүлулла (алланың илчесе), Нәбиулла (алланың пәйгамбәре), Камил (мөкәммәл, һәр ягы житеш), Кәрим (юмарт, мәрхәмәтле), Вәси (яклаучы), Лотфулла (алла мәрхәмәте), Нигъмәтулла (алла бүләге), Мостафа (сайлап алынган, иң саф; башкалардан өстен), Мохтар (сайланган, сайлап алынган), Хәйдәр (арыслан), Жәвад (юмарт), Һади (туры юл күрсәтүче, туры юлга күндерүче), Әмин (ышанычлы, тугрылыклы) һ. б.

Ислам дине йогынтысында Мөхәммәт пәйгамбәрнең төп сәхәбәләре һәм хәлифләре Әбүбәкер (яшь дөя атасы), Гомәр (яшәеш, гомер итү, чәчәк ату), Госман (акрын, ашыкмас), Гали (бөөк, олы дәрәжәле) исемнәре һәм Әбүбәкәргә бирелгән Ситдыйкь (тугрылыклы), Гомәргә кушылган Фарук (яхшы белән яманны нечкәләп аера белүче), Госманга бирелгән Зиннурайни (нурлы бизәк, нур иясе), Галигә кушылган Мортаза (сайлап алынган) кушамат-эпитетлары да мөселман халыкларында популяр булалар.

Ислам йогынтысында Мөхәммәт пәйгамбәрнең әтисе Габдулла (алла колы), әнисе Әминә (1. ышанычлы тугрылыклы; 2. куркусыз, тыныч), абыйлары Габбас (кырыс, катгый) һәм Хәмзә («үткен, өтеп ала торган» мәгънәсендә, Мөхәммәт Әсәдулла, ягъни «алланың арысланы» дип атый), хатыннары Хәдичә (житлекмәгән, вакытыннан элек туучы), Гайшә (яшәүче, тере), кызлары Фатыйма (имүдән аерылган), Өммегөлсем (ал яңаклының анасы), Зәйнәп (тулы гәүдәле, таза), Рокыя (тылсым; күңелне үзенә тартып торучы, жәлеп итүче), оныклары Хәсән (чибәр, матур; яхшы), Хөсәен (чибәр, гүзәл, яхшы; ике матурның берсе) һәм башка туган-тумачаларының исемнәре дә киң таралышка һәм кулланылышка ия булган. Хәсән һәм Хөсәен — игезәк ир балаларга, Хәдичә һәм Фатыйма (Фатыйманың әнисе Хәдичә булган) — игезәк кыз балаларга кушыла торган традицион исемнәр.

Библиядәге пәйгамбәрләрнең исемнәре дә мөселманнарның «изге исемнәре»нә әверелеп киткән: Адәм (адәм, кеше), Гайса (алла мәрхәмәте), Гозәер (ярдәмче, теләктәш), Давыт (сөекле, үзенә жәлеп итүче), Ибраһим (халыклар атасы), Исхак (ул көлдә), Исмәгыйль (алла үзе ишетә),

Идрис (өйрәнүче, укучы), Ильяс (алла могжизасы), Йосыф (алла тарафыннан арттырылган, өстөлгән гүзәллек), Муса (бала), Сөләйман (исән-имин яшәүче; тыныч), Шогаеп (нурлы), Хозыр (мәңге үлемсез), Якуб (ияреп баручы, артыннан калмаучы), Яхъя (жанландыручы), Әюп (тәүбә итүче) һ. б. Ислам руханилары исламның төп пәйгамбәрләре булып саналган Адәм пәйгамбәргә Сафиулла (алланың сайлап алганы), Мусага — Кәлимулла (алланың әңгәмәдәшчесе), Гайсага — Рухулла (алланың рухы), Ибраһим пәйгамбәргә Хәлиулла (алланың дустаны) дигән өстәмә исемнәр биргәннәр. Пәйгамбәрләренң чын исемнәре һәм эпитетлары мөселман дөньясында шулай ук киң таралган һәм актив кулланган.

Ислам дине титулларына (*ахун, имам, мулла, сәет, хажжи, хужа, хәзрәт, шәех* һ. б.) нигезләнеп барлыкка килгән кеше исемнәре дини төшенчәләргә бәйле исемнәренң аерым бер төркемен тәшкил итә. Без алар турында алдагы бүлектә сүз алып бардык.

Мөселман бәйрәмнәренң атамаларына нигезләнеп тә гади һәм кушма төзелешле кеше исемнәре ясалган.

Мөселман бәйрәмнәре күп түгел, һәм алар барысы да беренче тапкыр ислам диненә өндәүче Мөхәммәт пәйгамбәр исеме белән бәйләнгән.

Ислам дине барлыкка килгәч туган һәм барлык мөселманнар өчен мәжбүри саналган бәйрәмнәр икәү — ураза һәм корбан бәйрәме.

Милади белән X, һижри белән III йөздә боларга тагын өч бәйрәм өстәлә, «ләйләте әл-кадер» — сер ачылу төне (татарлар «кадер кичәсе» диләр), «гарәфә» — искә төшерү бәйрәме һәм «ләйләте әл-бәраәт» — үлгәннәр рухына дога кылу бәйрәме.

Милади белән XII, һижри белән V йөздә янә ике бәйрәм өстәлә: «мигъраж» — Мөхәммәтнең Мәккәдән Бәйтәлмөккәтдәскә (Иерусалимга), аннан «алла янына төнге сәяхәтен» искә алу бәйрәме һәм «мәүлет» — Мөхәммәтнең туган көне.

Бу бәйрәмнәр, Коръәннең 62 сүрәсендә (9 нчы аять) телгә алынган жомганы исәпләмәгәндә, ислам диненң «мәжбүри» кагыйдәләренә бәйләнмәгәннәр. Алар ислам барлыкка килгәннән соң күп еллар үткәч уйлап чыгарылганнар.

Хәзер безнең якларда таралган сөнни мәзһәбе мөселманнарындагы дини бәйрәмнәргә һәм аларның атамаларына нигезләнеп ясалган кеше исемнәренә тукталып үтик.

У р а з а б ә й р ә м е (Гайде фитыр). Бу бәйрәмдә ураза

тоткан һәр кеше шәригать нигезендә муллаларга фитыр сә-
дакасы бирергә тиеш. Бәйрәмнен исеме дә энә шул фитырга
бәйләнгән. Ураза тотучылар, үзләренәң ай буена көндезен
ач торып, төннәрен уяу булулары, тәрәвих намазы укыган-
нары өчен алладан «теге дөнъя»да бүләк өмет итеп «бәй-
рәм» итәләр.

Ураза бәйрәменәң беренче көнендә махсус намаз — *га-
ет* укыла. Моңысы инде борынгыларның уразадан соң ае-
рым ашарга ярамый дигән карашларына һәм кабилә
белән бергә жыелып, алладан рөхсәт сорау йоласына кай-
тып кала.

Гает көнне туган ир балаларга *гает* сүзе кәргән исем
кушу гадәте йола-традиция булып киткән: Гает (диалек-
таль вариантлары — Ает, Аит. Болардан Гаетов, Аетов, Аи-
тов фамилияләре ясалган), Гаетбай ~ Аетбай, Гаеткол ~
Аиткол, Гаетмөхәммәт (диалекталь вариантлары Аетмөхәм-
мәт, Аетмәт, Айтмәт, Әйтмәт, Әйтүкә, Әйүкә), Гаетхан,
Гаетхужа, Гаетжан һ. б.

Электә татарларда рамазан аенда ураза тотканда, таң
атканчы сәхәр ашау вакытында, туган кыз балаларга гарә-
би чыгышлы сәхәр («таң ату; сәхәр вакыты») компоненты
булган исем кушу йола-гадәте урын алган. Сәхәрбан («таң-
чы», таң атканда — сәхәр вакытында туучы кыз бала. Ка-
зан губернасы буенча 1834—1858 елларда уздырылган Ре-
визские сказки материалларына караганда, бу исем XVIII
гасыр азагында һәм XIX гасыр урталарында Казан артын-
дагы татар авылларында еш очраган), Сәхәрбану, Сәхәр-
бикә, Сәхәрбәнәт, Сәхәрия, Сәхәрхәят һ. б.

Корбан бәйрәме. Бу бәйрәмдә мөселманнар кор-
бан чалалар. Корбан чалу йоласы да, ураза кебек үк, бо-
рынгы мәжүсиләрдән күчәрәп алынган. Аның тарихы бо-
рынгыларның жан бар, дип ышануларына, анимизмга ба-
рып тоташа. Кыргыз халыклар үзләренәң шәхси һәм иҗти-
магый тормышларындагы һәр күренеш жаннар тормышы-
на да хас: жан ашый да, эчә дә, өйләнә дә, бала да таба
дип уйлаганнар. Жаннарның иң яраткан ризыгы кан дип
уйлап, алар өчен кан агызганнар. Шуннан корбан чалу ки-
леп чыккан.

Ислам дине иң элек Гарәбстанда киң таралган. Андагы
борынгы мәжүсиләр йоласы, Тәураттагы Ибраһимның улы
Исхакны (мөселманнарда Исмагыйльне) корбан чалу ту-
рындагы әкияткә бәйләп, корбан чалу изге йола итеп канун-
лаштырылган.

Электә корбан аенда, бигрәк тә корбан бәйрәме көнне
туган балаларга гарәпчә *корбан* (үз-үзен аямаучы, корбан

итүче, фида кылучы) сүзе кергән кеше исемнәре биргәннәр: Корбан, Корбаний, Корбанай, Корбанбай, Корбанбакый, Корбанбикә, Корбанбулат, Корбанбәк, Корбанвәли, Корбангази, Корбангали, Корбангилде, Корбанкол, Корбангөл, Корбангүзәл, Корбаннәби, Корбансылу һ. б.

Мәүлет бәйрәме. Бу бәйрәм XII йөздә урнаша, ә Россиягә XIV йөздә генә килеп керә. Ул Мөхәммәтнең туган көненә багышланып, барлык мөселманнарда да, ай календаре белән 12 нче Рабигел-әүвәлдә үткәрелә.

Мәүлет (мәүледе-н-нәби) бәйрәме көнне туган балаларга *мәүлет* сүзе кергән исем кушу йола-мотив булып киткән: Мәүлет-Мәүлидә, Мәүлетбай, Мәүлетбикә, Мәүлетбирде, Мәүлетбәк, Мәүлетгәрәй, Мәүлетдин, Мәүлеткол, Мәүлетхан, Мәүлетша, Мәүлетъяр, Мәүлетжан һ. б.

Гашура бәйрәме дүртенче хәлифә Галинең улы Хөсәеннең үлүенә (дин юлында шәһит китүенә) багышланган. Шул вакыйгага бәйләп, шигый мөселманнары Хөсәен үлгән көнне — мөхәммәд аеның унынчы көнен (гарәпчә гашир «унынчы») дини бәйрәм көне иткәннәр, «шәхсәй-вәхсәй» яки гашура бәйрәме итеп үткәрә башлаганнар. Гашура — гарәп булмаган мөселманнарда мөхәммәд аеның синонимы.

Мөхәммәд аеның унынчы көнендә — Гашура бәйрәме көнне яки гомумән мөхәммәд аенда туган балаларга Гашура, Гаширә — Гаширә, Ашир — Аширә, Әшүр — Әшүрә исемнәрен кушу гадәткә кергән.

Татар балаларына исем кушуда әлеге дини тенденцияне Бохараның схоластик мәдрәсәләрендә укып кайткан мулла-мөдәррисләр алга сөрә.

Дин әһелләре мондый исемнәренә махсус пропагандалап, аларны туплап, аерым китапчыклар, циркулярлар бастырып чыгарганнар. 1848 елда Казанда «Исеме аллаһе тәгалә әлхәсәни», 1865 елда «Аврадия Фәтхия», 1899, 1900 елларда ахун Бендуковның «Исем. Балага күркәм исем бирергә кинәш һәм укучы сабыйларга һәдия кылырга муафикъ китап», 1914 елда Кәримовларның «Унбер Әхмәт исемнәре» һ.б. китаплар бастырып таратыла. Бу китапларда исемнәренң дини ягы макталып, аларның шәригатькә туры килүе таләп ителә. Аллаһе тәгаләнең 99 күркәм исеме санап чыгыла һәм аларның мәгънәләренә аңлатма бирелә.

Оренбург мөселман дине нәзарәте 1894 елның 13 мартында исемнәр турында махсус циркуляр чыгара (№ 1886) һәм гамәлгә ашыру өчен мөхәммәд имамнарына жиберә.

Бу циркулярда мөхәммәд имамнарына, муллаларга яна туган балаларга нинди исемнәренә кушмаска, ниндиләрен кушарга кирәклегә турында күрсәтмә бирелә.

Тыелган исемнэргэ төрки чыгышлы Жәмэтэй, Сүрсенбай, Салбай, Көсбикә һ. б. исемнэр кертелә. Алар эчтәлексез һәм ямьсез исемнэр итеп санала.

Яңа туган балаларга Рамазан, Рәжәп, Мөхәммәд, Шәһбан, Сәфәр һ. б. кебек ай исемнәрен, жомга, шимбә, якшәмбе, дүшәмбе... шикелле көн атамаларын кушарга тәкъдим ителми. Циркулярда яңа туган балаларга традицион *асыл, иш, им, ахун, бик, бикә, баба, бану, бай, тимер, дәүләт, солтан, мелла ~ мулла, мирза, хан, хажжи, хужа, яр, эмир, жан, гөл* һ. б. антропонимик компонентлар ялганьп ясалган кушма исемнәренә бирмәскә кушыла.

Яңа туган балаларга алла исемнәренә *габде* («кол») сүзе кушылган исемнәренә (мәсәлән, Габдрахман, Габделкәрим, Габделрәхим, Габделкәбир, Габдерәшит һ. б.), пәйгамбәрләр исемнәрен (Мөхәммәт, Әхмәт, Идрис, Ибраһим, Исмагыйль, Исхак, Якуб, Әюп, Муса һ. б.), Мөхәммәт пәйгамбәр сәхәбәләренәң (Әбүбәкер, Гомәр, Госман, Гали), якин туган-тумачаларының исемнәрен (мәсәлән, ир балаларга: Габдулла, Габбас, Хәмзә, Хәсән, Хөсәен, Сәгыйть, Халит, Вәлит, Сабит, Жәббар; кыз балаларга: Фатыйма, Рокыя, Мәръям, Әсма, Зәйнәп, Сафия, Зөбәйдә, Хәлимә, Рабига, Әминә, Ләйлә, Сәгадәт һ. б.) бирергә киңәш ителә.

Исемнэр турындагы бу циркуляр халык арасында канәгатьсезлек һәм шау-шу тудыра.

Татар-башкорт байлары һәм муллалары, имештер, 1897 елгы халык санын алу вакытында мөселманнарны православный итеп язачаклар, чукундырачаклар һәм аларга рус исемнәре бирәчәкләр, дигән ялган хәбәр тараталар. Исемнәренәң социаль-политик ягын күпертеп, аны үзләренәң милләтчел реакция пропагандалары максатында татар халкын солтан Төркиясенә китәргә өндәү өчен файдаланырга тырышалар.

XX гасыр башында, Беренче рус революциясе йогынтысында, татар антропонимиясендә демократик, прогрессив тенденция үсеш ала. Аның асылы халык арасында традицион саф төрки-татар исемнәрен кушу гадәтен яңартудан һәм шулай ук дөнъяви эчтәлекле гарәп һәм фарсы исемнәрен пропагандалаудан гыйбарәт була.

Беренче рус буржуаз-демократик революциясеннән соң татар антропонимиясендә фанатик руханилар житәкли торган реакция агым белән демократик агым арасындагы көрәш тагын да кискенләшә. Татар демократик антропонимик хәрәкәтен Г. Тукай, Ф. Әмирхан, Г. Ибраһимов,

Ш. Бабич кебек күренекле эдипләр һәм халкыбызның башка прогрессив жәмәгать эшлеклеләре житәкли.

Заман таләпләреннән чыгып язылган «Исемнәребез хакында» («Ялт-йолт» журналы, 1911 ел, 4 июнь саны) дигән мәкаләсендә бөек шагыйребез Г. Тукай татарлар арасында дини эчтәлекле исемнәрнең күбәюенә һәм активлашуына борчылып болай дип яза: «...без — татарларның тәрбиясе — дин тәрбиясе. Һәр абзый, һәр агай, һәр бабай диннең ни булса да бер кирәк нәрсәсе, Гыймадетдин, Мифтахетдин, Микъразетдин (диннең терәге, ачкычы, кайчысы). Соң аллага мозаф (алла сүзенә ияртелгән — Г. С.) исемнәр хакында ни дибез? Болар да исәпсез күп ич: Габдулла, Миннулла, Лотфулла, Гайнулла, Шәмсулла, Гобәйдулла, Гыйбадулла, Сәйфулла, Әхмәдулла, Хәкимулла, Галимулла, вә гайре, вә гайреләр».

Г. Тукай татар халкына: «Һәр нәрсәнең гүзәлен яратабыз бит. Бәс мин телимен ки, Бохари муллаларның бөтен черек нәрсәләренә безнең арада бәһа беткән кеби, киләчәктә ул әфиюн башлар уйлап чыгарган ямьсез исемнәр дә татар балаларына кушылмасын!» — дигән ялкынлы өндәмә белән мөрәжәгать итә. Тукай татар балаларына «...Тимер, Алтынбик, Япончы кеби гүзәл милли исемнәребез»нең һәм дөньяви эчтәлекле гарәп-фарсы исемнәренә кушылуын тели. «Гарәп теле — бай телләренә дә баерагы. Татар исемнәрендә «Тәлгать»ләр толугъ итсен (тусын), «Файкъ»лар тәфәүвекъ итсен (өстенлек алсын, күбәйсен), «Фатих»лар фәтех итсен (жиңеп чыксын), «Рифгать»ләр тәрәффегъ итсен (югары ашсын)», — ди.

Г. Тукайның ихлас күңелдән әйтелгән бу олы теләгенә, ялкынлы өндәмәсенә халык шул елларда ук колак сала. Ф. Әмирханның «Исемнәрне татарчалаштыру мөнәсәбәте белән» («Мәктәп» журналы, 1914 ел, 5 сан) дигән мәкаләсә энә шул турыда бик ачык сөйли. Бу мәкалә: «Соңгы елларда Казанның алдынгы гаиләләрендә балаларына чын татарча исемнәр куя башладылар (газеталардан)» дигән сөнеч-куаныч тулы эпиграф белән башланып китә.

Совет чынбарлыгы исә Г. Тукайның әлеге теләкләренә тормышка ашуы өчен кирәкле булган барлык шартларны тудырды.

Дөньяви эчтәлекле гарәп-фарсы чыгышлы алынма исемнәр

Г. Тукай әйткәнчә, гарәп теле (шул жөмләдән фарсы теле дә) дөньяви эчтәлекле кеше исемнәренә дә бай. Аларның

күбесе болгар-татарлар тарафыннан урта гасырларда ук гамэлгә алынган һәм байтагы хәзер дә актив кулланыла.

Төрки-татар чыгышлы борынгы кеше исемнәребезнең лексик-семантик төркемнәре турында сүз алып барганда, дөньяви эчтәлекле гарәп һәм фарсы телләреннән алынган кеше исемнәренә дә шактый киң тукталган идеяк.

О. Т. Молчанова төрки халыклардан алтай исемнәренә ясаган семантик классификациясендә «Кешенең рухи һәм материал халәтенә бәйле исемнәр» дигән зур төркемгә: 1) ижтимагый мөнәсәбәтләргә бәйле кеше исемнәре; 2) төрле һөнәр һәм профессияне белдерүче кеше исемнәре; 3) йорт-жир һәм көнкүреш эсбапларын белдерүче кеше исемнәре; 4) өс киеме һәм бизәнү кирәк-яракларына нисбәтле кеше исемнәре; 5) хайваннар һәм үсемлекләр дөньясы белән бәйле кеше исемнәре дигән төркемчәләрне кертәп карый (Молчанова О. Т., 1970). Татар исемнәре хәзинәсендә урын алган дөньяви эчтәлекле гарәп һәм фарсы исемнәре дә, шушы яссылыкта классификацияләгәндә, югарыда күрсәтелгән бүленеш кысасына кереп бетәләр диярлек.

Гарәп һәм фарсы телләре флектив телләр системасына керә, ягъни гарәп һәм фарсы сүзләренең формалары аффикслар белән генә түгел, ә эчке флексия ярдәмендә дә ясала.

Татар телендә исемнәр грамматик женес буенча берберсеннән аерылмыйлар. Гарәп исемнәрендә исә ике грамматик женес категориясе бар: мөзәккәр (мужской род) һәм мөәннәс (женский род).

Фарсы телендә мөзәккләр һәм мөәннәс категориясе юк. Әмма гарәп теле йогынтысында фарсы телендә дә кеше исемнәрендә мондый категория шактый нык чагыла: Дилроб — Дилроба, Рузи — Рузия, Рушан — Рушания һ. б. Татар теленә кабул ителгән гарәп сүзләренең род категориясе бигрәк тә кеше исемнәрендә чагылыш таба: Рәхим — Рәхимә, Сабир — Сабира, Сәлим — Сәлимә, Хәлим — Хәлимә, Жәмил — Жәмилә һ. б.

Татар телендәге дөньяви эчтәлекле гарәп һәм фарсы исемнәрен югарыда күрсәтелгән семантик төркемчәләргә һәм женес категориясенә нисбәтле рәвештә: а) *хатын-кыз исемнәренә*; б) *ир-ат һәм хатын-кыз исемнәренә* (парлы исемнәр) һәм в) *ир-ат исемнәренә* аерып, анализлап чыгыйк.

1. Ижтимагый мөнәсәбәтләргә бәйле кеше исемнәре: Боларга политик мөнәсәбәтләргә караган һәм социаль халәтне белдерүче исемнәр керә: а) хатын-кыз исемнәре — Вәфидә (делегат, илче), Зәмрә (жәмәгать, төркем, класс). Мәрсүлә (илче), Мәккәмә (хөкем йорты, суд),

б) парлы исемнәр (ир-ат һәм хатын-кыз исемнәре) — Вәкил — Вәкилә (ышанып жиберелгән кеше, вәкил), Каид — Каидә (житәкләүче, житәкче, юлбашчы), Назир — Назирә (мөдир, министр), Наиб — Наибә (урынбасар, наместник), Рәис — Рәисә (башлык, житәкче, председатель), Рәсил — Рәсилә (жиберелүче, илче, вәкил), Рәсүл — Рәсүлә (илче, хәбәр китерүче), Сәфир — Сәфирә (илче, тулы хокуклы вәкил); в) ир-ат исемнәре — Голәм (кол, малай), Ибәт (коллар), Даяр (монах), Ислах (реформа) һ. б.

2. Төрлө һөнәр һәм профессионалярне белдерүче кеше исемнәре: а) хатын-кыз исемнәре — Асия (дәвалаучы, табибә, врач), Маһирә (оста, мастер, һөнәр иясе), Рәдинә (эрләүче), Тәбибә (дәвалаучы, врач, доктор), Шаирә (шагыйрә), Фәния (Фәния — артистка); б) парлы исемнәр (ир-ат һәм хатын-кыз исемнәре) — Газыйф — Газыйфә (музыкант, башкаручы), Насыйф — Насыйфә (хезмәтче), Рәсим — Рәсимә (рәсем ясаучы, художник), Сәүбән — Сәүбәнә (карап, тәрбияләп торучы), Талиб — Талибә (укучы, шәкерт, студент), Тажир — Тажирә (сәүдәгәр, сатучы), Шәфи — Шәфия (шифа бирүче, дәвалаучы, табиб, доктор), Фәкый — Фәкыйһә (юрист), Харис — Харисә (игенче, сабанчы, сукачы, сакчы), Хасип — Хасибә (хисапчы, хисаплаучы), Рәкыйп — Рәкыйбә (күзәтүче, контролер), Гамил — Гамилә (эшләүче, хезмәт итүче, гамәл кылучы), Хатип — Хатибә (оратор, вәгазь сөйләүче), Хажип — Хажибә (хезмәтче, швейцар), Зариг — Зарига (игенче), Мөсәүвир — Мөсәүвирә (архитектор, рәссам), Катип — Катибә (язучы, секретарь), Таир — Таирә (очучы); в) ир-ат исемнәре — Вассиф (врач, табиб, рецепт язучы врач), Гавас (суга чумучы, водолаз), Гамит (гаскәри, сугышчы), Гаттар (хушбуйлар ясаучы һәм сатучы), Гыйльфан (алтын-көмөшчө, ювелир), Гыймай (хезмәтче), Даян (өлкән судья), Каувас (укчы), Мөдир (мөдир, башлык, идарә итүче), Мөдәррис (югары уку йортларында дәрес бирүче укытучы), Наикъ (курайчы, музыкант), Нажар (балта остасы, балтачы), Саят (аучы, сунарчы), Сәях (сәяхәтче, дөнья гизүче, турист), Тәржеман (тәржемәче, толмач), Фавил (борчак белән сату итүче), Сөнгать (осталык, һөнәр) һ. б.

Югарыдагы мисаллардан күренгәнчә, хатын-кызлар өчен дәвалаучы, эрләүче кебек эш-һөнәр төрләре, ә ир-ат өчен сәүдәгәр, хәрби хезмәткәр, сакчы, укчы, балта остасы, сунарчы кебек эш-кәсеп төрләре хас. Хатын-кыз һәм ир-ат өчен уртақ эш-һөнәр төрләре: музыкант, жырчы, дәвалаучы, хисапчы, юрист, художник һ. б.

3. Йорт-жир, көнкүрөш эсбаптарын белдерүчө кеше исемнэре: а) хатын-кыз исемнэре — Майдэ (яулык, кулъяулык), Мэхфэзэ (саклау өчөн эченэ эйбер салына торган савыт; сумка), Мэшрэбэ (су эчэ торган савыт, кружка), Мээва (торак йорт, сыену урыны), Сайфия (дача, жэй көнө тора торган урын), Сэфинэ (зур көймэ), Фэйтүнэ (арба, карета), Каимэ (казык, багана, терэк); б) парлы исемнэр (ир-ат һәм хатын-кыз исемнэре) — Кэндил — Кэндилэ (яктыртучы, лампа, шэм, люстра), Сираж — Сиражия (яктырткыч, шэм, лампа, факел); в) ир-ат исемнэре — Гомдэ (колонна, таяныч, терэк), Микъраз (кайчы), Миндель (кулъяулык), Мифтах (ачкыч), Мисбах (яктылык чыганагы, яктырткыч, шэмдэл, лампа), Тэбэр (балта) һ. б.

4. Өскиеме һәм бизэнү кирэк-ярактарына нисбэтлекеше исемнэре: а) хатын-кыз исемнэре — Дэһинэ (иннек, кершэн), Хэлия (хатын-кызның бизэнү эйберләре), Хэллия (кием-салым, костюм); б) парлы исемнэр (ир-ат һәм хатын-кыз исемнэре) — Гамбэр — Гамбэрия (хушбуй, исле май), Зэйни — Зэйния (бизэкле, бизэлгән); в) ир-ат исемнэре — Зөннар (билбау, кушак), Зиннэт (бизэк, затлы эйбер) һ. б.

5. Хайванар һәм үсемлеклэр дөнъясы белән бэйле кеше исемнэре: Хайваннар дөнъясына нисбэтле исемнэр: а) хатын-кыз исемнэре — Газалия (тау кэжэсе, антилопа), Былбыл (сандугач), Гыйкрэмэ (ана күгэрчен), Дөлделэ (Гали хэлифэ атланып йөргән качыр исеме); б) парлы исемнэр (ир-ат һәм хатын-кыз исемнэре) — Тавис — Тависэ (тавис кошы), Яги — Ягия (акчарлак); в) ир-ат исемнэре — Сэмүр (кош исеме), Бурак (ата дөя), Эбалил (яр карлыгачы, керэшэ), Бэкер (дөя баласы, бота) һ. б. Үсемлеклэр дөнъясына нисбэтле исемнэр: а) хатын-кыз исемнэре — Вэрака (яшь яфрак), Галлэ (ашлык бөртеге), Гыйнэбэ (йөзем), Дэлия (георгин гөле чэчэге, йөзем тэлгэше), Зэрига (шытым, үренте), Рауза (чэчэкле болын, гөлбакча), Сэмэрия (жимешле эйбер), Мөсэмирэ (жимеш бирүче), Сөмбелэ (1. ашлык башлыгы; 2. сөмбел чэчэге), Хөбэйбэ (орлык, ашлык бөртеге), Сэрби (кипарис, сэрви агачы), Лэлэ (тюльпан чэчэге), Шэжэрэ (нэсел агачы); б) парлы исемнэр (ир-ат һәм хатын-кыз исемнэре) — Зэбиб — Зэбибэ (йөзем, йөзем бөртеге), Самир — Самира (жимеш бирүче, жимеш агачы), Зэйтүн — Зэйтүнэ (зэйтүн агачы һәм жимеше); в) ир-ат исемнэре — Ногман (лалэ чэчэгенен бер төре), Тэлха (акация) һ. б.

Үсемлек атамасына нисбәтле, бигрәк тә гөл компонентлы гарәп һәм фарсы исемнәре башлыча хатын-кызларга кушыла.

Татар антропонимиконының гарәби һәм фарсы генезислы хатын-кыз исемнәре сурәтләү исемнәре төркемен тәшкил итәләр. Бу исемнәр күбрәк матурлык, гүзәллек нәфислек, күркәмлек, назлылык, сылулык сыйфатлары белән бәйле. Гарәби һәм фарсы чыгышлы ир-ат исемнәребезнең күпчелеге теләк исемнәре төркеменә карый. Аларына патриотизм, батырлык, кыюлык, белемгә, акыл-тәүфыйкка, кәсеп-һөнәргә ия булу мәгънәләре хас.

Борынгы болгар-татар кеше исемнәренә күбесе жыйнак төзелешле, жиңел әйтелешле булган. Алар, башлыча, ике, сирәк кенә өч ижекән торган. Аз ижекле төзелеш исемнәренә кыскартып, бозып әйтүгә юл калдырмаган. Ике ижекән торган исемне тагын да кыскартып әйтү ихтыяжы тумаган, чөнки ул болай да жыйнак, әйтү, эндәшү өчен уңай, сөйләү-аралашу өчен экономияле. Мондый борынгы болгар-татар исемнәре өч төрле юл белән ясалганнар.

Беренчеләре ике яки өч ижекле тамыр сүздән гыйбарәт күмәклек сүзләренә кеше исеменә әверелүе нәтижәсендә барлыкка килгән: Тимер, Булат, Балкыш. Энже, Чәчкә, Арыслан, Чулпан, Үтәмеш, Туктар, Сыртлан, Сылу, Батыр, Карлыгач, Күке, Тәңкә, Алмуш, Алыр, Канак һ. б.

Икенчеләре бер яки ике ижекле тамыр сүзләренә бергә кушу юлы белән ясалган: Айтуган, Айсылу, Айбикә, Көнсылу, Таңсылу, Иштирәк, Ишбирде, Ишбулды, Алтынбәк, Алтынчәч, Алтынбай, Миңлебай, Гөлбикә, Гөлнур, Миңсылу, Туйбикә, Такташ, Бикташ, Ташбулат, Тимерташ, Таштимер, Чалбай, Чанчура, Байчура, Бикчура, Тимерхан, Хантимер һ. б.

Өченчеләре бер яки ике ижекле тамыр сүзгә: 1) -ай, -әй; 2) -кай, кәй; 3) -ач, -әч, 4) -ак, -әк / -ук, -үк, -ык, -ек; 5) -аш, -әш; 6) -кач, -кәч; 7) -каш, -кәш; 8) -ан, -ән; 9) -чык, -чек; 10) -кына, -кенә, -гына, -генә; 11) -тай, -тәй; 12) -най, -нәй; 13) -ка, -кә һ. б. кебек иркәләү-кечерәйтү кушымчалары ялгану нәтижәсендә барлыкка килгән. Мондый юл белән ясалган кеше исемнәре аз түгел: Балтай, Тукай, Уразай, Котлыкай, Әлкәй, Тимеркәй, Йөзлекәй, Гөлкәй, Балтач, Тукач, Әтрәч, Уразак, Чурак, Дәвек, Кодаш, Тугаш, Тиңиш, Бүкәш, Килдеш, Тиңкәч, Татлыкач, Сатукач, Татукаш, Тиңкәш, Балтан, Дәүләкән, Чурачык, Колчык, Уразчык, Бәйчек, Байгына, Ишкенә, Биккенә, Колтай, Чурмантай, Биктай, Гөлнәй, Апанай, Ишнәй һ. б.

Кайбер исемнәр исә икешәр иркәләү-кечерәйтү кушым-

часы кабул иткән: Абашкай (аба — «өлкән ир туган, абый» + *-ш* + *-ай*), Бикчәнтәй (бик — «нык» + *-чән* + *-тәй*) һ.б. Борынгы кеше исемнәре составында урын алган антропонимик иркәләү-кечерәйтү кушымчаларының күбесе әле хәзер дә татар халкының жанлы сөйләм телендә (диалектларда һәм сөйләшләрдә) кеше исемнәре сферасында шактый актив кулланылышка ия.

Борынгы исемнәребезнең ике ижекле төзелештән гыйбарәт традицион милли калыбы соңрак татар теленә гарәп, фарсы һәм рус телләреннән алынган исемнәрнең һәм ике тел сүзе кушылып ясалган гибрид исемнәрнең төзелеш-әйтелешенә дә зур йогынты ясый. Аларның фонетик йөзе, морфологик төзелеше татар теле закончалыкларына шактый нык буйсындырылган хәлдә үзләштерелә. Элеге ике ижекле калып тәэсирендә халык өч-дүрт ижектән торган алынма кеше исемнәрен ике ижеккә калдырып кыскарта, борынгы исемнәребезгә тартымлы итеп, аларга типологик якынайтып куллана.

Татар телендә гарәби һәм фарсы чыгышлы кеше исемнәрен кыскартып әйтү, аларны фонетик-морфологик яктан үзләштерү нигездә югарыда күрсәтелгән антропонимик иркәләү-кечерәйтү (субъектив бәя) кушымчалары ярдәмендә формалаштырыла:

-ай, -әй / -ый, -и: Камалетдин > Камай > Кашшафетдин > Кашай, Билалетдин > Биләй, Фәсхетдин > Фәсхи, Фәсәй, Фәси, Мостафа > Мостай яки Мостый, Муртаза > Муртый, Фәхретдин > Фәхри, Фәйзулла > Фәйзи, Фирдәүсә > Фирди, Хәмделниса > Хәмди, Жәләлетдин > Жәләй, Әсәдулла > Әскый һ.б.

-ка, -кә: Сәйфулла > Сәйкә, Ярулла > Яркә, Садретдин > Садка һ. б.

-кай, -кәй (диалекталь вариантлары *-ка, -кә, -ки*): Сибгатулла > Сибкай, Кәлимулла > Кәлкәй, Газизулла > Газикәй, Шәмсетдин > Шәмкәй, Дәүләткәй > Дәүләки, Гыйбадулла > Гибәкә һ. б.

-ач, -әч, -уч, үч: Нурмөхәммәт > Нурмач, Рәхмәтулла > Рәхмүч, Хәлиулла > Хәлүч, Хәбибулла > Хәбүч, Кәбирулла > Кәбүч, Хәйрулла > Хәйрүч, Талибулла > Тәлүч, Мәръям > Мәрүч һ. б.

-ак, -әк, -ук, (-юк), -үк: Мифтахетдин > Митак, Вәлиулла > Вәләк, Шаһидулла > Шайдук, Заһидулла > Зайдук, Галиулла > Алюк, Шәмсетдин > Шәмүк, Идиятулла > Идюк, Шәнгәрәй > Шәнүк, Ишмөхәммәт > Ишүк һ. б.

-аш, -әш, -ыш, -еш, -уш, -үш: Ибраһим > Ибраш, Зәйнәтдин > Зәйнәш, Габдулла > Габдуш яки Апуш, Сәйфул-

ла>Сәйфуш, Сәлимулла>Сәлмүш, Гайнекамал>Гайнуш, Бикмулла>Бикмуш, Хәйретдин>Хәйрүш, Бәдретдин>Бәдрүш, Жәләлетдин>Жәләш һ. б.

Татар телендә алынма кеше исемнәре түбәндәге фонетик-акцентологик чаралар ярдәмендә дә кыскартыла:

1) кушма тамырлы кеше исемнәренен беренче өлешен ташлап, икенче өлешен генә әйтү (а ф е р е з и с): Вәли-әхмәт>Әхмәт, Хәбибрахман>Рахман, Габделхак,>Хак, Хөснижамал>Жамал, Габделхәй>Хәй, Фәтхелислам>Ислам, Мингази>Гази, Маһисәрвәр>Сәрвәр, Бибижамал>Жамал һ. б.

2) кушма тамырлы кеше исемнәренен икенче өлешен ташлап, беренче өлешен генә әйтү (а п о к о п а): Нуриәхмәт>Нури, Гарифулла>Гариф, Сиражетдин>Сираж, Сафиулла>Сафи, Әсфәндияр>Әсфән, Сәрбижамал>Сәрби, Маһикамал>Маһи, Әһликамал>Әһли, Әсмабану>Әсма, Зиһникамал>Зиһни һ. б.

3) алынма исемнен баштагы ижеген яки ижекләрен кыскарту (а ф е р е з и с): Жомгакай>Йомакай>Макай, Исрафил>Рафил, Өммехани>Мохани, керәшен татарлары Александрны — Сандыр, Александраны — Сандра диләр һ. б.

4) исем уртасында сузык авазны, авазлар тезмәсен яисә ижекләренә кыскарту (с и н к о п а): Халисә>Халсә, Газизә>Газзә, Хәдичә>Хәйчә, Нәфисә>Нәфсә, Гафифә>Гаффә, Нурдидә>Нурдә, Шаһинур>Шайнур, Бикмөхәммәт>Бикмәт, Уразмөхәммәт>Уразмәт, Ширмөхәммәт>Ширәмәт, Шаһимөхәммәт>Шахмәт, Әлмөхәммәт>Әлмәт, Ирмөхәммәтшәез>Ирмешык, Миңлежиһан>Миңжан, Миңлехан>Миңхан, Мөхәммәтша>Мәтша, Мөхәммәтәюп>Мәюп, Мөхәммәтиш>Мадыш яки Маеш, Хәлиулла>Хәллә һ. б.

5) исемнен соңгы ижеген яки ижекләрен кыскарту (а п о к о п а): Мөхәммәт>Мөхәм, Сөләйман>Сөләй, Габдулла>Абдул, Хәйрулла>Хәйрул, Хөснулла>Хөснул, Лотфулла>Лотфул, Гайнулла>Гайнул, Кәүсәрия>Кәүсәр, Жәүһәрия>Жәүһәр, Бибисара>Бибиса, Фатыйма>Фатый, Әбүәпсәләм>Әбүәп һ. б.

6) исем уртасындагы һәм азагындагы сузык авазларны яки ижекләренә кыскарту: Миләүшә>Милүш, Хәбибулла>Хәбул, Газизулла>Газул, Хәбибрахман>Хәбра һ. б.

7) исемнен баштагы һәм соңгы ижекләрен кыскарту: Мөсәббихә>Сәбби, Мөхәммәтдин>Хәммәт, Гыйбадулла>Бадул һ. б.

Татар телендә гарәп һәм фарсы исемнәренен фонетик-морфологик үзгәрешләр кичерүенә, борынгы төрки-татар кеше исемнәренен гомумтөрки һәм болгар чорыннан ук килә торган ике ижекле традицион жыйнак милли калыбы тәэсиреннән тыш, телебезнең диалекталь фонетик системалары да шактый зур йогынты ясаган.

Билгеле булганча, татар телендә өч диалект бар: урта диалект, көнбатыш (мишәр) диалекты һәм көнчыгыш (себер татарлары) диалекты. Бу диалектларның һәркайсы берничә сөйләшкә аерыла.

Татар теленен диалект һәм сөйләшләрненә хас булган төп фонетик үзенчәлекләр гарәби һәм фарсы чыгышлы алынма кеше исемнәрен әйтү-үзләштерүдә дә чагылыш таба.

Урта диалектка хас «ж»ләштерү күренеше тәэсирендә һәм я (*йа, йә*) авазына башланган алынма исемнәр «ж»ләштереләләр: Якуп > Жакуп, Ясмин — Ясминә > Жәсмин — Жәсминә, Ярулла > Жарулла, Язит — Язидә > Жәзит — Жәзидә, Яһүдә > Жәһүдә һ. б.

Көнбатыш һәм Көнчыгыш диалектларга, киресенчә, «й»ләштерү күренеше хас. Бу диалектларда сүз башында «Ж» авазы әйтелергә тиешле алынма исемнәренә дә «й»ләштереп әйтәләр: Жәмил — Жәмилә > Йәмил — Йәмилә, Жәббар > Йаббар, көнчыгыш диалектта Чаппар, Жәүдәт > Йәүдәт, Жамал > Йамал (көнчыгыш диалектта Чамал) һ. б.

Урта диалектның күпчелек сөйләшләрненә «ф» тартыгын «п» белән алмаштырып сөйләү хас: Фатыйма > Патыйма, Фатих > Патих, Фазлый > Пазлый, Фәхри > Пәхри һ. б.

Көнбатыш диалектның фонетик системасында w, ғ («гаен») к, х, һ тартыклары юк. Составларында әлегә авазлар булган алынма исемнәр дә диалекталь әйтелешкә дучар ителәләр: Wәли > Вәли, Гариф > Ариф, Галим > Алим, Галия > Алия, Гадил > Адил, Гаделниса > Әделниса, Хәмзә > Әмзә, Хәлимә > Әлимә, Гади > Ади, Гания > Ания, Гәдия > Әдия, Маһинур > Майнур, Жиһанша > Йианша, Заһидә > Заидә, Хәдичә > Кәдцә > Кацюк һ. б.

Көнбатыш һәм Көнчыгыш диалект вәкилләре дифтонгларны монофтонглаштырып сөйләләр: кыйбат > кибат, кайчан > кацан, Барый > Бари, Бакый > Баки һ. б.

Татар теленен көнчыгыш диалектында янгырау б, д, ж з, жс авазлары кулланышта йөрми. Алар алынма исемнәрдә дә сангырау парлары белән алмашына. Б > п, з > с, д > т, ж > ч күчеше барлыкка килә: Бану > Пану, Баттал > Паттал, Дания > Тания, Диларә > Тиларә, Зарифа > Сарифа,

Жәмил — Жәмилә > Чәмил — Чәмилә, Энже > Энче, Жаббар > Чаппар, Тажетдин > Тачеттин һ. б. Себер татарлары теленә тартык авазларның борынгы составы саклану хас. Шуңа көнчыгыш диалектта алынма *ф, х, һ* тартыклары юк. *Ф > п, х > к* күчеше хас: Фазыл > Пасыл, Зифа < Сипа, Фәез > Пәес, Харис > Карис, Хәтимә > Кәтимә, Хәдичә, < Кәдичә, Фатиха > Патига. Ике сузык уртасында килгәндә «*х*» тартыгы «*г*» яңгырау тартыгына күчә: Ахун > Агун, Әхмәт > Әгмәт һ. б. *Һ* авазы бөтенләй төшөп кала: Һади > Ати, Һарун > Арун, Зөһрә > Сөрә, Таһир — Таһира > Таир — Таира, Жиһанша > Чианша, Заһир > Саир һ. б. *Ғ* («гаен») авазына башланган алынма исемнәрдә бу аваз себер татарлары әйтелешендә дә, татар-мишәрләрдәге кебек, бөтенләй төшөп кала: Гали > Али, Галия > Алия, Галим > Алим, Галимә > Алимә, Гайса > Айса, Гарифә > Арифә һ. б.

Шулай итеп, татар антропонимиконының катлаулы үсеш эволюциясе кичереп формалашуын, аның төрле этнолингвистик катламнарны, лексик-семантик төркемнәрне һәм телара бәйләнеш-контактлашу күренешләрен үз эченә алуын күрәп үттек.

БӨЕК ОКТАБРЬ НЭМ ИСЕМНЭРЕБЕЗ

Барлык төр ялгызлык исемнэре, тел факты буларак, жэмгыять төзелеше нэм аның тарихы белэн бик тыгыз бэйлэнгэн. Совет властеның житмеш ике елы дэвамында татар теленен барлык тармаклары да кин колачлы, тирэн нэм катлаулы үсеш, баю, тулылану процессын кичерде. Социалистик тормыш шәһәр, авыл, поселок һ. б. топонимиясенә нэм антропонимиягә (бигрәк тә исемнэргә, фамилиялэргә, псевдонимнарға) сизелерлек тээсир ясады. Телебезнен ялгызлык исемнэре (ономастика) тармагында да яңа сыйфатлар барлыкка килде, үзгэрү-үсү процессы хэзер дә дэвам итә.

Бөек Октябрь социалистик революциясеннэн сон, татар антропонимиясендә баю нэм яңару процессы, нигездә, түбэндәге дүрт төрле юл белэн бара:

1. Борынгы исемнэренен, традицион рэвештә саклана килеп, яшь буынга бирелә баруы. Татар теле тарихында ерак гасырлардан килә торган, борынгы горейф-гадэтлэр, мәжүси йолалар белэн бэйлэнешле төрки-татар исемнэре (Тимер, Алтын, Булат, Минлегөл, Арслан, Сусулу, Карлыгач, Үлмәс, Айсылу, Айтуган, Айдар, Айрат, Алмаз, Чулпан, Тансык, Илбарс, Сөендек, Миңсылу һ. б.) нэм X гасырдан башлап болгар-татарларға ислам дине аша кергән гарәп нэм фарсы исемнэренен жыйнак (күбесенчә ике ижекле), матур яңгырашлы дөнъяви мэгънэлелэре (Фэрит, Фэридә, Хэмит, Хэмидә, Халит, Халидә, Харис, Мансур, Вахит, Сания, Гадил, Гадилә, Сэгадэт, Зөбәйдә, Шамил, Шамилә, Камил, Наил, Наилә, Равил, Равилә, Дания, Элфия, Зөлфия, Рэмзия, Дилбэр, Диларә, Дилә, Жәүһәр, Әхэт, Рәис, Рәисә, Фазыл, Галим, Гомәр, Госман, Әмин, Әминә, Мәдинә, Тэзкирә, Нурия, Самат, Фоат, Мансур, Фoadия, Ләйлә, Фатих, Шәүкэт, Өлфэт, Зөлфэт, Жәүдэт, Зәйтүнә, Зөфәр, Зөбәржэт, Гөлчирә, Халисә, Мәржан, Зөләйха, Кәрим, Кәримә, Рөстәм, Галия, Энәс, Нияз һ. б.) шушы юнэлешкә карый.

2. Борынгы дини ышанулар (тотемизм һәм анимизм), ислам дине йолалары, туганлык терминнары, колбиләүчелек һәм феодализм чоры сословие титуллары, кәсеп-һөнәр атамалары белән мөнәсәбәтле кеше исемнәренен күбесе, бигрәк тә социалистик жәмгыять кешесенен югары әхлак сыйфатларына, аны һәм культурасының үсеш дәрәжәсенә, эстетик зәвыгына туры килми торганнары Октябрьдән соң кулланылыштан төшөп кала бардылар. Хәзерге яшь буын исемнәре арасында: Балтабай, Бишбалта, Байбүре, Бүрехан, Корткай (төрки телләренен угыз төркемендә, мәсәлән, азербайжан, төркмән, төрек телләрендә *корт* — «бүре»), Котбай, Котлыби, Кочкар (татар теленен көнбатыш диалекты сүзе, үзбәк телендә *кочкар*, татар әдәби телендә *тәкә*), Жанбай, Чалбай (Идел болгарлары телендә *чал* — «таш»), Ташбай, Ташбикә, Таштимер, Байбакты, Байкилде, Ханкилде, Бикмулла, Мәүләкол, Мәүләбай, Балабәй (шуннан Бәләбәй шәһәре атамасы), Балаәмир (шуннан Идел болгарлары шәһәре Балымер атамасы), Бабахан, Тимершәех, Акчура, Колчура, Байчура, Чурабай, Ханбек, Биккол, Аллогол, Сәеткол, Бикморза, Шәһиморза, Морзахан, Ишморза, Чураман, Чурамантай, Чакмак, Чакмагыш, Үтәмеш, Әлдәрмеш, Бикләмеш, Тозак, Ходайбирде, Динмөхәммәт, Ишғали, Сәйфетдин, Шәйхелислам, Баһаветдин, Борһанетдин, Рамазан, Хакбирде, Аллабирде, Аллагол, Гыйбадулла, Гайнетдин, Сәетхужа, Мөхетдин һ. б. кебек бик күп исемнәренә очратмыйбыз диярлек.

3. Бөек Октябрьдән соң татар антропонимиясендә бөтенләй яңа исемнәр барлыкка килде. Аларның ясалыш схемасын күздән кичерик.

а) Төрки телләрдә бик борынгы заманнарда ук сүз ясалышында актив чара булган *тамыр сүзне тамыр сүзгә кушу юлы белән хәзерге татар телендә яңадан күп кенә кеше исемнәре ясала* яки шушы юл белән элек ясалган исемнәр актив кулланылышка алына. Мондый кушма исемнәренен бер компоненты булып *ил, ай, нур, ал, наз, таң, фән* сүзләре шактый еш катнаша. Мәсәлән, Ил, Илсәя, Илсәяр, Илдус, Дусил, Илшат, Илүс, Илүсә, Илгиз, Илгизә, Илгизәр, Илдар, Илсур, Илназ, Илнур, Илтөзәр, Илбизәр, Илдан, Гөл, Гөлшат, Гөлсинә, Гөлсу, Гөлнур, Гөлүсә, Гөлүс, Гөлчәк, Гөлсылу, Гөлзәбәр, Гөлназ, Гөлнәзек, Гөлчибәр, Гөлгөл, Гөлйөзем, Гөлүсәр, Гөлнара, Гөлжәүһәр, Айнур, Айназ, Айзат, Айшат, Айбар, Айгөл, Айзирәк, Айсинә, Айданә, Нур, Нурбәхет, Нурхирәк, Нурсинә, Алнур, Алсинә, Алгөл, Сылуназ, Таң, Таңнур, Таңнура, Таңсылу, Фән, Фән-

заман, Фәнүс, Фәнүсә, Фәнзил, Фәнзилә, Фәнзирәк, Фәннур, Фәннура, Фәнзия, Фәндил, Фәндилә һ. б.

б) *Кайбер хатын-кыз исемнәре кушма тамырдан гыйбарәт ирләр исемнә хатын-кыз женесен белдерә торган -а, -ә, -ия кушымчалары ялгану юлы белән барлыкка килде.* Мәсәлән: Илнур — Илнура, Илгиз — Илгизә, Илдар — Илдария, Илсур — Илсура, Айнур — Айнурә, Айгиз — Айгизә һ. б. Гади яки кушма төзелеш тәшкил иткән хәлдә хатын-кыз исеме булып йөри торган берничә исемнәң әлегә кушымчалар ялгану юлы белән вариантлары пәйда булды: Гөлнар ~ Гөлнара, Нәркиз ~ Нәркизә, Дилбәр ~ Дилбәрә ~ Дилбәрия, Рушан ~ Рушания, Гүзәл ~ Гүзәлия, Ләйсән ~ Ләйсәния һ. б.

в) *Тамыр сүзгә иркәләү-кечерәйтү, сүз ясаучы һ. б. кушымчылар ялгану юлы белән яңа исемнәр барлыкка килә:* Гөлкәй, Гөлдәй, Гөлгенә, Гөлле, Гөлем, Гөлгенәм, Гөлләр, Гөлия, Айлы, Нурлы, Нуркай, Алсу, Сылукай, Чибәркәй, Матуркай, Назлы, Көлемсәр һ. б.

г) *Гамәлдәгә кеше исемнәренәң структур төзелешенә һәм әйтелеш-яңгырашына охшату, иярү, чагыштыру юлы белән яңа исемнәр ясала.* Татар антропонимиясендә гарәп һәм фарсы теләреннән алынган күп кенә бер үк мәгънәдәгә сүзләр ирләр өчен дә, хатын-кызлар өчен дә исем булып йөри (Сабир — Сабира, Хәбир — Хәбирә, Зәки — Зәкия, Раил — Раилә, Жәмил — Жәмилә, Мансур — Мансура, Фоат — Фоадия, Гали — Галия, Мөслим — Мөслимә, Хәлим — Хәлимә, Жәмил — Жәмилә, Әсфир — Әсфирә һ. б.). Род категориясенә ия булган гамәлдәгә исемнәргә охшату (хатын-кыз исемнәре -а, -ә, -ия род күрсәткечләре алып) нәтижәсендә шушы төркемгә керә торган яңа исемнәр барлыкка килде. Мәсәлән: Алмаз — Алмазия, Дулкын — Дулкыния, Азат — Азадия, Наз — Наза, Нур — Нура, Риф — Рифа, Руф — Руфа, Бәйрәм — Бәйрәмия, Раниф — Ранифа, Лавр — Лавра, Рубин — Рубина, Флер — Флера, Эльмир — лә — Нурсил, Венера — Венер, Альбина — Альбин һ. б.

Кайбер хатын-кыз исемнәреннән ир-ат исемнәре дә барлыкка килде: Әкълимә — Әкълим, Халисә — Халис, Нурсилә — Нурсил, Венера — Венер, Альбина — Альбин һ. б. Бу мисалларда шулай ук род категориясә хас булган рус теленәң йогынтысы шактый нык сиземләнә.

Г. И. Богин «Лингвистик күренешләренәң психологик аспекты» («Вопросы общего и германского языкознания» жыентыгы, Уфа, 1964) дигән мәкаләсендә Октябрьдән соң татарлар һәм башкортлар арасында -ра, -са, -за, -рә, -сә, -зә ижекләренә беткән яңа хатын-кыз исемнәренәң (мә-

сәлән, Венера, Луиза һ. б.) киң кулланылышка кереп баруы һәм моңа әйтелеш-янгыраш ягыннан иске һәм яңа исем арасында охшашлыкның (мәсәлән, Мөнирә дигән иске исем белән Венера дигән яңа исем арасында) кеше психологиясенә зур йогынты ясауы турында сөйләй.

Татарларда яңа туган сабыйга кушу өчен исем сайлаганда бер гаилә һәм нәсел эчендә ир һәм кыз балаларга башлыча әтисе, әнисе яисә иң өлкән абыйсы, апасы исемнәренә рифмадаш исем бирү гадәтенә зур психоллингвистик фактор булуын әйтеп китәргә кирәк (мәсәлән, Әхмәтша — Жиһанша — Гаделша — Мөбарәкша — Дәүләтша; Шиһабетдин — Хәйретдин — Шәйхетдин — Жамалетдин — Камалетдин — Сәләхетдин; Габдрахман — Фәйзрахман — Фәтхерахман — Хәбибрахман; Габдулла — Сәлимулла — Хәйбулла — Рәхимулла — Закирулла; Әхмәтжан — Сәлимжан — Рәхимжан — Галимжан; Сибгать — Тәлгать — Рифкәт, Самат — Марат — Ренат; Маһикамал — Зиһникамал — Бибикамал — Хөсникамал — Хәтбикамал — Сәрбикамал; Бибинур — Шәмсенур — Маһинур — Жиһаннур — Гөлнур; Әлфия — Зөлфия — Рәмзия — Фәнзия; Фәйрүзә — Мәфрүзә — Рауза — Луиза — Лениза һ. б.). Югарыда сөйләнгән факторлар тәэсирендә, мәсәлән, Фәйзә, Хафизә, Фәйрүзә, Фирәзә, Фәнүзә, Рауза һ. б. кебек *-за*, *-зә* ижегенә рифмадаш янгырый торган Роза, Луиза, Эльза, Лиза, Лениза, Лениза исемнәре таралыш алды. Без, татар телендә кеше исемнәрен охшату-чагыштыру, рифмалаштыру тәэсирендә, мәсәлән, Римза исемендә *-за* ның хатын-кыз исеме ясый торган кушымчага әверелүе кебек гаять кызыклы факт белән очрашабыз (Рим — ирләр исеме, Римза — хатын-кызлар исеме).

Биредә Октябрьдән соң татарлар арасында кайбер кеше исемнәренә аеруча популярлашуы телдән тыш факторлар белән бәйләнешле булуын күрсәтеп үтү урынлы. Илсәяр, Кадрия, Газинур һәм Резеда исемнәренә киң таралуына Гариф Гобәйнә «Маякчы кызы» (1938 ел), Гадел Кутуйның «Тапшырылмаган хатлар» (1935), Г. Әпсәләмовның «Газинур» (1951), Илдар Юзеевның «Таныш моңнар» (1955) әсәрләренә басылып чыгуы, бу әсәрләргә укучының яратуы, алардагы образларга тирән симпатия белән каравы булышлык итте. Илсәяр һәм Кадрия исемнәре 1940 еллардан башлап татар халкының кыз балаларга сөеп кушыла торган исемнәренә әверелделәр. 1950 еллардан алып Газинур һәм Резеда исемнәре популяр булып китте. Башкорт халкының баһадир улы Салават Юлаев, герой шагыйребез Муса Жәлил, Бөек Ватан сугышында

Һәлак булган пафриот шагыйрьләребез Фатих Кәрим, Гадел Кутуй хөрмәтенә ир балаларга Салават, Жәлил, Фатих, Гадел ~ Адиль исемнәрен бирү күзәтелә. СССР халык артисты Шәүкәт Биктимиров, РСФСР халык артистлары Илһам Шакиров, Айрат Арсланов хөрмәтенә 60—80 нче елларда ир балаларга Шәүкәт, Илһам, Айрат исемнәрен кушу шактый популяр булды.

Галиябану, Зөбәржәт, Әнисә, Зәйтүнә, Нурия, Зөләйха, Раушания, Зөлфия, Рәйхан, Фазыл, Сәрия, Фирдәвес, Әлфия, Рәмзия, Сания, Мәдинә, Тәзкирә һ. б. исемнәрнең киң таралуы шушы исемнәргә багышланган татар халык җырлары булудан да килә, әлбәттә.

д) *Кайбер күмәклек исемнәре* (табигатьтәге, тормыштагы күркәм нәрсәләргә, күренешләргә яки социаль-политик төшенчәләргә белдерүче сүзләр) *кеше исемнәре итеп кулланыла башлады*: Чәчәк, Чәчкә, Иркә, Миләүшә, Сөмбел, Лалә, Кояш, Ирек, Азат (сирәк булса да Азат дигән хатын-кыз исеме дә очрый), Бүләк, Очкын, Ялкын, Сандугач, Ләйсән, Ләззәт, Зөвык, Тырыш, Тамчы, Йөзем, Жиләк, Йолдыз, Офык, Шәфәкъ, Аяз, Алма, Якут, Хөррият, Дулкын, Ташкын, Таң, Нур, Байрак, Ландыш, Рубин һ. б.

4. Октябрь революциясеннән соңгы татар антропонимиконына рус теленнән һәм рус теле аша Көнбатыш Европа телләреннән байтак кына исемнәр алынды. Интернациональ характердагы алынма исемнәргә төзелешләре ягыннан ике төркемгә аерып карый алабыз:

а) *тамыр яки нигез сүздән гыйбарәт исемнәр*: Лена, Марат, Марс, Роза, Флер, Флера, Клара, Лилия, Венера, Луиза, Светлана, Резеда, Идеал, Идел, Лариса, Эдуард, Эльмира, Эльза, Карл, Люзия, Октябрь, Октябрина, Энгель, Роберт, Альберт, Розалия, Марсель, Розалина, Марсельеза, Эрнст, Аида, Спартак, Фрунзе, Фидель, Юрий, Юлия, Альбина, Тамара, Ирина, Эмма, Земфира, Нинель (Ленин фамилиясен азаккы аваздан башлап әйтү нәтижәсендә барлыкка килгән) һ. б.

б) *аббревиатур* (кыскартылган кушма) *исемнәр*. Аларның күбесе революцион вакыйганың, халыкара яки совет оешмаларының, атаклы кешеләргә исемнән ясалган. Мәсәлән: Вил, Вилен, — Вилена (Владимир Ильич Ленин), Владлен — Владлена (Владимир Ленин), Марлен — Марлена (Маркс, Ленин), Изил (исполнитель заветов Ильича), Ким (Коммунистический интернационал молодежи), Дипр (Диктатура пролетариата), Юнир (Юный революционер), Ленуза (Ленин — Ульянов заветлары), Лениз — Лениза (Ленинские заветы), Ленар — Ленера (Ленинская армия),

Дамир — Дамира (Да здравствует мир!) һ. б. Хезмәт халкына азатлык китергән революция сүзен икегә бүлү юлы белән Рево дигән ир балалар (сирәк булса да кыз балаларга да кушыла) һәм Люция дигән кызлар исеме барлыкка килде. Бер семья эчендә ир балага Рево, кыз балага Люция дип исем бирү фактлары булды. Аббревиатур исемнәрнең Вил, Ким, Изил, Дамир, Дамира, Люция, Ленар, Ленара, Лениза һ. б. Кебекләре татар антропонимикосында хәзер дә популяр.

Билгеле булганча, совет чорында рус телендә төрле типтагы бик күп кыскартылган кушма сүзләр — аббревиатуралар барлыкка килде. Телнең гомуми системасына хас булган бу күренеш шул системаның ялгызлык исемнәре тармагына үтәп керде. Аларның байтагы татар теленә, аның антропонимиясенә һәм топонимиясенә кабул ителде.

Телебезгә рус теленнән һәм рус теле аша Көнбатыш Европа телләреннән кергән исемнәрнең кайберләре хәзерге вакытта, әйткәнбезчә, бик кин таралган. Күренекле совет ономасты В. А. Никонов «Төрки халыкларда кеше исемнәре» дигән мәкаләсендә, 1967 елда татарлар арасында ир балаларга Альберт, Роберт һәм Марсель, кыз балаларга Лилия, Роза, Резеда, Венера, Эльмира, Лена исемнәренен бик күп бирелүен хәбәр итә. Татарстанда, мәсәлән, 1967 елда 300 малайга Альберт исеме кушылган (Никонов В. А., 1974).

Октябрьдән соң балаларга туган айларының исемнәрен бирү традициясе хәзерге ай исемнәрен бирү юлы белән дәвам иттерелә: Октябрь, Октябрина, Май, Маец, Август, Августина, Сентябрина, Декабрина, Ноябрьрина, Марта һ. б. «Безнең якларда Ватан сугышына кадәр һәм аннан соң да, бүгенге көннәрдә дә яңа туган балаларга, Азат, Ирек, Йолдыз исемнәрен еш кушалар. Сирәгрәк булса да, Рево, Люция, Октябрь, Октябрина исемнәре дә очрый», — дип яза Юныс Юсупов «Социалистик Татарстан» газетасының 1988 ел, 7 ноябрь санында басылып чыккан «Октябрен һәм Иректан» дигән мәкаләсендә.

Шактый гына географик атамалар, кеше исемнәре итеп бирелү аркасында, топонимнан антропонимга әверелделәр. Мәсәлән: Идел, Урал, Казбек, Эльбрус, Гиндия, Алтай, Байкал, Иранья, Саян, Зәй, Рейн, Рим, Кавказ, Памир, Лена, Марсель, Дунай, Иргиз, Ферганә, Энкарә, Ашказар һ. б. Кеше исемнәре белән географик атамалар арасында элек-электән үзара күчеш яшәп килгән (Килдеураз, Минлебай, Әлмәт — Әлмөхәммәттән, Акъегет, Күккүз, Пәрәү, Балтач, Азнакай һ. б. — торак пунктлар; М. Болгари,

Эл-Казани, Г. Кандаый, Г. Курсави, Г. Чокрый, Г. Утыз Имәни, Ш. Мәржани һ. б.— «йай» нисбә фамилияләр). Совет чорында татар ижат интеллигенциясе арасында тәхәлләүс фамилияне топонимга нигезләп ясау күренеше тагын да активлаша: Г. Иделле, Фатих Сәйфи-Казанлы. Фатих Сәйфи-Уфалы, М. Сөндөклә, С. Урайский, Г. Болгарская, Г. Кайбицкая, Г. Камская, Г. Минский һ. б.

Әдәби телдәге бик ерак гасырлардан килә торган *жир, су, таш, яшен, ут, үлән, тамчы, ак, кызыл, ике, өч, жиде, көн, төн, юкә, имән, тары, бодай, кузгалак, ябалак, карга, кичәш, табыш, житен, туку, тун, күлмәк* һ. б. кебек сүзләр аерым бер жәмгыять, буын, коллектив яки шәхес зәвыгына карап башка сүз белән алмаштырыла алмый. Боларга озын гомер, дөвамчанлык, барлык ижтимагый формацияләргә һәм буыннарда да шул мәгънәләрендә даими хезмәт итү хас. Хан, чура, ишан, мулла, мөрит, морза, мәдрәсә, азан, сука, тәпәч, гөбә, калдырча һ. б. кебек сословие титуллары, дини терминнар, иске житештерү кораллары яңа ижтимагый формация шартларында кулланылыштан төшөп, исемнәре архаизмга әверелә. Бу исә күмәклек исемнәре сферасында сайланмалылык процессының үзенчәлекле чагылышына бер мисал.

Антропонимиядә һәм топонимиядә лексик сайланмалылык бер үк дәрәжәдә түгел. Антропонимиядә ул процесс шактый кин һәм хәрәкәтчән, чөнки кеше гомере, тормыш диалектикасы көн саен кемнәндер тууы һәм кемнәндер үлүе белән бәйлә. СССР Үзәк Статистика Идарәсе, мәсәлән, 1965 елда безнең илебездә 4,5 миллион бала тууы турында матбугатта мәгълүмат бирде. Бу сан үзе генә дә бер ел эчендә СССР халыклары телләрендә кеше исемнәренә никадәр хәрәкәтчән булуын, сайланып, яңарып торуын ачык күрсәтә.

Топонимик сайланмалылыкның чикләнүенә, иң элек, физик-географик объект атамаларының тотрыклылыгы, шул территориядә яшәгән халыкларга һәм буыннарда, нигездә, үзгәрешсез хезмәт итүе белән аңлатыла (бигрәк тә елга һәм тау исемнәре үзгәрмичә сакланалар: Идел, Агыйдел, Зөя, Зәй, Ык, Иртыш, Байкал, Шаран, Чирмешән, Сөн, Урал, Алтай, Кабан, Елантау, Кыз тавы һ. б.). Икенчедән, бер ижтимагый формация икенчесе белән алмашынганда үз диктатурасын урнаштырган сыйныфларның идеологиясенә туры килми торган һәм иске идеологияне чагылдырган географик атамаларны (күбесенчә тарихи-административ объектлар, торақ пунктлар һәм урам исемнәрен) жинүче сыйныф идеологиясенә жавап бирә торган яңа символик

атамалар белән алмаштыру берничә елга сузыла, яңа исемнәргә күчү хөкүмәт карарлары белән һәм хезмәт ияләре тәкъдиме нигезендә дәүләт учреждениеләре (авыл, район, шәһәр Советлары, Верховный Советлар) тарафыннан тормышка ашырыла. Моңа өстәп, яңа торак пунктларның, урамнарның көн саен диярлек барлыкка килмәвен, ягъни мондый объектларга көн саен исем кушу ихтыяжы булмавын күрсәтеп үтәргә мөмкин.

Бөек Октябрь социалистик революциясеннән соң, дини эчтәлекле сүзләр, патша, аның түрәләре, эре сәүдәгәрләр, дворяннар, алпавытлар һ. б. исем-фамилиясе белән аталган торак пункт һәм урам исемнәре социалистик тормыш эчтәлегенә туры килә торган яңа исемнәр белән алмаштырылдылар. Тарихи-традицион һәм фәнни әһәмияткә ия булган күп кенә торак пункт һәм урамнарның элекке исемнәре үзгәртелмәде, бу исә географик объект исемнәренен стабильлеген һәм дәвамчанлыгын, элекке һәм хәзерге географик атамалар арасында мәгълүм бәйләнешне тәэмин итте.

Татар антропонимиясендә билгеле бер тарихи чорда яисә бер ел яки, әйткәч, ун ел дәвамында теге яки бу торак пунктта, төбәктә, районда, өлкәдә, республикада ир-ат һәм хатын-кыз исемнәреннән кайсысының иң киң таралуын, кулланышка кайсы яңа исем кергәндә, икенче берсенен кулланылыш майданы тарауын яки бөтенләй юкка чыгуын билгеләү киләчәктә, статистик методка таянып һәм ЭВМ кулланып, махсус тикшеренүләр ясауны сорый. Безнең кулдагы мәгълүматларга караганда, мәсәлән, Казанның Идел буе районында иң киң таралган кыз бала исемнәре Гүзәл һәм Фирая, ирләр исемнәре — Фәрит һәм Рөстәм. Татарстанның Зеленодольск районы Норлат төбәгендә соңгы ун ел эчендә иң киң таралган ирләр исеме — Гомәр белән Госман, кызлар исеме — Әлфия белән Фәридә.

Бөек Октябрдан соң татар антропонимиясе үсешендәге кайбер тенденцияләргә билгеләүдән чыгып, милли антропонимиконныбызда татар халкының социаль-экономик, политик һәм культура казанышлары киң чагылыш тапкан дигән нәтижә ясый алабыз.

Бала туды. Дөнъяга яңа кеше килде. Ана кушу өчен исем кирәк. Матур исем, мәгънәле исем, зәвыклы исем, аһәңле исем — кыскасы, әйбәт исем. Татар халкының дистәләрдән артык гасырларны эченә алган тоташ буынар чылбырыннан гыйбарәт милли исемнәр тизмәсен өзмичә алга таба дәвам итәрлек исем, халык рухын саклай торган исем кирәк. Автор үзенен бу китабы укучыларга шундый исем табарга ярдәм итәр дип ышана.

ТАТАР ИСЕМНӘРЕ ТУПЛАМЫ

Татар исемнәре тупламына башта ир-ат (алардан отчество һәм фамилияләр ясалышының кыен очраklarын күрсәтә), аннан соң хатын-кыз исемнәре алфавит тәртибендә татарча һәм русча язылышта урнаштырылды. Тупламга татар халкының яшь, урта һәм өлкән буын вәкилләре йөртә торган милли исемнәрнең зур күпчелеге кертелсә дә, ул тулылыкка дәгъва итми.

ИР-АТ ИСЕМНӘРЕ

Татарча язылышы

Абыз
Абызбакый
Абызгәрәй
Аван
Агаз
Агат
Агдәл
Аги
(отч. Агиевич, Агиевна;
фам. Агиев, Агин)
Агиш
(отч. Агишевич, Агишевна;
фам. Агишев)
Азамат
Азат
Айбак
Айбар
Айбарс
Айбулат
Айбүләк
Айваз
Айвар

Русча язылышы

Абыз
Абызбакый
Абызгарай
Аван
Агаз
Агат
Агдал
Аги
(отч. Агиевич, Агиевна; фам.
Агиев, Агин)
Агиш
(отч. Агишевич, Агишевна фам.
Агишев)
Азамат
Азат
Айбак
Айбар
Айбарс
Айбулат
Айбуляк
Айваз
Айвар

Айгиз
Айдан
Айдар
Айдархан
Айдаш
Айзат
Айзэк
Айкын
Айман
Айморат
Айморза
Айназар
Айнур
Айрат
Айсар
Айсаф
Айтимер
Айтирэк
Айтуар
Айтуган
Айчуак
Айшат
Акбэк
Акбулат
Акбүлэк
Акдәүләт
Аклаш
Акморат
Акморза
Акназар
Актай
Актаң
Актимер
Актуган
Акчулпан
Акчуак
Акчура
(отч. Акчурович, Акчуровна;
фам. Акчуров, Акчурин, Ак-
чура)
Акъегет
Акжан
Алан
Албарс
Алгай
Алиш
Алкын
Алмаз
Алмай
Алмас
Алпак
Алпар
Алтай
Алтын
Алтынай
Алтынбай

Айгиз
Айдан
Айдар
Айдархан
Айдаш
Айзат
Айзак
Айкын
Айман
Аймурат
Аймурза
Айназар
Айнур
Айрат
Айсар
Айсаф
Айтимер
Айтиряк
Айтуар
Айтуган
Айчуак
Айшат
Акбек
Акбулат
Акбуляк
Акдавлет
Аклаш
Акмурат
Акмурза
Акназар
Актай
Актан
Актимер
Актуган
Акчулпан
Акчуак
Акчура
(отч. Акчурович, Акчуровна;
фам. Акчуров, Акчурин, Ак-
чура)
Акъегет
Акджан, Акзян
Алан
Албарс
Алгай
Алиш
Алкын
Алмаз
Алмай
Алмас
Алпак
Алпар
Алтай
Алтын
Алтынай
Алтынбай

Алтынбөк
Алтынгали
Алтынгэрэй
Алтынтимер
Алчын
Альберт
Аман
Анар
Ансар
Араз
Аргуван, Эргуван,
Ардак
Ардаш
Арзу
Арзубай
Арзубөк
Арсен
Арслан, Арыслан
Арсланбай
Арслангали
Арслангэрэй
Арсланзада
Артем
Артур
Артыш
Аршат
Асаф
Асыл
Асылбай
Асылбөк
Асылгэрэй
Асылзада
Асылзат
Асылморат
Асылмөрдан
Асылжан
Атажан
Атилла
Атлас
Атнабай
Атнахужа
Афзал
Афзалетдин
Афраз
Ахияр
Ахун
Ахунбай
Ахунгэрэй
Ахунжан
Ашкан
Аюхан
Аяз
Аязгол
Аязжан
Бабахан
Багъдасар

Алтынбек
Алтынгали
Алтынгарай
Алтынтимер
Алчын
Альберт
Аман
Анар
Ансар
Араз
Аргуван
Ардак
Ардаш
Арзу
Арзубай
Арзубек
Арсен
Арслан
Арсланбай
Арслангали
Арслангарай
Арсланзада
Артем
Артур
Артыш
Аршат
Асаф
Асыл
Асылбай
Асылбек
Асылгарай
Асылзада
Асылзат
Асылмурат
Асылмардан
Асылджан
Атаджан
Атилла
Атлас
Атнабай
Атнахужа
Афзал
Афзалутдин
Афраз
Ахияр
Ахун
Ахунбай
Ахунгарай
Ахунджан, Ахунзян
Ашкан
Аюхан
Аяз
Аязгул
Аязджан
Бабахан
Багдасар

Бадак
Бадакша
Бадам
Бадамша
Байбарс
Байбулат
Байбэк
Байбүлөк
Байгали
Байдүүлөт
Байиш
Байкара
Байкилде
Байкуэт
Байморат
Байморза
Байназар
Байрак
Байсал
Байсар
Байсолтан
Байсәет
Байтазар
Байтимер
Байтирөк
Байтуган
Байтулла
Байхужа
Байчура
(отч. Байчурович, Байчуровна;
фам. Байчуров, Байчурин,
Байчура)
Байшат
Байъегет
Байжан
Бакир
Бакый
Балтай
Балтач
Барлас
Барс
Барсай
Барый
Басарый
Басыйл
Басыйр
Баттал
Бату
Батыр
Батырбай
Батырбулат
Батыргали
Батыргәрәй
Батыркай
Батырхан
Батырша

Бадак
Бадакша
Бадам
Бадамша
Байбарс
Байбулат
Байбек
Байбуляк
Байгали
Байдавлет
Байиш
Байкара
Байкилде
Байкуат
Баймурат
Баймурза
Байназар
Байрак
Байсал
Байсар
Байсултан
Байсайт
Байтазар
Байтимер
Байтиряк
Байтуган
Байтулла
Байхуджа
Байчура
(отч. Байчурович, Байчуровна;
фам. Байчуров, Байчурин,
Байчура)
Байшат
Байъегет
Байджан
Бакир
Баки
Балтай
Балтач
Барлас
Барс
Барсай
Бари
Басари
Басиль
Басир
Баттал
Бату
Батыр
Батырбай
Батырбулат
Батыргали
Батыргарай
Батыркай
Батырхан
Батырша

Батыржан
Бахтураз
Баязит
Баян
Баһави
Баһир
Баһман
Биарслан
Бибарс
Бигали
(отч. Бигалиевич, Бигалиевна;
фам. Бигалиев, Бигалин)
Биги
Бикбай
Бикбау
Бикбулат
Биккенә
Биккол
Бикморат
Бикморза
Бикмулла
Биктай
Бикташ
Биктаһир
Биктимер
Биктуган
Бикчура
Бикчәнтәй
Бикшат
Бикжан
Билал
Билалетдин
Бижан
Болгар
Борнаш
Борһан
Бостан
Бохар
Бохарай
Булат
Булаттимер
Булатжан
Буран
Буранбай
Бурангол
Бәдамша
Бәдигъ
Бәдретдин
Бәйрәм
Бәйрамгали
Бәйрәмгол
Бәкер
Бәсим
Бәхет
Бәхетгәрәй
Бәхетжан

Батырзян, Батырджан
Бахтураз
Баязит
Баян
Бағави
Бағир
Бахман
Биарслан
Бибарс
Бигали
(отч. Бигалиевич, Бигалиевна;
фам. Бигалиев, Бигалин)
Биги
Бикбай
Бикбау
Бикбулат
Биккина
Биккул
Бикмурат
Бикмурза
Бикмулла
Биктай
Бикташ
Буктағир
Биктимер
Биктуган
Бикчура
Бикчантай
Бикшат
Бикзян, Бикджан
Билал
Билалутдин
Биджан
Булгар
Бурнаш
Бурган
Бустан
Бухар
Бухарай
Булат
Булаттимер
Булатджан
Буран
Буранбай
Бурангул
Бадамша
Бадиг
Бадретдин
Байрам
Байрамгали
Байрамгул
Бакер, Бакир
Басим
Бәхет
Бәхетгарай
Бәхетджан

Бәhti
Бәhtиз
Бәhtияздан
Бәhtияр
Бәшир
Бәшәр
Бәһрам
Бәһрамбәк
Бәһрамша
Бөркет
Бөркетбай
Бүзтимер
Бүләк

Вагыйз
Вазыйх
Вазыйф
Ваиз
Ваис
Ваккас
Вакыйф
Варис
Васи
Васиб
Васихан
Вассаф
Васыйт
Васыйф
Ватан
Вафа
(отч. Вафович, Вафовна;
фам. Вафин)
Вафи
(отч. Вафиевич, Вафиевна;
фам. Вафиев, Вафин)
Вахит
Важип
Ваһап
Вил
Вилдан
Вилдар
Вилнур
Вилсур
Вәдүт
Вәзир
Вәкил
Вәли
(отч. Вәлиевич, Вәлиевна;
фам. Вәлиев)
Вәлид
Вәлим
Вәлиморат
Вәлимордза
Вәлимәрдән
Вәлимөхәммәт
Вәлинур

Бахти
Бахтиз
Бәhtияздан
Бахтияр
Башир
Башар
Бахрам, Баграм
Бахрамбек
Бахрамша
Беркут
Беркутбай
Бузтимер
Буляк

Вагиз
Вазих
Вазиф
Ваиз
Ваис
Ваккас
Вакиф
Варис
Васи
Васиб
Васихан
Вассаф
Васит
Васиф
Ватан
Вафа
(отч. Вафович, Вафовна;
фам. Вафин)
Вафи
(отч. Вафиевич, Вафиевна;
фам. Вафиев, Вафин)
Вахит
Вазип
Ваһап
Виль
Вильдан
Вильдар
Вильнур
Вильсур
Вадут
Вазир
Вакиль
Вали
(отч. Валиевич, Валиевна;
фам. Валиев)
Валид
Валим
Валимурат
Валимурза
Валимардан
Валимухаммет
Валинур

Вәлирахман
Вәлит
Вәлиулла
Вәлихан
Вәлиша
Вәлияр
Вәлиәкрәм
Вәлиәхмәт
Вәсил
Вәсим
Вәсимхан
Вәсимжан
Вәсиф
Вәсият
Вәжи
Вәжип
Вәжит
Вәжиәхмәт
Вәжүд

Габбас
Габделбәр
Габделвәли
Габделгазиз
Габделгани
Габделгафур
Габделкадыйр
Габделкасым
Габделкаюм
Габделкабир
Габделкәрим
Габделлатыйф
Габделмалик
Габделмән
Габделмәннаф
Габделмәжит
Габделнасыр
Габделфаяз
Габделхак
Габделхалик
Габделхарис
Габделхәбир
Габделхәй
Габделхәлим
Габделхәмит
Габделәхәт
Габделжәббар
Габделжәмил
Габденур
Габдерәззак
Габдерәкыйп
Габдерәхим
Габдерәшит
Габдерәүф
Габдрахман
Габдулла

Валирахман
Валит
Валиулла
Валихан
Валиша
Валияр
Валиакрам
Валиахмет
Василь
Васим
Васимхан
Васимджан, Васимзян
Васиф
Васият
Ваджи, Вази
Вазип
Вазит
Вазиахмет
Ваджуд

Габбас
Габдельбар
Габдельвали
Габдельгазиз
Габдельгани
Габдельгафур
Габделькадыйр
Габделькасим
Габделькаюм
Габделькабир
Габделькарим
Габдельлатиф
Габдельмалик
Габдельман
Габдельманнаф
Габдельмазит
Габдельнасир
Габдельфаяз
Габдельхак
Габдельхалик
Габдельхарис
Габдельхәбир
Габделхай
Габдельхалим
Габдельхамит
Габдельахат
Габдельжаббар, Габдельзаббар
Габдельджамиль
Габденур
Габдераззак
Габдеракип
Габдерахим
Габдерашит
Габдерауф
Габдрахман
Габдулла

Габдуллажан
Габетдин
Габидулла
Габит
Габитдин
Габсаттар
Габсәлам
Габәши
Гавас
Гадел
Гаделбәк
Гаделгәрәй
Гаделнур
Гаделша
Гаделжан
Гадил
Газам
Газар
Газзам
Гази
(отч. Газиевич, Газиевна;
фам. Газиев)
Газиз
Газизулла
Газизжан
Газим
Газиморат
Газимулла
Газимхан
Газимжан
Газинур
Газиф
Газижан
Газыйм
Гайнан
Гайнанша
Гайнетдин
Гайнияр
Гайнулла
Гайрәт
Гайсә
Гайсар
Гайфетдин
Гайфи
Гайфулла
Гакиф
Гали
(отч. Галиевич, Галиевна;
фам. Галиев, Галеев, Галин)
Галиарслан
Галибай
Галибәк
Гализадә
Галим
Галимбәк
Галиморат

Габдулладжан, Габдуллазян
Габетдин
Габидулла
Габит
Габитдин
Габсаттар
Габсәлям
Гаваши
Гавас
Гадель
Гадельбек
Гадельгарай
Гадельнур
Гадельша
Габдельджан, Гадельзян
Гадил
Газам
Газар
Газзам
Гази
(отч. Газиевич, Газиевна;
фам. Газиев)
Газиз
Газизулла
Газизджан, Газизъян
Газим
Газимурат
Газимулла
Газимхан
Газимджан, Газимзян
Газинур
Газиф
Газиджан, Газиян
Газим
Гайнан
Гайнанша
Гайнетдин
Гайнияр
Гайнулла
Гайрат
Гайса
Гайсар
Гайфетдин
Гайфи
Гайфулла
Гакиф
Гали
(отч. Галиевич, Галиевна;
фам. Галиев, Галеев, Галин)
Галиарслан
Галибай
Галибек
Гализада
Галим
Галимбек
Галимурат

Галиморза			Галимурза
Галимулла			Галимулла
Галимәрдән			Галимардан
Галимжан			Галимджан, Галимзян
Галинур			Галинур
Галирахман			Галирахман
Галиулла			Галиулла
Галихан			Галихан
Галишан			Галишан
Галишир			Галишир
Галияздан			Галияздан
Галияр			Галияр
Галиәкбәр			Галиакбар
Галиәсгар			Галиасгар, Галиаскар
Галиәсфәр			Галиасфар
Галиәхмәт			Галиахмет
Галләм			Галлям
Галләметдин			Галляметдин
Галәветдин			Галяветдин, Галяутдин
Галәви			Галяви
Гамбәр			Гамбар
Гамил			Гамиль
Гамир			Гамир
Гаммәр			Гаммар
Ганбәр			Ганбар
Гани			Гани
Гариф			Гариф
Гарифулла			Гарифулла
Гарифжан			Гарифджан, Гарифзян
Гарәпша			Гарапша
Гарәф			Гараф
Гәрафетдин			Гарафетдин, Гарафутдин
Гарәфи			Гарафи
Гасим			Гасим
Гасимжан			Гасимджан, Гасимзян
Гаскәр			Гаскар
Гата			Гата
(отч. Гатович, фам. Гатин)	Гатовна;		(отч. Гатович, Гатовна; фам. Гатин)
Гатаулла			Гатаулла
Гатиф			Гатиф
Гатифулла			Гатифулла
Гатият			Гатият
Гатиятулла			Гатиятулла
Гаттар			Гаттар
Гатуф			Гатуф
Гафи			Гафи
Гафият			Гафият
Гафиятулла			Гафиятулла
Гафур			Гафур
Гафурбәк			Гафурбек
Гафуржан			Гафурджан, Гафурзян
Гаффан			Гаффан
Гаффар			Гаффар
Гашикь			Гашик
Гаяз			Гаяз

Гаязетдин
Гаян
Гаяс
Гобэй
Гобэйдулла
Гозээр
Гомэр
Гомэрбэк
Госман
Гумай
Гыйбад
Гыйбадулла
Гыйзам
Гыйзелхан
Гыйзетдин
Гыйззэт
Гыйззэтулла
Гыйлаж
Гыйлажетдин
Гыйлажи
Гыйлем
Гыйлемдар
Гыйлемхан
Гыйлемжан
Гыйльметдин
Гыйльмулла
Гыйльфан
Гыймад
Гыймади
Гыймран
Гыйният
Гыйниятулла
Гыйрфан
Гыйсам
Гыйсмэт
Гыйсмэтулла
Гэрдан
Гэрэй
Гэрэйхан
Гэрэйша
Гүзэлбай

Дабир
Давыт
Дамир
Дан
Данат
Данбулат
Данил
Данис
Даниф
Данияз
Даниял
Данияр
Дастан
Даян

Гаязетдин
Гаян
Гаяс
Губай
Губайдулла
Гузаир
Гумер
Гумербек
Госман, Усман
Гумай
Гибад
Гибадулла
Гизам
Гизельхан
Гизетдин
Гиззат
Гиззатулла
Гиляз
Гилязетдин
Гиляджи, Гилязи
Гилем
Гилемдар
Гилемхан
Гилемджан, Гилемзян
Гильметдин
Гильмулла
Гильфан
Гимад
Гимади
Гимран
Гиният
Гиниятулла
Гирфан
Гисам
Гисмат
Гисматулла
Гардан
Гарай, Гарей
Гарайхан
Гарайша
Гузельбай

Дабир
Даут
Дамир
Дан
Данат
Данбулат
Даниль
Данис
Даниф
Данияз
Данияль
Данияр
Дастан
Даян

Диар
Дибай
Дил
Дилар
Дилбаз
Дилдар
Дилияр
Дилкәр
Дилморат
Дилмөхәммәт
Дилфар
Дилфикәр
Дилшат
Дилүс
Диләрис
Динар
Диндар
Динислам
Дираз
Дифгать
Дияр
Диңгез
Дунай
Дусай
Дусгали
Дусил
Дусморат
Дусмөхәммәт
Дуссадыйк
Дәвран
Дәлил
Дәмин
Дәминдар
Даниф
Дәүли
Дәүлихан
Дәүләт
Дәүләтбай
Дәүләтбирде
Дәүләтгали
Дәүләтгәрәй
Дәүләтнур
Дәүләтхан
Дәүләтхужа
(отч. Дәүләтхужович, Дәү-
ләтхужовна; фам. Дәүләтху-
жин)
Дәүләтша
Дәүләтъяр
Дәүләтжан
Дәүхан
Дәүжан
Дөрзаман
Егетбай
Едегәр
Елгыр

Диар
Дибай
Диль
Дилар
Дилбаз
Дильдар
Дилияр
Дилькар
Дильмурад
Дильмухаммет, Дильмухамет
Дильфар
Дильфикар
Дильшат
Дилюс
Диларис
Динар
Диндар
Динислам
Дираз
Дифгать
Дияр
Дингиз
Дунай
Дусай
Дусгали
Дусиль
Дусмурат
Дусмухаммет, Дусмухамет
Дуссадык
Давран
Далиль
Дамин
Даминдар
Даниф
Давли
Давлихан
Давлет
Давлетбай
Давлетбирде
Давлетгали
Давлетгарай
Давлетнур
Давлетхан
Давлетхужа, Давлетхузя
(отч. Давлетхужович, Давлет-
хужовна; фам. Давлетхузин,
Долоткозин)
Давлетша
Давлетъяр
Давлетджан, Давлетзян
Давхан
Давджан, Давзян
Дюрзаман
Егетбай
Едигар
Елгыр

Елдам
Еникэй
Ерикэй

Жан
Жорес

Заид
Заим
Закир
Закирулла
Закиржан
Закуан

Заман
Замир
Зарафэт
Заретдин
Зариф
Зарифулла
Зарифжан
Зарраф
Зартдин

Зарур
Заһид
Заһидулла
Заһир
Заһиржан

Зиадат
Зиннур
Зиннэт
Зиннэтнур
Зиннатулла
Зиннэтжан

Зирәк
Зияд
Зиядулла
Зияр
Зияретдин
Зиһат

Зыя
(отч. Зиевич, Зиевна; фам.
Зиев)

Зыятдин
Зыяфэт
Зыяэхмэт

Зәбиб
Зәбил
Зәбир
Зәбих
Зәвил
Зәгафуран

Зәет
Зәй
Зәйлал
Зәйнегали
Зәйнелислам
Зәйнетдин

Зәйни
(отч. Зәйниевич, Зәйниевна;
фам. Зәйниев)

Елдам
Еники
Ерики

Жан
Жорес

Заид
Заим
Закир
Закирулла
Закирджан, Закирзян
Закуан

Заман
Замир
Зарафат
Заретдин
Зариф
Зарифулла
Зарифджан, Зарифзян

Зарраф
Зартдин
Зарур
Загид
Загидулла
Загир, Захир

Загирджан, Загирзян
Зиадат
Зиннур
Зиннат
Зиннатнур
Зиннатулла

Зиннатджан, Зиннатзян
Зиряк
Зияд
Зиядулла
Зияр
Зияретдин

Зихат
Зия
(отч. Зиевич, Зиевна; фам.
Зиев)

Зиятдин
Зияфат
Зияхмет

Зәбиб
Зәбиль
Зәбир
Зәбих
Зәвиль
Зәгафуран

Зәит
Зәй
Зәйлал
Зәйнегали
Зәйнелислам
Зәйнетдин

Зәйни
(отч. Зәйниевич, Зәйниевна;
фам. Зәйниев)

Зайнулла
Зайсан
Зайсур
Зайтун
Зайфар
Заки
(отч. Закиевич, Закиевна;
фам. Закиев)
Закижан
Закерия
Замил
Зобаер
Зелал
Зелкар
Зелкарнай
Зелкэбир
Зелкэрам
Зелфир
Зелфэкар
Зелфэр
Зелфэр
Зеннар
Зефэр
Зехэл

Ибниямин
Ибраһим
Ибриз
Ибэт
Ибэтулла
Игебай
Игълам
Идеал
Идегэй
Идел
Иделбай
Иделбэк
Идрис
Изаиль
Изах
Изахетдин
Изһар
Икрам
Икъбал
Ил
Илал
Илбай
Илбар
Илбарис
Илбатыр
Илбэк
Илгар
Илгиз
Илгизэр
Илгэзэк
Илдан

Зайнулла
Зайсан
Зайсур
Зайтун
Зайфар
Заки
(отч. Закиевич, Закиевна;
фам. Закиев)
Закиджан, Закизян
Закария
Замиль
Зубаир
Зулалъ
Зулькар
Зулькарнай
Зулькабир
Зулькарам
Зульфир
Зульфакар
Зульфар
Зульфат
Зуннар
Зуфар
Зухаль

Ибниямин
Ибрагим
Ибриз
Ибат
Ибатулла
Игебай
Иглам
Идеал
Идегей
Идель
Идельбай
Идельбек
Идрис
Изаиль
Изах
Изахетдин
Изхар
Икрам
Икъбал
Иль
Илал
Ильбай
Ильбар
Ильбарис
Ильбатыр
Ильбек
Ильгар
Ильгиз
Ильгизар
Ильгазак
Ильдан

Илдар
Илдархан
Илдус
Илдәүләт
Илзиннәт
Илкен
Илкәй
Илморат
Илморза
Илназ
Илназар
Илнар
Илнур
Илсаф
Илсуар
Илсур
Илтаң
Илтимер
Илтуган
Илтөзәр
Илфак
Илфан
Илфар
Илфат
Илхан
Илчебай
Илчебәк
Илчура
Илшан
Илшат
Ильяр
Ильяс
Илүс
Илһам
Имай
Имам
Имаметдин
Имаш
Имәнгол
Имәни
Инам
Ингам
Инзил
Инсан
Инсар
Инсаф
Инсафетдин
Инфаз
Иншәр
Ирам
Ирас
Ират
Ирбулат
Ирбәк
Ирвиз
Иргази
(отч. Иргазиевич, Иргазиевна;
фам. Иргазиев, Иргазин)

Ильдар
Ильдархан
Ильдус
Ильдавлет
Ильзиннат
Илькен
Илькай
Ильморат
Ильмурза
Ильназ
Ильназар
Ильнар
Ильнур
Ильсаф
Ильсувар
Ильсур
Ильтан
Ильтимер
Ильтуган
Ильтузәр
Ильфак
Илфан
Илфар
Илфат
Ильхан
Ильчебай
Ильчебек
Ильчура
Ильшан
Ильшат
Ильяр
Ильяс
Ильүс
Ильгам
Имай
Имам
Имаметдин, Имамутдин
Имаш
Имянгул
Имяни
Инам
Ингам
Инзиль
Инсан
Инсар
Инсаф
Инсафетдин
Инфаз
Иншар
Ирам
Ирас
Ират
Ирбулат
Ирбек
Ирвиз
Иргази
(отч. Иргазиевич, Иргазиевна;
фам. Иргазиев, Иргазин)

Иргали
(отч. Иргалиевич, Иргалиевна;
фам. Иргалиев, Иргалин)
Иргиз
Ирек
Иректан
Ирза
(отч. Ирзович, Ирзовна;
фам. Ирзаев, Ирзин)
Ирзай
Ирзаһид
Иркен
Иркенбай
Иркенбәк
Ирморат
Ирморза
Ирназар
Ирнас
Ирсай
Иртуган
Ирхан
Иршат
Исбах
Искәндәр
Искәндәрбәк
Ислам
Исламбай
Исламбәк
Исламгали
Исламгәрәй
Исламетдин
Исламнур
Исламша
(отч. Исламшевич, Исламшев-
на; фам. Исламшин)
Исмәгыйль
Исраил
Исрар
Исрафил
Исхак
Исәнбәй
Исәнбәк
Исәнбәт
Исәнгали
(отч. Исәнгалиевич, Исәнга-
лиевна; фам. Исәнгалиев, Исән-
галин)
Исәнгилде
(отч. Исәнгилдиевич, Исәнгил-
диевна; фам. Исәнгилдиев,
Исәнгилдин)
Исәнгол
Исәнморат
Исәнсәйф
Исәнтай
Исәнтимер

Иргали
(отч. Иргалиевич, Иргалиевна;
фам. Иргалиев, Иргалин)
Иргиз
Ирек
Иректан
Ирза
(отч. Ирзович, Ирзовна, фам
Ирзаев, Ирзин)
Ирзай
Ирзагид
Иркен
Иркенбай
Иркенбек
Ирмурат
Ирмурза
Ирназар
Ирнас
Ирсай
Иртуган
Ирхан
Иршат
Исбах
Искандер
Искандербек
Ислам
Исламбай
Исламбек
Исламгали
Исламгарай
Исламетдин
Исламнур
Исламша
(отч. Исламшевич, Исламшев-
на; фам. Исламшин)
Исмагил
Исраиль
Исрар
Исрафиль
Исхак
Исанбай
Исанбек
Исанбат, Исанбет
Исангали
(отч. Исангалиевич, Исанга-
лиевна; фам. Исангалиев,
Исангалин)
Исангильде
(отч. Исангильдиевич, Исан-
гильдиевна; фам. Исангильдиев,
Исангильдин)
Исангул
Исанмурат
Исансайф
Исантай
Исантимер

Исәнчура
(отч. Исәнчурович, Исәнчуров-
на; фам. Исәнчуров, Исәнчу-
рин)
Исәнъяр
Ифрат
Ихлас
Ихсан
Ихтирам
Ишбай
Ишбарс
Ишбирде
(отч. Ишбирдиевич, Ишбир-
диевна; фам. Ишбирдиев, Иш-
бирдин)
Ишбул
Ишбулат
Ишбүлөк
Ишдәүләт
Ишембай
Ишкенә
(отч. Ишкениевич, Ишкениев-
на; фам. Ишкениев, Ишкенин)
Ишкилде
(отч. Ишкелдиевич, Ишкилди-
евна; фам. Ишкилдиев, Иш-
килдин)
Ишкуәт
Ишкәй
Ишлеяр
Ишморат
Ишморза
Ишмөхәммәт
Ишназар
Ишнияз
Ишнур
Иштай
Иштимер
Иштирәк
(отч. Иштирәкович, Иштирә-
ковна; фам. Иштирәков, Иш-
тирәк)
Иштуган
Иштукай
Ишхан
Ишьяр
Юлдыз
Юмагол
Юмадил
Юртай
Юсыф
Юсыфжан
Юзикай
Юзлебай
Юзлебәк
Юзленур
Юзмән

Исанчура
(отч. Исанчурович, Исанчуров-
на; фам. Исанчуров, Исанчу-
рин)
Исанъяр
Ифрат
Ихлас
Ихсан
Ихтирам
Ишбай
Ишбарс
Ишбирде
(отч. Ишбирдиевич, Ишбирди-
евна; фам. Ишбердиев, Иш-
бирдин)
Ишбул
Ишбулат
Ишбуляк
Ишдавлет
Ишембай
Ишкена
(отч. Ишкениевич, Ишкениев-
на; фам. Ишкениев, Ишкенин)
Ишкильде
(отч. Ишкильдиевич, Ишкиль-
диевна; фам. Ишкильдиев, Иш-
кильдин.)
Ишкуәт
Ишкай
Ишлеяр
Ишмурат
Ишмурза
Ишмухаммет
Ишназар
Ишнияз
Ишнур
Иштай
Иштимер
Иштиряк
(отч. Иштирякович, Иштиря-
ковна; фам. Иштиряков, Ишти-
ряк)
Иштуган
Иштукай
Ишхан
Ишьяр
Юлдуз
Юмагул
Юмадиль
Юртай
Юсуп
Юсупзян, Юсупджан
Юзикай
Юзлебай
Юзлебек
Юзленур
Юзман

Йезэй
Йерекбай
Йөсер

Кабай
Кабиз
Кабил
Кабул
Кави
Кавим
Кавэс
Кадер
Кадербөк
Кадергали, Кадерали
Кадермэт
Кадержан
Кадыр
Кадырбөк
Кадыргали
(отч. Кадыргалиевич,
Кадыргалиевна; фам. Кадыр-
галиев, Кадыргалин)
Казанбөк
Казбек
Казим
Казыйхан
Каим
Кайморза
Калбай
Калкай
Калморза
Камал
Камали
Камалетдин
Камил
Камильяр
Камус
Камәр
Камәретдин
Карип
Карнай
Касыйм
Касыймжан
Катип
Кафи
Кашап
Кашшаф
Кашшафетдин
Каюм
Каһир
Килдебай
Килдебөк
Килдеяр
Килмөхәммәт
Килчура
(отч. Килчурович, Килчуровна,
фам. Килчуров, Килчурин)

Юзай
Юрукбай
Юсир

Кабай
Кабиз
Кабиль
Кабул
Кави
Кавим
Кавас
Кадер
Кадербөк
Кадергали, Кадерали
Кадермет, Кадырмет
Кадерзян, Кадерджан
Кадир
Кадирбөк
Кадиргали
(отч. Кадиргалиевич, Кадирга-
лиевна; фам. Кадиргалиев, Ка-
диргалин)
Казанбек
Казбек
Казим
Казыхан
Каим
Каймурза
Калбай
Калкай
Калмурза
Камал
Камали
Камалетдин
Камиль
Камильяр
Камус
Камар
Камаретдин
Карип
Карнай
Касим
Касимзян, Касимджан
Катип
Кафи
Кашап
Кашшаф
Кашшафетдин, Кашшафутдин
Каюм
Кахир
Кильдибай
Кильдибек
Кильдияр
Кильмухаммет
Кильчура
(отч. Кильчурович, Кильчуров-
на; фам. Кильчуров, Кильчу-
рин)

Кирам
Кираметдин
Кодаш
Колбарс
Колгали
Колкамэр
Колморат
Колморза
Колмөхөммэт
Колэхмэт
Корбан
Корбангали
(отч. Корбангалиевич, Корбан-
галиевна; фам. Корбангалиев,
Корбангалин)
Корбат
Корыч
Корычбай
Котдус
Котлы
(отч. Котлиевич, Котлиевна;
фам. Котлиев, Котлин)
Котлыбай
Котлыбулат
Котлыбэк
Котлыгэрэй
Котлызаман
Котлыкай
Котлыкач
Котлыкыя
Котлыморат
Котлымөхөммэт
Котлытимер
Котлыяр
Котлыэхмэт
Куандык
Кушай
Куэт
Кызылбай
Кылыч
Кыям
Кыяметдин
Кыяс
Кәбир
Кәлим
Кәлимулла
Кәрам
Кәрим
Кәримбай
Кәримулла
Кәримжан
Кәррам
Катип
Кәшбетдин
Кәшби
Кәшбулла

Кирам
Кираметдин, Кирамутдин
Кудаш
Кулбарс
Кулгали
Кулкамар
Кулмурат
Кулмурза
Кулмухаммет
Кулахмет
Курбан
Курбангали
(отч. Курбангалиевич, Курбан-
галиевна; Курбангалиев, Кур-
бангалин)
Курбат
Курыч
Курычбай
Кутдус
Кутлы
(отч. Кутлиевич, Кутлиевна;
фам. Кутлиев, Кутлин)
Кутлыбай
Кутлыбулат
Кутлыбек
Кутлыгарай
Кутлызаман
Кутлыкай
Кутлыкач
Кутлыкыя
Кутлымурат
Кутлымухаммет
Кутлытимер
Кутлыяр
Кутлыяхмет
Куандык
Кушай
Куат
Кызылбай
Кылыч
Кыям
Кыяметдин
Кыяс
Кабир
Калим
Калимулла
Карам
Карим
Каримбай
Каримулла
Каримджан, Каримзян
Каррам
Катип
Кашбутдин
Кашби
Кашбулла

Кәшиф
Кәшифулла
Кәшфи
Кәшфинур
Кәүсәр
Көмөшбай
Көнтимер
Көнтуган
Күгөш
Күгэй
Күзкэй
Күзэй
Күктимер
Күчәрбай
Күчүм
Күчүмбай

Лаек
Лениз
Лаис
Латыйп
Латыйф
Латыйфулла
Латыйфжан
Лачын
Лемаз
Лемар
Ленар
Ленард
Лениз
Локман
Лотфулла
Лотфый
Лотфыйзада
Ләбиб
Ләзиз
Ләүз

Мазун
Мазһар
Максат
Максуд
Малик
Мамак
Маннур
Мансаф
Мансур
Марат
Марс
Марсель
Маһиян
Маһияр
Мидхәт
Миллинур
Миндар
Миндубай
Минһаж

Кашиф
Кашифулла
Кашфи
Кашфинур
Каусар
Кумушбай
Кюнтимер
Кюнтуган
Кугуш
Кугей
Кузкай
Кузей
Куктимер
Кучарбай
Кучум
Кучумбай

Лаик
Лазим
Лаис
Латыйп Латип
Латиф
Латифулла
Латифзян, Латифджан
Лачин
Лемаз
Лемар
Ленар
Ленард
Лениз
Лукман
Лутфулла
Лутфи
Лутфизада
Лябиб
Лазиз
Лауз

Мазун
Мазгар
Максат
Максуд
Малик
Мамак
Маннур
Мансаф
Мансур
Марат
Марс
Марсель
Махиян
Махияр
Мидхат
Миллинур
Миндар
Миндубай
Мингаз

Минһажетдин
Мирап
Мирас
Мират
Мирбат
Мирван
Мирвәли
Миргази
Миргазиз
Миргазим
Миргали
Миргалим
Миргасим
Миргата
Миргаяз
Миргаян
Мирза
Мирзанур
Мирзаһид
Мирзыя
Миркасым
Миркәй
Мирсалих
Мирсаяф
Мирсәгыйть
Мирсәет
Мирсәлим
Мирталип
Мирфатыйх, Мирфатих
Мирхатим
Мирхатыйп, Мирхатип
Мирхужа
(отч. Мирхужович, Мирхужов-
на; фам. Мирхужин)

Мирхәйдәр
Мирхәсэн
Мирхәсәп
Мирхәт
Миршәрәф
Миржан
Мисаил
Мисбах
Мисбахетдин
Мисхәт
Мифтах
Мифтахетдин
Минлебай
Миңлевәли
Миңлегази
Миңлегали, Мингали
(фам. Миңлегалиев, Миңгали-
ев, Миңгалин)
Миңлегази
Миңлегазиз
Миңлегата
Миңлегаяз

Мингазетдин
Мирап
Мирас
Мират
Мирбат
Мирван
Мирвали
Миргази
Миргазиз
Миргазим
Миргали
Миргалим
Миргасим
Миргата
Миргаяз
Миргаян
Мирза
Мирзанур
Мирзагид
Мирзия
Миркасим
Миркай
Мирсалих
Мирсаяф
Мирсагит
Мирсаит
Мирсалим
Мирталип
Мирфатих
Мирхатим
Мирхатип
Мирхуджа Мирхузя
(отч. Мирхуджович, Мирхуд-
жовна; фам. Мирхуджин, Мир-
хузин)
Мирхайдар
Мирхасан
Мирхасап
Мирхат
Миршараф
Мирджан, Мирзян
Мисаиль
Мисбах
Мисбахетдин
Мисхат
Мифтах
Мифтахетдин, Мифтахутдин
Минлебай
Минлевали
Минлегази
Минлегали, Мингали
(фам. Минлегалиев, Мингалиев,
Мингалин)
Минлегази
Минлегазиз
Минлегата
Минлегаяз

Минлегол
Минлегэрэй
Миңлекэй
Миңлекэрим
Миңленур
Миңлесафа
Миңлесәет
Миңлеталип
Миңлетимер
Миңлефатыйх, Миңлефатих
Миңлефаяз
Миңлехах
Миңлехан
Миңлехәер
Миңлехэй
Миңлехәйдәр
Миңлехәсэн
Миңлешакир
Миңлешәех
Миңлеяр
Миңлеәхмәт
Миңлежан
Миңлеһади
Миңнулла
Миһран
Могаззам
Могтәбәр
Могыйн
Мозаффар
Мокатдәм
Мокатдәр
Мокатдәс
Морадым
Морат
Моратбакый
Моратбәк
Моратгали
(отч. Моратгалиевич, Моратгалиевна; фам. Моратгалиев, Моратгалин)
Морза
(отч. Морзович, Морзовна; фам. Морзаев, Морзин)
Морзабәк
Морзавәли
Морзагали
(отч. Морзагалиевич, Морзагалиевна; фам. Морзагалиев, Морзагалин)
Морзанур
Морзахан
Морзахәбиб
Морзажан
Мортаза
Мосавир
Мостай
Мостафа

Минлегул, Миннегул
Минлегарай
Минлекай
Минлекарим
Миңленур
Миңлесафа
Миңлесаит
Миңлеталип
Миңлетимер
Миңлефатих
Миңлефаяз
Миңлехах
Миңлехан
Миңлехаир
Миңлехай
Миңлехайдар
Миңлехасан
Миңлешакир
Миңлешаих
Миңлеяр
Миңлеахмет
Миңлезян, Миңледжан
Миялеһади
Миңнулла
Мигран
Мугаззам
Мугтабар
Мугин
Музаффар
Мукатдам
Мукатдар
Мукатдас
Мурадым, Мурадим
Мурат
Миратбаки
Муратбек
Муратгали
(отч. Муратгалиевич, Муратгалиевна; фам. Муратгалиев, Муратгалин)
Мурза
(отч. Мурзович, Мурзовна; фам. Мурзаевич, Мурзин)
Мурзабек
Мурзавали
Мурзагали
(отч. Мурзагалиевич, Мурзалиевна; фам. Мурзагалиев, Мурзагалин)
Мурзанур
Мурзахан
Мурзахабиб
Мурзаян, Мурзаджан
Муртаза
Мусавир
Мустай
Мустафа

Моталлап
Моталлип
Мотаһнар
Мотыйгулла
Мохлис
Мохтар
Муллабай
Муллагали
(отч. Муллагалиевич, Муллага-
лиевна; фам. Муллагалиев)

Муллагол
Муллакай
Мулланур
Муллахан
Муллаяр
Муллаәхмәт
Муллажан
Муса
Мусабай
Мусабәк
Мусагали
(отч. Мусагалиевич, Мусага-
лиевна; фам. Мусагалиев)

Мусакай
Мусанур
Мусахан
Мәгаз
Мәгафур
Мәгыйн
Мәгъдән
Мәгънәви
Мәгърур
Мәгъруф
Мәгъсум
Мәгъсумжан
Мәкъсуд
Мәмәт
Мәмнун
Мәнзил
Мәннан
Мәннап, Мәннаф
Мәрван
Мәрви
(отч. Мәрвиевич, Мәрвиевна;
фам. Мәрвиев, Мәрвин)

Мәрвәт
Мәргуб
Мәргән
Мәрдан
Мәрданша
Мәрди
(отч. Мәрдиевич, Мәрдиевна;
фам. Мәрдиев)

Мәржән
Мәсгут

Муталлап
Муталлип
Мутаххар
Мутыйгулла
Мухлис
Мухтар
Муллабай
Муллагали
(отч. Муллагалиевич, Муллага-
лиевна; фам. Муллагалиев)

Муллагул
Муллакай
Мулланур
Муллахан
Муллаяр
Муллаахмет
Муллазян, Мулладжан
Муса
Мусабай
Мусабек
Мусагали
(отч. Мусагалиевич, Мусага-
лиевна; фам. Мусагалиев)

Мусакай
Мусанур
Мусахан
Магаз
Магафур
Магин
Магдан
Магнави
Магрур
Магруф
Магсум
Магсумджан, Магсумзян
Магсуд
Мамәт
Мамнун
Манзиль
Маннан
Маннап, Маннаф
Марван
Марви
(отч. Марвиевич, Марвиевна;
фам. Марвиев, Марвин)

Марват
Маргуб
Марган
Мардан
Марданша
Марди
отч. Мәрдиевич, Мәрдиевна;
фам. Мәрдиев)

Марджан
Магсут

Мәснәви
Мәсрур
Мәхиян
Мәхмүт
Мәхмүтгәрәй
Мәхүб
Мәшһүр
Мәүлә
Мәүләбай
Мәүләша
Мәүли
(отч. Мәүлиевич, Мәүлиевна;
фам. Мәүлиев, Мәүлин)

Мәүлихан
Мәүлияр
Мәүлижан
Мәүләви
Мәүлән
Мәүлүт
Мәүжүд
Мәжит
Мәһди
Мөбарәк
Мөбарәкша
Мөбарәкжан
Мөбин
Мөгаззәм
Мөгаллим
Мөгыйн
Мөгътәсим
Мөгътәсип
Мөдәррис
Мөкаддәм
Мөкаддәр
Мөкатдәс
Мөкыйм
Мөкәррәм
Мөнасип
Мөнзир
Мөнип
Мөнир
Мөнис
Мөниф
Мөнәвир
Мөнәвәр
Мөрсәлим
Мөршид
Мөрәсим
Мөсәви
Мөсәвәт
Мөсәгыйть
Мөслим
Мөслих
Мөстәкыйм
Мөсәвир

Маснави
Масрур
Мәхиян
Махмүт
Махмүтгарай
Махүб
Машхур
Мауля
Маулябай
Мауляша
Маули, Мавли
(отч. Маулиевич, Маулиевна;
фам. Маулиев, Мавлиев, Мау-
лин, Мавлин)

Маулихан
Маулияр
Маулизян, Маулиджан
Мавлави
Маулан
Маулют
Маузюд
Мазит
Магди
Мубарак
Мубаракша
Мубаракзян, Мубаракджан
Мубин
Мугаззам
Мугаллим
Мугин
Мугтасим
Мугтасип
Мударрис
Мукаддам
Мукаддар
Мукатдас
Муким
Мукаррам
Мунасип
Мунзир
Мунип
Мунир
Мунис
Муниф
Мунавир
Мунавар
Мурсалим
Муршид
Мурасим
Мусави
Мусават
Мусагит
Муслим
Муслих
Мустаким
Мусавир

Мөсәлим
Мөфти
Мөфәррах
Мөфәххәр
Мөхетдин
Мөхиб
Мөхибулла
Мөхсин
Мөхтәрәм
Мөхәммәт
Мөхәммәтхан
Мөхәммәтша
Мөхәммәтьяр
Мөхәммәтжан
Мөхәррәм
Мөштәри
Мөшәрип
Мөэмин
Мөяссәр
Мөжавир
Мөжип
Мөжәһит

Набикъ
Набит
Навак
Навил
Нади
(отч. Надиевич, Надиевна;
фам. Надиев)
Надим
Надир
Надирбай
Надирхан
Надирша
Назар
Назарбай
Назаргали
(отч. Назаргалиевич, Назарга-
лиевна; фам. Назаргалиев, На-
заргалин)
Назир
Назиф
Назифулла
Назих
Назийм
Назийр
Наиб
Наид
Наиз
Наил
Наим
Наир
Намус
Нарбәк
Наргиз
Нарим

Мусалим
Муфти
Муфаррах
Муфаххар
Мухутдин
Мухиб
Мухибулла
Мухсин
Мухтарам
Мухаммет
Мухаметхан
Мухамметша
Мухамметьяр
Мухамметзян, Мухамметджан
Мухаррам
Муштари
Мушарип
Мумин
Муяссар
Муджавир
Муджип, Музип
Муджагит, Музагит

Набик
Набит
Навак
Навиль
Нади
(отч. Надиевич, Надиевна,
фам. Надиев)
Надим
Надир
Надирбай
Надирхан
Надирша
Назар
Назарбай
Назаргали
(отч. Назаргалиевич, Назарга-
лиевна; фам. Назаргалиев, На-
заргалин)
Назир
Назиф
Назифулла
Назих
Назим
Назир
Наиб
Наид
Наиз
Наиль
Наим
Наир
Намус
Нарбек, Нарбик
Наргиз
Нарим

Нариман
Насих
Насихетдин
Насретдин
Насрый
Насыйб
Насыйбулла
Насыйр
Насыйрулла
Насыйф
Нажар
Нигъмәт
Нигъмәтулла
Нигъмәтжан
Низам
Низаметдин
Низами
Низуан
Нил
Нияз
Ниязбәк
Ниязгали
Нижат
Нихат
Ногман
Нократ
Носрат
Нотфулла
Нугай
Нугайбәк
Нур
Нурафшан
Нурбулат
Нурбәк
Нурвафа
(отч. Нурвафович, Нурвафов-
на; фам. Нурвафин)
Нурвахит
Нурвил
Нурвәли
Нургази
(отч. Нургазиевич, Нургази-
евна; фам. Нургазиев, Нурга-
зин)
Нургазиз
Нургазим
Нургали
(отч. Нургалиевич, Нургали-
евна; фам. Нургалиев, Нурга-
лин)
Нургалим
Нургата
(отч. Нургатович, Нургатов-
на; фам. Нургатин)
Нургафур
Нургаяз

Нариман
Насих
Насихетдин
Насретдин
Насри
Насиб
Насибулла
Насыр
Насырулла
Насиф
Назар
Нигмат
Нигматулла
Нигматджан, Нигматзян
Низам
Низаметдин, Низамутдин
Низами
Низуан
Нил
Нияз
Ниязбек
Ниязгали
Ниджат
Нихат
Нугман
Нукрат
Нусрат
Нутфулла
Нугай
Нугайбек
Нур
Нурафшан
Нурбулат
Нурбек
Нурвафа
(отч. Нурвафович, Нурвафов-
на; фам. Нурвафин)
Нурвахит
Нурвиль
Нурвали
Нургази
(отч. Нургазиевич, Нургазиев-
на; фам. Нургазиев, Нурга-
зин)
Нургазиз
Нургазим
Нургали
(отч. Нургалиевич, Нургали-
евна; фам. Нургалиев, Нурга-
лин)
Нургалим
Нургата
(отч. Нургатович, Нургатов-
на; фам. Нургатин)
Нургафур
Нургаяз

Нургаян
Нургиз
Нургизэр
Нургэрэй
Нурдәүләт
Нуретдин
Нурзаман
Нурзахид
Нурзил
Нурзирэк
Нурзыя
(отч. Нурзиевич, Нурзиевна;
фам. Нурзиев, Нурзин)
Нури, Нурий
Нурис
Нурислам
Нурихан
Нуриш
Нуришан
Нурияздан
Нуриэхмэт
Нуркай
Нурлы
(отч. Нурлиевич, Нурлиевна;
фам. Нурлиев, Нурлин)
Нурлыгаян
Нурлыгэрэй
Нурлыхак
Нурлымөхөммөт
Нурсаттар
Нурсафа
(отч. Нурсафович, Нурсафов-
на; фам. Нурсафин)
Нурсил
Нурсэгыйт
Нурсәет
Нурсәлим
Нурулла
Нурфак
Нурфатыйх
Нурфаяз
Нурфәез
Нурхак
Нурхалит
Нурхатыйп
Нурхәниф
Нурхәсэн
Нуршат
Нуршәех
Нурәхмәт
Нуржан
Нух
Нәби
Нәбиб
Нәбир
Нәбиулла

Нургаян
Нургиз
Нургизар
Нургарай
Нурдавет
Нуретдин
Нурзаман
Нурзагид
Нурзиль
Нурзиряк
Нурзия
(отч. Нурзиевич, Нурзиевна;
фам. Нурзиев, Нурзин)
Нури
Нурис
Нурислам
Нурихан
Нуриш
Нуришан
Нурияздан
Нуриахмет
Нуркай
Нурлы
(отч. Нурлиевич, Нурлиевна;
фам. Нурлиев, Нурлин)
Нурлыгаян
Нурлыгарай
Нурлыхак
Нурмухаммет
Нурсаттар
Нурсафа
(отч. Нурсафович, Нурсафов-
на; фам. Нурсафин)
Нурсиль
Нурсагит
Нурсаит
Нурсалим
Нурулла
Нурфак
Нурфатих
Нурфаяз
Нурфаиз
Нурхак
Нурхалит
Нурхатип
Нурханиф
Нурхасан
Нуршат
Нуршаех
Нурахмет
Нурзян, Нурджан
Нух
Нәби
Нәбиб
Нәбир
Нәбиулла

Нәгиз
Нәгыйм
Нәгыймулла
Нәдим
Нәзил
Нәзийф
Нәзһәт
Нәкый
Нәкыйп
Нәкыйф
Нәргиз
Нәсим
Нәфис
Нәфил
Нәфыйк
Нәүрүз
Нәүфәл
Нәүфән
Нәүширван
Нәжат
Нәжибулла
Нәжип
Нәжметдин
Нәжми
Нәзһәт

Октябрь
Офык

Парзан
Парса
Поварис

Раббани
Равил
Радик
Рази
Раик
Раил
Раинбак
Раит
Раиф
Рамазан
Рамай
Рамиз
Рамил
Рамис
Ранас
Ранис
Расил
Расиф
Расих
Раушан
Рафак
Рафат
Рафаэль

Нагиз
Нагим
Нагимулла
Надим
Назиль
Назиф
Назхат
Наки
Накип
Накиф
Наргиз
Насим
Нафис
Нафиль
Нафик
Навруз
Науфал
Науфан
Науширван
Наджат
Наджибулла
Наджип, Назип
Наджметдин, Назметдин
Наджми
Нузхат

Октябрь
Уфук

Парзан
Парса
Поварис

Раббани
Равиль
Радик
Рази
Раик
Раиль
Раинбак
Раит
Раиф
Рамазан
Рамай
Рамиз
Рамиль
Рамис
Ранас
Ранис
Расиль
Расиф
Расих
Раушан
Рафак
Рафат
Рафаэль

Рафил
Рахмай
Рахман
Рахманкол
Рашат
Раян
Раят, Рэят
Рев
Ревдар
Рево
Рейн
Ренас
Ренат
Реф
Рефнур
Риат
Риваз
Риза
Ризван
Рим
Риман
Римзил
Риф
Рифат
Рифгаты
Рифкаты
Ришат
Рияз
Рият
Рижал
Роальд
Роберт
Рокаиль
Рубин
Рузат
Рузил
Рузим
Рузэл
Руслан
Руфис
Рухан
Рухылбаян
Рушан
Рэгыйб
Рэгьдэ
Рэдиф
Рэззак
Рэзил
Рэзиф
Рэим
Рэис
Рэйф
Рэйхан
Рэкыйп
Рэмзи
(отч. Рэмзиевич, Рэмзиевна;
фам. Рэмзиев, Рэмзин)

Рафиль
Рахмай
Рахман
Рахманкул
Рашат
Раян
Раят
Рев
Ревдар
Рево
Рейн
Ренас
Ренат
Реф
Рефнур
Риат
Риваз
Риза
Ризван
Рим
Риман
Римзиль
Риф
Рифат
Рифгат
Рифкат
Ришат
Рияз
Рият
Риджал
Роальд
Роберт
Рокаиль
Рубин
Рузат
Рузиль
Рузим
Рузель
Руслан
Руфис
Рухан
Рухылбаян
Рушан
Рагиб
Рагда
Радиф
Раззак
Разиль
Разиф
Раим
Раис
Раиф
Райхан
Ракип
Рамзи
(отч. Рамзиевич, Рамзиевна;
фам. Рамзиев, Рамзин)

Рэмзил
Рэми
(отч. Рэмиевич, Рэмиевна;
фам. Рэмиев)
Рэмиз
Рэмил
Рэсил
Рэсим
Рэсиф
Рэсүл
Рэфгаты
Рэфи
Рэфис
Рэфкаты
Рэфыйк
Рэфэгаты
Рэхим
Рэхимкол
Рэхимулла
Рэхимжан
Рэхмэт
Рэхматулла
Рэшидун
Рэшит
Рэүзэт
Рэүф
Рэжил
Рэжэп
Рөстэм
Рөстэмбэк
Рөстэмхан
Рузил
Рүзэлин

Сабак
Сабанай
Сабанак
Сабах
Сабир
Сабирулла
Сабиржан
Сабит
Сабих
Сагындык
Садир
Садрелислам
Садрый
Садрыйжиһан
Садык
Садыр
Садэ
Саиб
Саин
Саир
Сайдар
Сайман
Сайран

Рамзиль
Рами
(отч. Рамиевич, Рамиевна,
фам. Рамиев)
Рамиз
Рамиль
Расиль
Расим
Расиф
Расул
Рафгат
Рафи
Рафис
Рафкат
Рафик
Рафагат
Рахим
Рахимкул
Рахимулла
Рахимзян, Рахимджан
Рахмат
Рахматулла
Рашидун
Рашит
Раузат
Рауф
Разиль
Раджаб, Рязяп
Рустем, Рустам
Рустембек
Рустемхан
Рузиль
Рузалин

Сабак
Сабанай
Сабанак
Сабах
Сабир
Сабирулла
Сабирзян, Сабирджан
Сабит
Сабих
Сагындык
Садир
Садрелислам
Садри
Садрижиган
Садык
Садыр
Сада
Саиб
Саин
Саир
Сайдар
Сайман
Сайран

Сайхан
Салават
Салаватулла
Салигаскәр
Салик
Салих
Салихжан
Самат
Самир
Санбулат
Санибәк
Саниян
Санияр
Саниәхмәт
Санжар
Сарим
Саръян
Саттар
Саттархан
Саур
Саурбәк
Сафа
(отч. Сафович, Сафовна; фам.
Сафин)
Сафагәрәй
Сафанур
Сафдил
Сафи
(отч. Сафиевич, Сафиевна;
фам. Сафин)
Сафиулла
Сафихан
Сафияр
Сафижан
Сафаун
Саяд
Саян
Саяс
Себак
Сибай
Сибгать
Сибгатулла
Сидкый
Симай
Синәгол
Сирай
Сиражетдин
Сиражи
Сирень, Сирин
Ситдыйк
Сокман
Солтан
Солтанай
Солтанбәк
Солтангази
Солтангали
Солтангир

Сайхан
Салават
Салаватулла
Салигаскар
Салик
Салих
Салихзян, Салихджан
Самат
Самир
Санбулат
Санибек
Саниян
Санияр
Саниахмет
Санджар, Санзяр
Сарим
Саръян
Саттар
Саттархан
Саур
Саурбек
Сафа
(отч. Сафович, Сафовна; фам.
Сафин)
Сафагарай
Сафанур
Сафдиль
Сафи
(отч. Сафиевич, Сафиевна;
фам. Сафин)
Сафиулла
Сафихан
Сафияр
Сафизян, Сафиджан
Сафаун
Саяд
Саян
Саяс
Себак
Сибай
Сибгат
Сибгатулла
Ситки
Симай
Синагул
Сирай
Сираджетдин, Сиразетдин
Сираджи, Сирази
Сирень, Сирин
Ситдик
Сокман
Султан
Султанай
Султанбек
Султангази
Султангали
Султангир

Солтангэрэй
Солтанзадэ
Солтанморат
Солтаннур
Солтанхужа
(отч. Солтанхужович, Солтан
хужовна; фам Солтанхужин)

Спартак
Субай
Сулим
Сусар
Суфиян
Суфияр
Сылубай
Сылубэк
Сылухан
Сыртлан
Сыртланбэк
Сэбих
Сэвади
Сэви
Сэгадэт
Сэгьдэт
Сэгий
Сэгийдулла
Сэгийрь
Сэгийть
Сэгьди
Сэет
Сэетбаттал
Сэетгали
(отч. Сэетгалиевич, Сэетгали-
евна; фам. Сэетгалиев, Сэет-
галин)
Сэетгэрэй
Сэетзадэ
Сэетназар
Сэетнур
Сэетхак
Сэетхан
Сэетхэсэн
Сэетжан
Сэйдулла
Сэйдэш
Сэйф
Сэйфетдин
Сэйфи
Сэйфисаттар
Сэйфияздан
Сэйфулла
Сэкин
Сэлам, Сэлэм
Сэлах, Сэлэх
Сэлахетдин
Сэлахи
Сэлим

Султангарай
Султанзада
Султанмурат
Султаннур
Султанхуджа
(отч. Султанхуджович, Сул-
танхуджовна, фам Султан
хужин, Султанхужин)
Спартак
Субай
Сулим
Сусар
Суфиян
Суфияр
Сылубай
Сылубек
Сылухан
Сыртлан
Сыртланбек
Сабих
Савади
Сави
Сагадат
Сагдат
Саги
Сагидулла
Сагир
Сагит
Сагди
Саит
Саитбаттал
Саитгали, Саидгали
(Саитгалиевич, Саитгалиевна,
фам Саитгалиев, Саидгалиев,
Саитгалин, Саидгалин)
Саитгарай
Саитзада
Саитназар
Саитнур
Саитхак
Саитхан
Саитхасан
Саитзян, Саитджан
Сайдулла
Сайдаш
Сайф
Сайфетдин, Сайфутдин
Сайфи
Сайфисаттар
Сайфияздан
Сайфулла
Сакин
Салям
Салях
Саляхетдин
Салахи
Салим

Сәлимгәрәй
Сәлимзадә
Сәлимулла
Сәлимхан
Сәлимжан
Сәлман
Сәми
(отч. Сәмиевич, Сәмиевна; фам.
Сәмиев)
Сәмигулла
Сәмикъ
Сәмин
Сәмит
Сәмих
Сәмур
Сәмәрхан
Сәнжак
Сәнжап
Сәнжар
Сәрбаз
Сәрвәр
Сәрдар
Сәрмәт
Сәржан
Сәфир
Сәфәр
Сәфәргали
(отч. Сәфәргалиевич, Сәфәр-
галиевна; фам. Сәфәргалиев,
Сәфәргалин)
Сәхаб
Сәхабетдин
Сәхап
Сәхби
Сәхи
Сәхиб, Сәхип
Сәхибгәрәй
Сәхибзадә
Сәхибулла
Сәхибжан
Сәхәбетдин
Сәяр
Сәях
Сәүбән
Сәббух
Сәбхан
Сәбханкол
Сәек
Сәембай
Сәембәк
Сәендек
Сәенеч
Сәләйман
Сәнгатулла
Сәнгать
Сәяргол
Сүнмәс

Салимгарай
Салимзада
Салимулла
Салимхан
Салимджан, Салимзян
Салман
Сами
(отч. Самиевич, Самиевна; фам.
Самиев)
Самигулла
Самик
Самин
Самит
Самих
Самур
Самархан
Санджак
Санджап
Санджар
Сарбаз
Сарвар
Сардар
Сармат
Сарзян, Сарджан
Сафир
Сафар
Сафаргали
(отч. Сафаргалиевич, Сафарга-
лиевна; фам. Сафаргалиев, Са-
фаргалин)
Сахаб
Сахабетдин, Сахабутдин
Сахап
Сахби
Сахи
Сахиб
Сахибгарай
Сахибзада
Сахибулла
Сахибзян, Сахибджан
Сахабетдин, Сахабутдин
Саяр
Саях
Саубан
Суббух
Субхан
Субханкул
Суюк
Суюмбай
Суюмбек
Суюндук
Суюнуч
Сулейман
Сунгатулла
Сунгат
Суяргул
Сунмас

Табиб, Табип

Тавил

Тавис

Тагай

Таип

Таир

Таиф

Тайбарс

Тайбэк

Тайман

Таймас

Тайморза

Тайфун

Тайфур

Тайчура

(отч. Тайчурович, Тайчуровна;
фам. Тайчуров, Тайчурин)

Такташ

Талиб, Талип

Талмас

Таликъ

Танай

Тансык

Тарзабан

Татлыбай

Татлыбэк

Татлыкай

Татлыкач

Татлыжан

Тату

Татубай

Татубэк

Татукай

Татуморза

Татужан

Татык

Ташбай

Ташбулат

Ташбэк

Ташкал

Ташкын

Ташмөхөммөт

Таштимер

Таждар

Тажетдин

Тажи

Тажиморат

Тажинур

Таң

Таңатар

Таңбулат

Таңкай

Таңморза

Таңнур

Таңташ

Таңчура

Табиб, Табип

Тавиль

Тавис

Тагай

Таип

Таир

Таиф

Тайбарс

Тайбек

Тайман

Таймас

Таймурза

Тайфун

Тайфур

Тайчура

(отч. Тайчурович, Тайчуровна;
фам. Тайчуров, Тайчурин)

Такташ

Талиб, Талип

Талмас

Талик

Танай

Тансык

Тарзабан

Татлыбай

Татлыбек

Татлыкай

Татлыкач

Татлыэян, Татлыджан

Тату

Татубай

Татубек

Татукай

Татумурза

Татуджан, Татуэян

Татык

Ташбай

Ташбулат

Ташбек

Ташкал

Ташкын

Ташмухаммет

Таштимер

Таждар

Газетдин, Таджетдин, Тад-
жуддин

Таджи, Тази

Таджимурат, Тазимурат

Тазинур, Таджинур

Тан

Танатар

Танбулат

Танкай

Танмурза

Таннур

Танташ

Танчура

(отч. Таңчурович, Таңчуровна; фам. Таңчуров, Таңчурин)
Таңчыбай
Таһир
Таһиржан
Теләш
Тенибәк
Тениш
Терегол
Тилмиз
Тимбик
Тимер
Тимербай
Тимербулат
Тимербәк
Тимергази
(отч. Тимергазиевич, Тимергазиевна; фам. Тимергазиев, Тимергазин)
Тимергали
(отч. Тимергалиевич, Тимергалиевна; фам. Тимергалиев, Тимергалин)
Тимергәрәй
Тимеркәй
Тимерхан
Тимерша
Тимершәех
Тимержан
Тимур
Тиңбай
Тиңбарс
Тиңбәк
Тиңбулат
Тиңкәй
Тиңчура
(отч. Тиңчурович, Тиңчуровна; фам. Тиңчуров, Тиңчурин)
Тһһран
Тогрул
Тойгын
Тотанак
Тугай
Туганай
Туганбай
Туйбакты
Туйбарс
Туйбатыр
Туйбулат
Туйбәк
Туйиш, Туеш
Туйморза
Туймөхәммәт
Туйтимер
Туйчура
(отч. Туйчурович, Туйчуровна; фам. Туйчуров, Туйчурин)

(отч. Танчурович, Танчуровна; фам. Танчуров, Танчурин)
Танчыбай
Тагир, Тахир
Тагирджан, Тагирзян
Теляш
Тенибек
Тениш
Терегул
Тильмиз
Тимбек
Тимер
Тимербай
Тимербулат
Тимербек
Тимергази
(отч. Тимергазиевич, Тимергазиевна; фам. Тимергазиев, Тимергазин)
Тимергали
(отч. Тимергалевич, Тимергалиевна; фам. Тимергалиев, Тимергалин)
Тимергарай
Тимеркай
Тимерхан
Тимерша, Тимурша
Тимершаих
Тимерзян, Тимерджан
Тимур
Тинбай
Тинбарс
Тинбек
Тинбулат
Тинкай
Тинчура
(отч. Тинчурович, Тинчуровна; фам. Тинчуров, Тинчурин)
Тигран, Тихран
Тугрул
Туйгын
Тутанак
Тугай
Туганай
Туганбай
Туйбакты
Туйбарс
Туйбатыр
Туйбулат
Туйбек
Туйиш, Туеш
Туймурза
Туймухаммет
Туйтимер
Туйчура
(отч. Туйчурович, Туйчуровна; фам. Туйчуров, Туйчурин)

Туйчыбай
Тукай
Тукбай
Тукбарс
Туктар
Туктарбай
Туктимер
Тулбай
Тулпар
Тумаш
Турай
Тургай
Тутай
Туфаил
Туфан
Тушак
Тэбрик
Тэбрис
Тэвангир
Тэвис
Тэвөккэл
Тэгъзим
Тэгълим
Тэкмил
Тэкий
Тэлвин
Тэлгаты
Тэлха
Тэминдар
Тэнвир
Тэнзил
Тэржеман
Тэслим
Тэфкил
Төүзих
Төүфикъ
Төүфир
Төүхит
Төзжан
Төхфөт
Төхфөтулла
Түлөк

Уйгын
Уймас
Улзаман
Ураз
Уразай
Уразбай
Уразбөк
Уразгилде
Уразгол
Уразман
Уразмөт
Уразмөхөммөт
Уразтимер
Уразхужа

Туйчыбай
Тукай
Тукбай
Тукбарс
Туктар
Туктарбай
Туктимер
Тулбай
Тулпар
Тумаш
Турай
Тургай
Тутай
Туфаиль
Туфан
Тушак
Табрик
Табрис
Тавангир
Тавис
Таваккал
Тагзим
Таглим
Такмиль
Таки
Талвин
Талгат
Талха
Таминдар
Танвир
Танзиль
Тарзиман
Таслим
Тафкиль
Таузих, Тавзих
Тауфик
Тауфир
Таухит
Тюзджан
Тухфат
Тухфатулла
Туляк

Уйгын
Уймас
Улзаман
Ураз
Уразай
Уразбай
Уразбек
Уразгильде
Уразгул
Уразман
Уразмет
Уразмухаммет
Уразтимер
Уразхуджа, Уразхузья

(отч. Уразхужович, Уразхужовна; фам. Уразхужин)

Уразжан
Урал
Уран

Фазаил
Фазлетдин
Фазлулла
Фазлыгаян
Фазлыгэрэй
Фазлый
Фазлынулур
Фазлысаттар
Фазлытдин
Фазлыхак
Фазлыхан
Фазулла
Фазыл
Фазылгэрэй
Фазылхан
Фазыльяр
Фазылжан
Фаикъ
Фаил
Фалих
Фарис
Фарсил
Фарук
Фарукша
(отч. Фарукшевич, Фарукшевна; фам. Фарукшин)
Фарус
Фасил
Фатыйх
Фатыйн
Фаяз
Фидаил
Фидан
Фидель
Фикърэт
Фиргать
Фираз
Фирдан
Фирдэвес, Фирдэүс
Фирдүс
Фируз
Фиршат
Флорид
Флорис
Флүн
Флүр
Фоат, Фуат
Фрунзе
Фэварис
Фэгыйль
Фээз

(отч. Уразхузович, Уразхузовна; фам. Уразхузин)

Ураззян, Уразджан
Урал
Уран

Фазаиль
Фазлетдин
Фазлулла
Фазлыгаян
Фазлыгарай, Фазлыгарей
Фазли
Фазлынулур
Фазлысаттар
Фазлытдин
Фазлыхак
Фазлыхан
Фазулла
Фазыл
Фазылгарай
Фазылхан
Фазыльяр
Фазылзян, Фазылджан
Фаик
Фаиль
Фалих
Фарис
Фарсиль
Фарук
Фарукша
(отч. Фарукшевич, Фарукшевна; фам. Фарукшин)
Фарус
Фасиль
Фатих
Фатин
Фаяз
Фидаиль
Фидан
Фидель
Фикрат
Фиргат
Фираз
Фирдан
Фирдавис, Фирдаус
Фирдус
Фируз
Фиршат
Флорид
Флорис
Флюн
Флюр
Фуат
Фрунзе
Фаварис
Фагиль
Фаиз

Фээзгали
(отч. Фээзгалиевич, Фээзгали-
евна; фам. Фээзгалиев, Фээз-
галин)
Фээзгэрэй
Фээзкэбир
Фээзкэрим
Фээзхалис
Фээзхан
Фэзаил
Фэйзелгаян
Фэйзелхак
Фэйзерахман
Фэйзерэхим
Фэйзи
Фэйзинур
Фэйзияздан
Фэйзулла
Фэйрүз
Фэйсал
Фэлах, Фэлэх
Фэнгиз
Фэндил
Фэндүс
Фэндэс
Фэнзаман
Фэнзил
Фэнил
Фэнир
Фэнис
Фэнияр
Фэннияз
Фэннур
Фэнсаф
Фэнэвил
Фэнүр
Фэнүс
Фэрадис
Фэрах
Фэрваз
Фэргать
Фэргиз
Фэрди
Фэрдүн
Фэрзан
Фэрзи
Фэрзэн
Фэридун
Фэриз
Фэрит
Фэрман
Фэррах
Фэрух
Фэрхерахман
Фэрхетдин
Фэрхи
Фэршат

Фаизгали
(отч. Фаизгалиевич, Фаизгали-
евна; фам. Фаизгалиев, Фаиз-
галин)
Фаизгарай
Фаизкабир
Фаизкарим
Фаизхалис
Фаизхан
Фазаиль
Файзелгаян
Файзелхак
Файзерахман
Файзерахим
Файзи
Файзинур
Файзияздан
Файзулла
Файруз
Файсал
Фалях
Фангиз
Фандиль
Фандус
Фандас
Фанзаман
Фанзиль
Фаниль
Фанир
Фанис
Фанияр
Фаннияз
Фаннур
Фансаф
Фанавиль
Фанур
Фанус
Фарадис
Фарах
Фарваз
Фаргат
Фаргиз
Фарди
Фардун
Фарзан
Фарзи
Фарзян
Фаридун
Фариз
Фарит
Фарман
Фаррах
Фарух
Фархерахман
Фархетдин, Фархутдин
Фархи
Фаршат

Фэрэнгис
Фэрэх
Фэрһад
Фэсах
Фэсих
Фэсхетдин
Фэсхи
Фэттах
Фэтхелбаян
Фэтхелислам
Фэтхерахман
Фэтхетдин
Фэтхи
Фэтхинур
Фэтхулла
Фэхразый
Фэхрелгаян
Фэхрелислам
Фэхреннас
Фэхретдин
Фэхри
Фэхрирахман
Фэхрислам
Фэязан
Фэүзи
Фэүзэт
Фэүкат
Фәһим
Фәһми
Фөркәт
Форузан

Хавадис
Хави
Хадим
Хазан
Хазбулат
Хазикъ
Хазим
Хазир
Хак
Хакбулат
Хакморза
Хакназар
Хаксәет
Халикъ
Халис
Халит
Хамазан
Хамиз
Хамил
Хамис
Хаммат
Хамматвәли
Хамматгали
(отч. Хамматгалиевич, Хаммат-
галиевна; фам. Хамматгали-
ев)

Фарангис
Фарах
Фарһад
Фасах
Фасих
Фасхетдин, Фасхутдин
Фасхи
Фаттах
Фатхельбаян
Фатхелислам
Фатхерахман
Фатхетдин, Фатхутдин
Фатхи
Фатхинур
Фатхулла
Фахрази
Фахрельгаян
Фахрелислам
Фахреннас
Фахретдин, Фахрутдин
Фахри
Фахрирахман
Фахрислам
Фаязан
Фаузи, Фавзи
Фаузат, Фавзат
Фаукат, Фавкат
Фагим
Фагми
Фуркат
Фурузан

Хавадис
Хави
Хадим
Хазан
Хазбулат
Хазик
Хазим
Хазир
Хак
Хакбулат
Хакмурза
Хакназар
Хаксаит
Халик
Халис
Халит
Хамазан
Хамиз
Хамиль
Хамис
Хаммат
Хамматвали
Хамматгали
(отч. Хамматгалиевич, Хам-
матгалиевна; фам. Хамматга-
лиев)

Хамматгэрэй
Хамматнур
Хамматьяр
Хан
Ханбарис
Ханбулат
Ханбэк
Хангали
(отч. Хангалиевич, Хангалиевна; фам. Хангалиев, Хангалин)

Хангэрэй
Хандэвер
Ханзафар
Ханислам
Ханкилде
Ханморза
Ханназар
Ханнан
Хансуар
Хансэет
Хансөяр
Хантимер
Ханчура
(отч. Ханчурович, Ханчуровна; фам. Ханчуров, Ханчурин, Канчурин)

Харис
Харрас
Хасбулат
Хасип
Хасият
Хасиятулла
Хасияр
Хасжан
Хатмулла
Хаттаб
Хатыйп, Хатип
Хафиз
Хафизулла
Хажи
(отч. Хажиевич, Хажиевна; фам. Хажиев)

Хажibuлат
Хажигали
(отч. Хажигалиевич, Хажигалиевна; фам. Хажигалиев)

Хажигэрэй
Хажиморат
Хажимулла
Хажинур
Хажир
Хажирахман
Хажихэмэт
Хикмэт
Хикмэтулла
Хисам

Хамматгарай
Хамматнур
Хамматьяр
Хан
Ханбарис
Ханбулат
Ханбек
Хангали
(отч. Хангалиевич, Хангалиевна; фам. Хангалиев, Хангалин)

Хангарай
Хандаур
Ханзафар
Ханислам
Ханкильде, Хангильде
Ханмурза
Ханназар
Ханнан
Хансуар
Хансаит
Хансеяр
Хантимер
Ханчура
(отч. Ханчурович, Ханчуровна; фам. Ханчуров, Ханчурин, Канчурин)

Харис
Харрас
Хасбулат
Хасип
Хасият
Хасиятулла
Хасияр
Хасджан, Хасзян, Хасъян
Хатмулла
Хаттаб
Хатип
Хафиз
Хафизулла
Хаджи, Хази

(отч. Хазиевич, Хазиевна; фам. Хазиев)

Хаджибулат, Хазibuлат
Хаджигали, Хазигали
(отч. Хазигалиевич, Хазигалиевна; фам. Хазигалиев)

Хаджигарай, Хазигарай
Хаджимурат, Хазимурат
Хаджимулла, Хазимулла
Хаджинур, Хазинур
Хаджир
Хаджирахман, Хазирахман
Хаджихэмэт, Хазихэмэт
Хикмат, Хикмет
Хикматулла
Хисам

Хисаметдин
Хисан
Хисмэт
Хисмәтулла
Ходаяр
Хурам
Хурамша
Хут
Хушбулат
Хушвакыт
Хушдил
Хушияр
Хушкилде
Хушман
Хушнәвәз
Хушнәвал
Хужа
Хужабай
Хужабәк
Хужагали
(отч. Хужагалиевич, Хужага-
лиевна, фам. Хужагалиев)

Хужагәрәй
Хужамөхәммәт
Хужасәет
Хужахәсэн
Хужаәхмәт
Хужажан
Хужи
(отч. Хужиевич, Хужиевна;
фам. Хужиев, Хужин)
Хужиәхмәт
Хужихан
Хәбиб
Хәбибназар
Хәбибнур
Хәбибрахман
Хәбибулла
Хәбибжан
Хәбил
Хәбир
Хәдим
Хәдис
Хәер
Хәерзаман
Хәернас
Хәернур
Хәй
Хәйберахман
Хәйбулла
Хәйдәр
Хәйдәргали
(отч. Хәйдәргалиевич, Хәйдәр-
галиевна; фам. Хәйдәргалиев)
Хәйдархан
Хәйретдин

Хисаметдин, Хисамутдин
Хисан
Хисмат
Хисматулла
Худаяр
Хурам
Хурамша
Хут
Хушбулат
Хушвакыт
Хушдиль
Хушияр
Хушкильде
Хушман
Хушнаваз
Хушнавал
Худжа, Хузя,
Худжабай, Хузябай
Худжабек, Хузябек
Худжагали, Хузягали
(отч. Худжагалиевич, Худжа-
галиевна; фам. Худжагалиев,
Хузягалиев)
Хузягарай, Худжагарай
Худжамухаммет
Хузясаит, Худжасаит
Худжахасан, Хузяхасан
Худжаахмет, Хузяахмет
Худжажан, Худжазян
Хузи
(отч. Хузиевич, Хузиевна; фам-
Хузиев, Хузин)
Хузиахмет
Хузихан
Хәбиб
Хәбибназар
Хәбибнур
Хәбибрахман
Хәбибулла
Хәбибджан, Хәбибзян
Хәбиль
Хәбир
Хәдим
Хәдис
Хәир
Хәирзаман
Хәирнас
Хәирнур
Хәй
Хәйберахман
Хәйбулла
Хәйдар
Хәйдаргали
(отч. Хәйдаргалиевич, Хәйдар-
галиевна; фам. Хәйдаргалиев)
Хәйдархан
Хәйретдин, Хәйрутдин

Хэйри
Хэйрулла
Хэйрэт
Хэйфулла
Хэким
Хэкимулла
Хэкимжан
Хэлил
Хэлилрахман
Хэлим
Хэлип
Хэлиулла
Хэлиф
Хэлэф
Хэмди
Хэмдэм
Хэмзэ
Хэмидулла
Хэмит
Хэмэт
Хэмэтнур
Хэмэтьяр
Хэндан
Хэниф
Хэнэфи
Хэнжар
Хэрир
Хэсби
(отч. Хэсбиевич, Хэсбиевна,
фам. Хэсбиев)

Хэсип
Хэсэн
Хэсэнбай
Хэсэнбэк
Хэсэнгали
(отч. Хэсэнгалиевич, Хэсэнга-
лиевна; фам. Хэсэнгалиев, Хэ-
сэнгалин)
Хэсэнгата
(отч. Хэсэнгатович, Хэсэнга-
товна; фам. Хэсэнгатин)

Хэсэнгэрэй
Хэсэннур
Хэсэнша
Хэсэншэех
Хэсэнжан
Хэтим
Хөббэт
Хөр
Хөрбулат
Хөрислам
Хөрмэт
Хөрмэтулла
Хөррэм
Хөснетдин
Хөснимэрдэн

Хайри
Хайрулла
Хайрат
Хайфулла
Хаким
Хакимулла
Хакимзян, Хакимджан
Халиль
Халильрахман
Халим
Халип
Халиулла
Халиф
Халяф
Хамди
Хамдам
Хамза
Хамидулла
Хамит
Хамат
Хаматнур
Хаматьяр
Хандан
Ханиф
Ханафи
Ханзяр
Харир
Хасби
(отч. Хасбиевич, Хасбиевна
фам. Хасбиев)

Хасип
Хасан
Хасанбай
Хасанбек
Хасангали
(отч. Хасангалиевич, Хасанга-
лиевна; фам. Хасангалиев, Ха-
сангалин)
Хасангата
(отч. Хасангатович, Хасанга-
товна; фам. Хасангатин)

Хасангарай
Хасаннур
Хасанша
Хасаншаих
Хасанджан, Хасанзян
Хатим
Хуббат
Хур
Хурбулат
Хурислам
Хурмат
Хурматулла
Хуррам
Хуснетдин, Хуснутдин
Хуснимардан

Хөснинур
Хөснийздан
Хөснийр
Хөснулла
Хөсрәү
Хөсәен
Хөжжәт
Хөжжәтулла

Чанбарис
Чанбулат
Чаныш
Чибәркәй
Чулпан
Чурабай
Чурагол
Чутай
Чынбулат
Чынташ
Чынтимер
Чыңгыз
Чәчән
Чәчәнбай

Шабай
Шагали
(отч. Шагалиевич, Шагалиев-
на; фам. Шагалиев)

Шадман
Шаик
Шаим
Шайбәк
Шакир
Шакиржан
Шамил
Шамун
Шан
Шанбулат
Шанбәк
Шанчура
(отч. Шанчурович, Шанчуров-
на; фам. Шанчуров, Шанчу-
рин)
Шат
Шатгали
(отч. Шатгалиевич, Шатгалиев-
на; фам. Шатгалиев)

Шатморза
Шатморат
Шатрух
Шатсолтан
Шатжан
Шаһбаз
Шаһбазгәрәй
Шаһбал
Шаһбулат

Хуснинур
Хуснийздан
Хуснийр
Хуснулла
Хусрав
Хусаин
Хуззат, Худжат
Хуззатулла, Худжжатулла

Чанбарис
Чанбулат
Чаныш
Чибаркай
Чулпан
Чурабай
Чурагул
Чутай
Чынбулат
Чынташ
Чынтимер
Чыңгыз, Чингиз
Чачан
Чачанбай

Шабай
Шагали
(отч. Шагалиевич, Шагалиев-
на; фам. Шагалиев)

Шадман
Шаик
Шаим
Шайбек
Шакир
Шакирзян, Шакирджан
Шамиль
Шамун
Шан
Шанбулат
Шанбек
Шанчура
(отч. Шанчурович, Шанчуров-
на; фам. Шанчуров, Шанчурин)

Шат
Шатгали
(отч. Шатгалиевич, Шатгали-
евна; фам. Шатгалиев)

Шатмурза
Шатмурат
Шатрух
Шатсултан
Шатзян
Шахбаз
Шахбазгарай
Шахбал
Шахбулат

Шаһвәли
Шаһгази
Шаһгали
(отч. Шаһгалиевич, Шаһгали-
евна; фам. Шаһгалиев)
Шаһгәрәй
Шаһзадә
(отч. Шаһзадович, Шаһзадов-
на; фам. Шаһзадин)
Шаһзаман
Шаһи
Шаһибәк
Шаһигәрдан
Шаһид
Шаһидар
Шаһизәр
Шаһиморат
Шаһиморза
Шаһимулла
Шаһимәрдан
Шаһин
Шаһингәрәй
Шаһинур
Шаһияздан
Шаһиян
Шаһияр
Шаһиәхмәт
Шаһижан
Шаһижиган
Шаһназар
Шаһрази
Шаһсувар
Шаһтимер
Шаһчура
(отч. Шаһчурович, Шаһчуров-
на; фам. Шаһчуров, Шаһчу-
рин)
Шигали
(отч. Шигалиевич, Шигалиев-
на; фам. Шигалиев, Шигалин)
Шигай
Ширази
Ширгази
Ширзадә
Ширин
Ширияздан
Ширмөхәммәт
Ширәхмәт
Шинабетдин
Шинап
Шогаеп
Шонкар
Шәвәли
Шәгъбән
Шәех
Шәехбулат

Шахвали
Шахгази
Шахгали
(отч. Шахгалиевич, Шахгали
евна; фам. Шахгалиев)
Шахгарай
Шахзада
(отч. Шахзадович, Шахзадов-
на; фам. Шахзадин)
Шахзаман
Шахи, Шаги
Шахибек
Шахигардан
Шахид
Шахидар, Шагидар
Шагизар
Шахимурат
Шахимурза
Шахимулла
Шагимардан
Шахин
Шахингарай
Шахинур, Шагинур
Шахияздан
Шахиян
Шахияр
Шахнахмет, Шагнахмет
Шагизян, Шахиджан
Шахиджихан, Шагигиган
Шахназар
Шахрази
Шахсувар
Шахтимер
Шахчура
(отч. Шахчурович, Шахчуров
на; фам. Шахчуров, Шахчу-
рин)
Шигали
(отч. Шигалиевич, Шигалиев-
на; фам. Шигалиев, Шигалин)
Шигай
Ширази
Ширгази
Ширзада
Ширин
Ширияздан
Ширмухаммет
Ширахмет
Шигабетдин, Шигабутдин
Шигап
Шугаеп
Шункар
Шавали
Шагбан
Шаих
Шаихбулат

Шәехзадә
Шәехзаман
Шәехрази
Шәехтимер
Шәйморза
Шәймәрдән
Шәймөхәммәт
Шәйсолтан
Шәйхаттар
Шәйхелислам
Шәйхенур
Шәйхетдин
Шәйхи
Шәйхияр
Шәйхулла
Шәйәхмәт
Шәкүр
Шәмаил
Шәмгун
Шәммас
Шәмсевәли
Шәмсегали
(отч. Шәмсегалиевич, Шәмсегалиевна; фам. Шәмсегалиев)

Шәмсегәрәй
Шәмсезыя
(отч. Шәмсезиевич, Шәмсезиевна; фам. Шәмсезиев)

Шәмселислам
Шәмсетдин
Шәмси
Шәмсир
Шәмсияр
Шәмсуар
Шәмсулла
Шәмсун
Шәмсур
Шәнгәрәй
Шәрафәт
Шәриф
Шәрифулла
Шәрифжан
Шәрәф
Шәрәфетдин
Шәрәфи
Шәфи
Шәфигъ
Шәфигулла
Шәфик
Шәфкәт
Шәүкәт
Шәүлихан
Шәһид
Шөһрәт

Эдгар

Шаихзада
Шаихзаман
Шаихрази
Шаихтимер
Шаймурза
Шаймардан
Шаймухаммет
Шайсултан
Шайхаттар
Шайхельислам
Шайхенур
Шайхетдин, Шайхутдин
Шайхи
Шайхияр
Шайхулла
Шайахмет
Шакур
Шамаиль
Шамгун
Шаммас
Шамсивали
Шамсигали
(отч. Шамсигалиевич, Шамсигалиевна; фам. Шамсигалиев)

Шамсигарай
Шамсизия
(отч. Шамсизиевич, Шамсизиевна; фам. Шамсизиев)

Шамсельислам
Шамсетдин, Шамсутдин
Шамси
Шамсир
Шамсияр
Шамсувар
Шамсулла
Шамсун
Шамсур
Шангарай
Шарафат
Шариф
Шарифулла
Шәрифзян, Шарифджан
Шараф
Шарафетдин, Шарафутдин
Шарафи
Шафи
Шафиг
Шафигулла
Шафик
Шафкат
Шаукат
Шаулихан
Шахид, Шагид
Шухрат

Эдгар

Эдуард
Эльбрус
Эльвир
Эльмар
Эльмир
Эмиль
Энгель
Эрик
Эрнест
Эрот

Юаныч
Юзык
Юлай
Юламан
Юлбулат
Юлдаш
Юлдашбай
Юлкотлы
Юлмөхөммөт
Юлтай
Юлтимер
Юлчыбай
Юмаш
Юнир
Юныс
Юнысбай
Юнысбөк

Ядкарь
Яздан
Язит
Якуб, Якуп
Якут
Ялкын
Ямаш
Ямин
Янбай
Янбулат
Янгали
(отч. Янгалиевич, Янгалиевна,
фам. Янгалиев, Янгалин)
Янгир
Янгураз
Янтимер
Яныш
Ярбулат
Ярмөхөммөт
Ярхәм
Ярхәметдин
Ярулла
Ясир
Ясмин
Ясәви
Ясәвир
Яфәс
Яхшыбай

Эдуард
Эльбрус
Эльвир
Эльмар
Эльмир
Эмиль
Энгель
Эрик
Эрнест
Эрот

Юаныч
Юзык
Юлай
Юламан
Юлбулат
Юлдаш
Юлдашбай
Юлкотлы
Юлмухаммет
Юлтай
Юлтимер
Юлчыбай
Юмаш
Юнир
Юнус
Юнусбай
Юнусбек

Ядкар
Яздан
Язит
Якуб, Якуп
Якут
Ялкын
Ямаш
Ямин
Янбай
Янбулат
Янгали
(отч. Янгалиевич, Янгалиевна,
фам. Янгалиев, Янгалин)
Янгир
Янгураз
Янтимер
Яныш, Яниш
Ярбулат
Ярмухаммет
Ярхам
Ярхәметдин, Ярхамутдин
Ярулла
Ясир
Ясмин
Ясәви
Ясәвир
Яфәс
Яхшыбай

Яхшыкол
Яхъя
Яшьбулат

Эбабил
Эбелгази
Эбелфазыл
Эбелхарис
Эбелхәер
Эбрар
Эбугали
(отч. Эблугалиевич
Эбугалиевна, фам
Эбугалиев)
Эбуталип
Эбухан
Эбүбәкер
Эбүзәр
Эбүсәет
Эбжәлил
Эгъван
Эгъдал
Эгъдәс
Эгъзам
Эгъзаметдин

Эгъла
Эгъләм
Эгъләметдин
Эгълиулла
Эгълияр
Эгъләнур
Эгъфәр
Эдвәм
Эдип
Эдрар
Эдхәт
Эдһәм
Эзраф
Эзәл
Эзһәр
Экбәр
Экмәл
Экмәлетдин
Экрәм
Экрәметдин
Экълим
Элгаз
Элмөхәммәт
Элтаф
Элфиз
Элфин
Элфар
Элфәрит
Эмәнулла
Эмин
Эмингәрәй

Яхшыкул
Яхъя
Яшьбулат

Абабиль
Абельгази
Абельфазыл
Абельхарис
Абельхаир
Абрар
Абугали
(от. Абугалиевич,
Абугалиевна; фам.
Абугалиев)
Абуталип
Абухан
Абубакир
Абузар
Абусаит
Аб(д)жалиль, Абзялиль
Агван
Агдал
Агдас
Агзам
Агзаметдин,
Агзамутдин
Агля
Аглям
Аглямәтдин, Аглямутдин
Аглиулла
Аглияр
Аглянур
Агфар
Адвам
Адип
Адрар
Адхат
Адгам, Эдгем
Азраф
Азал
Азгар, Азхар
Акбар
Акмал
Акмәлетдин, Акмәлутдин
Акрам
Акраметдин
Акълим
Альгаз
Альмухаммет
Альтаф
Альфиз
Альфин
Альфар
Альфарит
Аманулла
Амин
Амингарай

Эминулла
Эмир
Эмирбай
Эмиргали
(отч. Эмиргалиевич,
Эмиргалиевна, фам
Эмиргалиев)
Эмирхан
Эмиржан
Эмэт
Энар
Энвэр
Энвэрбэк
Энгам
Энгиз
Эндуз
Эндэр
Эндэс
Энзиф
Энир
Энис
Эннүр, Энүр
Энсар
Энсаф
Энэк
Энэс
Эргуван
Эрман
Эршад
Эсал
Эсах
Эсгар
Эсгать
Эсиф
Эслэй
Эслэм
Эслаф
Эслэх
Эсмэр
Эснан
Эсрар
Эсфир
Эсфэн
Эсфэндияр
Эсхэл
Эсэдулла
Эсэт (д)
Эсэн
Этнэгол
Этфаль
Эфган
Эфзал
Эфлэтун
Эфраз
Эфшан
Эхзар
Эхияр

Аминулла
Амир
Амирбай
Амиргали
(отч. Амиргалиевич,
Амиргалиевна, фам
Амиргалиев)
Амирхан
Амирджан, Амирзян
Амат
Анар
Анвар, Энвер
Анварбек
Ангам
Ангиз
Андуз
Андар
Андас
Анзиф
Анир
Анис
Аннур, Анур
Ансар
Ансаф
Анак
Анас
Аргуван
Арман
Аршад
Асал
Асах
Асгар
Асгат
Асиф
Аслай
Аслам
Асляф
Аслях
Асмар
Аснан
Асрар
Асфир
Асфан
Асфандияр
Асхап
Асадулла
Асат (д)
Асан
Атнагул
Атфал
Афган
Афзал
Афлетун
Афраз
Афшан
Ахзар
Ахияр

Әхкәм
Әхләф
Әхмәди
Әхмәдинур
Әхмәдулла
Әхмәр
Әхмәт
Әхмәтвафа
Әхмәтвәли
Әхмәтгали
(отч. Әхмәтгалиевич,
Әхмәтгалиевна; фам.
Әхмәтгалиев)

Әхмәтгата
Әхмәтгәрәй
Әхмәтзакир
Әхмәтзья
Әхмәтнур
Әхмәтсафа
(отч. Әхмәтсафович,
Әхмәтсафовна; фам.
Әхмәтсафин)

Әхмәтхан
Әхмәтша
Әхмәтшакир
Әхмәтшәриф
Әхмәтжан
Әхнәф
Әхнәфетдин
Әхрар
Әхсән
Әхтәм
Әхтәр
Әхъяр
Әхәт
Әшкар
Әшрәф
Әшрәфжан
Әшүр
Әюп
Әюпгәрәй
Әүзәх
Әүкат
Әүлияр
Әүсаф
Әүхәди
Әүхәт
Әүхәтдин
Әжем
Әһкәм
Әһли
Әһлиулла
Әһрам

Өлгер
Өлкәр

Ахкам
Ахляф
Ахмади
Ахмадинур
Ахмадулла
Ахмар
Ахмет
Ахметвафа
Ахметвали
Ахметгали
(отч. Ахметгалиевич,
Ахметгалиевна; фам. Ах-
метгалиев)

Ахметгата
Ахметгарай, Ахметгарей
Ахметзакир
Ахметзия
Ахметнур
Ахметсафа
(от. Ахметсафович, Ах-
метсафовна; фам. Ахмет-
сафин)

Ахметхан
Ахметша
Ахметшакир
Ахметшәриф
Ахметзян, Ахметджан
Ахнаф
Ахнафетдин
Ахрар
Ахсан
Ахтям
Ахтар
Ахъяр
Ахәт
Ашкар
Ашраф
Ашрафзян, Ашрафджан
Ашүр
Аюп
Аюпгарай
Аузах
Аукат
Аулияр
Аусаф
Аухади
Аухат
Аухатдин
Аджим, Азим
Ахкям
Агли
Аглиулла
Ахрам

Ульгер
Улькар

Өлфәт
Өмет
Өметбай
Өркенбай

Үзбәк
Үзтимер
Үлмәс
Үлмәсбай
Үткер
Үтәй
Үтәмеш
Үтәш

Жавид
Жаиз
Жайгир
Жамал
Жамали
Жамалетдин
Жанбарс
Жангали
(отч. Жангалиевич,
Жангалиевна; фам.
Жангалиев, Жангалин)
Жангәрәй
Жанморза
Жаннур
Жансубай
Жантимер
Жантирәк
Жилкенбай
Житез
Жиһан
Жиһанбай
Жиһангир
Жиһангәрәй
Жиһандар
Жиһаннур
Жиһанша
Жофар
Жәббар
Жәвад
Жәваһир
Жәгъфәр
Жәдит
Жәзил
Жәләл
Жәләлетдин
Жәләли
Жәмил
Жәмит
Жәүдәт

Ғабил
Ғади
Ғарун

Ульфат
Умид
Умидбай
Уркенбай

Узбек
Үзтимер
Ульмес
Ульмесбай
Уткур
Утей
Утямеш
Утяш

Джавид
Джаиз
Джайгир
Джамал
Джамали
Джамалетдин
Джанбарс
Джангали
(отч. Джангалиевич,
Джангалиевна; фам. Джанга-
лиев, Джангалин)
Джангарай
Джанмурза
Джаннур
Джансубай
Джантимер
Джантиряк
Джилькенбай
Джитез
Джиган, Джихан, Зиган
Джиганбай
Зигангир
Джигангарай
Джигандар
Джиганнур
Зиганша
Джуфар
Джаббар
Джавад
Джавагир
Джагфар, Ягфар
Джадит
Джазиль
Джаляль, Залял
Джалялетдин, Залялетдин
Джаляли, Заляли
Джамиль, Замиль, Ямиль
Джамит
Джаудат

Абиль, Хабиль
Хади
Гарун

Ҳашим
Ҳидият
Ҳидиятулла
Ҳилал
Ҳилалетдин
Ҳушияр
Ҳазил
Ҳәмдил
Ҳәмраз
Ҳәнүз
Ҳөмаюн

Хашим
Хидият, Идият
Хидиятулла, Идиятулла
Хилал, Илал
Хилалетдин, Илалетдин
Хушияр
Хазиль
Хамдиль
Хамраз
Хануз
Гамаюн

ХАТЫН-КЫЗ ИСЕМНӨРӨ

Абруй
Абызбикә
Азадия
Азадә
Азалия
Азия
Аида
Айбану
Айбиби
Айбикә
Айгизә
Айгына
Айгөл
Айдария
Айзадә
Айзирәк
Айзифа
Айзөһрә
Айкаш
Айкөн
Айназ
Айназа
Айниса
Айнурия
Айнә
Айсара
Айсинә
Айсорур
Айсунә
Айсылу
Айсын
Айсөяр
Айчибәр
Айчирә
Айҗамал
Акбиби
Акбикә
Аккош
Аксылу
Акчәчәк
Албикә
Алгөл

Абруй
Абызбика
Азадия
Азада
Азалия
Азия
Аида
Айбану
Айбиби
Айбика
Айгизя
Айгына
Айгуль
Айдария
Айзада
Айзиряк
Айзифа
Айзухра
Айкаш
Айкунь
Айназ
Айназа
Айниса
Айнурия
Айна
Айсара
Айсина
Айсурур
Айсунә
Айсылу
Айсын
Айсеяр
Айчибяр
Айчира
Айджамал
Акбиби
Акбика
Аккош
Аксылу
Акчачак
Албика
Алгуль

Алисә
Алия
Алма
Алмабикә
Алмазия
Алсу
Алсылу
Алтынбикә
Алтынгөл
Алтынчәч
Алчирә
Алчәчәк
Альбина
Альмира
Анара
Ансария
Анфиса
Аппак
Арзубикә
Арзугөл
Арсланбикә
Асилә
Аслия
Асылбикә
Асылгөл
Асылъяр
Афтаб
Ахак

Багбостан
Багдагөл
Багданур
Бадъян
Байсылу
Бакирә
Бакия
Балбикә
Балкыш
Балкыя
Бану
Барчын
Басыйрә
Баһирә
Баянгөл
Баянсылу
Белла
Биби
Бибибану
Бибибикә
Бибибәнат
Бибигайшә
Бибигаян
Бибигөл
Бибиданә
Бибизифа
Бибизәйнәп

Алиса
Алия
Алма
Алмабика
Алмазия
Алсу
Алсылу
Алтынбика
Алтыnguль
Алтынчеч
Алчира
Алчачак
Альбина
Альмира
Анара
Ансария
Анфиса
Аппак
Арзубика
Арзугуль
Арсланбика
Асиля
Аслия
Асылбика
Асылгуль
Асылъяр
Афтаб
Ахак

Багбустан
Багдагуль
Багданур
Бадиян
Байсылу
Бакира
Бакия
Балбика
Балкыш
Балкыя
Бану
Барчын
Басыра
Бахира
Баянгуль
Баянсылу
Белла
Биби
Бибибану
Бибибика
Бибибанат
Бибигайша
Бибигаян
Бибигуль
Бибидана
Бибизифа
Бибизайнап

Бибизэйтүнэ
Бибизөһрэ
Бибикамал
Бибикамэр
Бибикәримэ
Бибиназ
Бибиназа
Бибиниса
Бибинур
Бибинәфисэ
Бибирауза
Бибирайхан
Бибисара
Бибисолтан
Бибисылу
Бибисәйдэ
Бибисәмига
Бибитуття
Бибифатыйма
Бибихалидэ
Бибихан
Бибихәдичэ
Бибихәмидэ
Бибихәят
Бибиәсма
Бибижамал
Бибижиһан
Бибижәмилэ
Бибкэй
Бибкәйнур
Бизэк
Бикназ
Биксылу
Бикчибәр
Бикә
Бикәбану
Былбыл
Былбылниса
Бәгыйдэ
Бәдерниса
Бәдерхәят
Бәдига
Бәдрикамал
Бәдринур
Бәдрия
Бәдрижамал
Бәй (и) нә
Бәйрәмбикә
Бәйрәмгөл
Бәлкыйс
Бәнат
Бәридэ
Бәрия
Бәсимә
Бәхрия
Бәхтигөл
Бәхтижамал

Бибизайтуна
Бибизухра
Бибикамал
Бибикамар
Бибикарима
Бибиназ
Бибиназа
Бибиниса
Бибинур
Бибинафиса
Бибирауза
Бибирайхан
Бибисара
Бибисултан
Бибисылу
Бибисайда
Бибисәмига
Бибитуття
Бибифатима
Бибихалида
Бибихан
Бибихадича
Бибихамида
Бибихаят
Бибиасма
Бибиджамал
Бибиджиган, Бибизиган
Бибиджамиля
Бибкай
Бибкайнур
Бизяк
Бикназ
Биксылу
Бикчибяр
Бика
Бикбану
Былбыл
Былбылниса
Багыда
Бадерниса
Бадерхәят
Бадига
Бадрикамал
Бадринур
Бадрия
Бадриджамал
Байна
Байрамбика
Байрамгуль
Балкис
Банат
Баридә
Бария
Басима
Бахрия
Бахтигуль
Бахтиджамал

Бәширә
Бәян
Бәһар
Бәһия
Бәһижә
Бәһрәмия
Бәһруз
Бүләк

Вагыйзә
Вадига
Вазыйфа
Вазыйхә
Вакыйфә
Вамига
Варисә
Васига
Васика
Васия
Васфикамал
Вәсфижамал
Вәсфижиһан
Вафирә
Вафия
Вахидә
Ваһибә
Венера
Вәгдә
Вәгдәгөл
Вәдүдә
Вәзига
Вәзирә
Вәкилә
Вәлия
Вәлидә
Вәликә
Вәлимә
Вәлижә
Вәрига
Вәридә
Вәрәкыя
Вәсилә
Вәсимә
Вәфидә
Вәжигә
Вәжидә
Вәжиһә
Вәҗһия
Вәждания
Вәжүдә

Габида
Гаделбану
Гаделбикә
Гаделбәнат
Гаделия
Гаделниса

Башира
Баян
Бахар
Бахия
Бахизя
Бахрамия
Бахруз
Буляк

Вагиза
Вадига
Вазифа
Вазиха
Вакифа
Вамига
Вариса
Васига
Васика
Васия
Васфикамал
Вәсфиджамал
Вәсфиджиган
Вафира
Вафия
Вахида
Вахиба
Венера
Вагда
Вагдагуль
Вадуда
Вазига
Вазира
Вакиля
Валия
Валида
Валика
Валима
Вализя
Варига
Варида
Варакыя
Василя
Васима
Вафида
Ваджигә
Ваджида
Ваджиха
Ваджһия
Вүждания
Вүджуда

Габида
Гадельбану
Гадельбика
Гадельбанат
Гаделия
Гадельниса

Гаделсылу
Гадәния
Гадила
Газидә
Газизә
Газизәбану
Газизәбикә
Газизәсылу
Газилә
Газимә
Гайнавал
Гайнелбәнат
Гайнениса
Гайнехәят
Гайния
Гайниҗамал
Гайниҗиһан
Гайшә
Гайшәбану
Гайшәбикә
Гакифә
Гакрәмә
Гакыйлә
Галибә
Галимә
Галия
Галиябану
Гамбәр
Гамбәрия
Гамилә
Гамирә
Гандәлиф (ә)
Ганжә
Ганжәгөл
Гарифә
Гаршия
Гасилә
Гасимә
Гасрия
Гатифә
Гатия
Гафилә
Гафирә
Гафифә
Гафия
Гаффә
Гафура
Гашика
Гаширә
Гашия
Гашкыя
Гаязия
Гаян
Гажибә
Гажилә
Гомәрә
Госмания

Гадельсылу
Гадания
Гадила
Газида
Газиза
Газизабану
Газизабика
Газизасылу
Газила
Газима
Гайнавал
Гайнельбанат
Гайнениса
Гайнехәят
Гайния
Гайнидҗамал
Гайнидҗиган, Гайнизихан
Гайша
Гайшабану
Гайшабика
Гакифа
Гакрама
Гакиля
Галибя
Галима
Галия
Галиябану
Гамбар
Гамбария
Гамиля
Гамира
Гандалиф (а)
Ганзя, Ганджя
Ганзягуль, Ганджагуль
Гарифа
Гаршия
Гасиля
Гасима
Гасрия
Гатифа
Гатия
Гафиля
Гафира
Гафифа
Гафия
Гаффа
Гафура
Гашика
Гашира
Гашия
Гашкия
Гаязия
Гаян
Гаджибя
Гаджиля
Гумера
Гусмания, Усмания

Гыйзелбанат
Гыйзелниса
Гыйзикамал
Гыйзижамал
Гыйзэтбану
Гыйльмебану
Гыйльмебикә
Гыйльмебәян
Гыйльменаз
Гыйльмениса
Гыйльмеруй
Гыйльмикамал
Гыйльмижамал
Гыйльмижиһан
Гыйффәт
Гыйффәтбану
Гәүһәр
Гәүһәрә
Гәүһәрия
Гәүһәрбану
Гәүһәрзат
Гәүһәрташ
Гәүһәршат
Гөл
Гөлара
Гөларам
Гөлбадран
Гөлбану
Гөлбаян
Гөлбиби
Гөлбизәк
Гөлбикә
Гөлбиназ
Гөлбәяз
Гөлбостан
Гөлбәдәр
Гөлбәнәт
Гөлбәрия
Гөлбәширә
Гөлбәһәр
Гөлбәһия
Гөлбүләк
Гөлгайшә
Гөлгенә
Гөлгенәм
Гөлгәүһәр
Гөлгүзәл
Гөлдана
Гөлдания
Гөлдар
Гөлдәүләт
Гөлзадә
Гөлзар
Гөлзидә
Гөлзирә
Гөлзирәк
Гөлзифа

Гиззельбанат
Гиззельниса
Гиззикамал
Гиззиджамал
Гиззәтбану
Гильмибану
Гильмибика
Гильмибаян
Гильминаз
Гильминиса
Гильмируй
Гильмикамал
Гильмиджамал
Гильмиджихан
Гиффәт
Гиффәтбану
Гаухар
Гаухара
Гаухария
Гаухарбану
Гаухарзат
Гаухарташ
Гаухаршат
Гуль
Гульара
Гульарам
Гульбадран
Гульбану
Гульбаян
Гульбиби
Гульбизяк
Гульбика
Гульбиназ
Гульбәяз
Гульбустан
Гульбадар
Гульбанат
Гульбария
Гульбашира
Гульбахар
Гульбахия
Гульбуляк
Гульгайша
Гульгена
Гульгенам
Гульгаухар
Гульгузель
Гульдана
Гульдания
Гульдар
Гульдаулет
Гульзада
Гульзар
Гульзида
Гульзира
Гульзиряк
Гульзифа

Гөлзәвәр
Гөлзәйнәп
Гөлзәминә
Гөлзәмия
Гөлинә
Гөлирә (а)
Гөлирам
Гөлисә
Гөлия
Гөлийөзем
Гөлкәбирә
Гөлкәй
Гөлмивә
Гөлмикамәл
Гөлминур
Гөлмирә
Гөлмия
Гөлмәрван
Гөлмәрфуга
Гөлмәрьям
Гөлмәржән
Гөлнадия
Гөлназ
Гөлназар
Гөлнар
Гөлнара
Гөлнария
Гөлнаһар
Гөлнисә
Гөлнур
Гөлнура
Гөлнурия
Гөлнәзирә
Гөлнәфис
Гөлнәфисә
Гөлраушан
Гөлруй
Гөлрух
Гөлсания
Гөлсара
Гөлсафа
Гөлсем
Гөлсинә
Гөлсинур
Гөлсирень
Гөлсирә
Гөлсорур
Гөлстан
Гөлсу
Гөлсыйфат
Гөлсылу
Гөлсәвия
Гөлсәгийрә
Гөлсәгийдә
Гөлсәйдә
Гөлсәмирә
Гөлсәрвәр

Гульзавар
Гульзайнап
Гульзамина
Гульзамия
Гулина
Гулира
Гулирам
Гулиса
Гулия
Гульюзум
Гулькабира
Гулькай
Гульмива
Гульмикамал
Гульминур
Гульмира
Гульмия
Гульмарван
Гульмарфуга
Гульмарьям
Гульмарджан
Гульнадия
Гульназ
Гульназар
Гульнар
Гульнара
Гульнария
Гульнахар
Гульнисә
Гульнур
Гульнура
Гульнурия
Гульназира
Гульнафис
Гульнафисә
Гульраушан
Гульруй
Гульрух
Гульсания
Гульсара
Гульсафа
Гульсем, Гульсум
Гульсина
Гульсинур
Гульсирень
Гульсира
Гульсурур
Гулистан
Гульсу
Гульсифат
Гульсылу
Гульсәвия
Гульсагира
Гульсагида
Гульсайда
Гульсамира
Гульсарвар

Гөлсәрия
Гөлсәя
Гөлсәяр
Гөлфая
Гөлфизә
Гөлфиназ
Гөлфиниса
Гөлфинур
Гөлфинә
Гөлфирә
Гөлфирүз
Гөлфирүзә
Гөлфия
Гөлфрүз
Гөлфәйрүз
Гөлфәйрүзә
Гөлфәния
Гөлфәридә
Гөлфәяз
Гөлхәбирә
Гөлхәמידә
Гөлхәя
Гөлхәят
Гөлчибәр
Гөлчирә
Гөлчәчәк
Гөлчәһрә
Гөлшан
Гөлшат
Гөлшаян
Гөлшәкәр
Гөлшәһидә
Гөләмзә
Гөләндәм
Гөләсма
Гөлүзә
Гөлүсә
Гөлүсәр
Гөлжамал
Гөлжиһан
Гөлжәмига
Гөлжәннәт
Гөлжәүһәр
Гүзәл
Гүзәлбану
Гүзәлбикә
Гүзәлбәнәт
Гүзәлгөл
Гүзәлия

Даимә
Даирә
Дамира, Дамирә
Дана
Дания
Дарига
Дая

Гульсария
Гульсия
Гульсияр
Гульфая
Гульфиза
Гульфиназ
Гульфиниса
Гульфинур
Гульфина
Гульфира
Гульфируз
Гульфируза
Гульфия
Гульфруз
Гульфайруз
Гульфайруза
Гульфания
Гульфарида
Гульфаяз
Гульхабира
Гульхамида
Гульхәя
Гульхәят
Гульчибар
Гульчира
Гульчачак, Гульчечек
Гульчехра
Гульшан
Гульшат
Гульшаян
Гульшакар
Гульшагида
Гулямза
Гуландам
Гуласма
Гулюза
Гулюса
Гулюсар
Гульджамал
Гульджихан
Гульджамига
Гульджаннат
Гульджаухар
Гузель
Гузельбану
Гузельбика
Гузельбанат
Гузельгуль
Гузелия

Даима
Даира
Дамира
Дана
Дания
Дарига
Дая

Даһия
Диана
Дидә
Дилария
Диларә
Диларәм
Дилбәр
Дилбәрия
Дилдария
Дилдарә
Дилия
Дилкәш
Дилназ
Дилнәваз
Дилроба
Дилхуш
Дилшат
Дилә
Диләфруз
Дилүсә
Динара
Динария
Динә
Долорес
Дулкыния
Дәлилә
Дәлия
Дәминә
Дәнифә
Дәрига
Дәрисә
Дәржия
Дәрья
Дәүләтбикә
Дәүрия
Дәүжия
Дәһинә
Дәүлия
Дөрлекамал
Дөрлемәржән
Дөрлежамал
Дөрниса
Дөррелбәнәт
Дөррелбәрия
Дөррия
Душизә

Ефәк
Ефәксылу

Жанна
Жизель

Заидә
Заирә
Закира, Зәкирә
Залия, Зәлия

Дахия
Диана
Дида
Дилария
Диляра
Дилярам
Дильбар
Дильбария
Дильдария
Дильдара
Дилия
Дилькаш
Дильназ
Дильнаваз
Дильроба
Дильхуш
Дильшат
Диля
Диляфруз
Дилуса
Динара
Динария
Дина
Долорес
Дулкыния
Далиля
Далия
Дамина
Данифа
Дарига
Дариса
Дарджия, Даржия
Дарья
Давлетбика
Даурия
Дауджия
Дахина
Даулия
Дюрлекамал
Дюрлемарджан
Дюрледжамал
Дюрниса
Дюррельбанат
Дюррельбария
Дюррия
Душиза

Ефак
Ефаксылу

Жанна
Жизель

Заида
Заира
Закира
Залия

Замирә
Зарема
Заридә
Зарима
Зарина
Зарифа
Затия
Заһидә
Заһирә
Земфира
Зиадә
Зидә
Зилия
Зилә
Зиләйдә
Зиләйлә
Зиләйлүк
Зинира
Зиннәтбану
Зирәк
Зифа
Зифабану
Зифабәнәт
Зифагөл
Зифанур
Зифасылу
Зихеникамал
Зихения
Зоха
Зунара
Зыятдинә
Зыяфә
Зәбибә
Зәбидә
Зәбирә
Зәбихә
Зәвилә
Зәвия
Зәйния
Зәйнә
Зәйнәп
Зәйнәпбану
Зәйнәпбикә
Зәйсинә
Зәйсылу
Зәйтүнгөл
Зәйтүнә
Зәкия
Зәкиябану
Зәлифә
Зәмзәм
Зәмзәмбану
Зәмзәмбикә
Зәмзәмгөл
Зәмзәмия
Зәмилә
Зәмимә

Замира
Зарема
Зарида
Зарима
Зарина
Зарифа
Затия
Загида, Захида
Загира, Захира
Земфира
Зиада
Зида
Зилия
Зиля
Зиляйда
Зиляйла
Зиляйлүк
Зинира
Зиннәтбану
Зиряк
Зифа
Зифабану
Зифабәнәт
Зифагуль
Зифанур
Зифасылу
Зихеникамал
Зихения
Зоха
Зунара
Зиятдина
Зияфа
Забива
Забидә
Забива
Забиха
Завиля
Завия
Зайния
Зайна
Зайнап
Зайнапбану
Зайнапбика
Зайсина
Зайсылу
Зайтунгуль
Зайтуна
Закия
Закиябану
Залифа
Замзам
Замзамбану
Замзамбика
Замзамгуль
Замзамия
Замиля
Замима

Зэминэ
Зэнанэ
Зэнүфэ
Зэрбану
Зэрига
Зэригөл
Зэрирэ
Зэрия
Зэринэ
Зэррэгөл
Зэрэ
Зэрэфэ
Зэүкыя
Зэүрэ
Зэүжэ
Зэһинэ
Зэһия
Зэһэбэ
Зөббениса
Зөбэйдэ
Зөбэйрэ
Зөбэржэт
Зөлалэ
Зөлбэһар
Зөлкагдэ
Зөлкамал
Зөлкамэр
Зөлкинэ
Зөлкэбирэ
Зөлмэ
Зөлназ
Зөлнара
Зөлфиназ
Зөлфиниса
Зөлфинур
Зөлфинэ
Зөлфирэ
Зөлфия
Зөлфижамал
Зөлфэ
Зөлфэрэ
Зөлфэрия
Зөлхижэ
Зөлхэбирэ
Зөлхэмидэ
Зөлхэя
Зөлхэят
Зөлэйфэ
Зөлэйха
Зөлэрэ
Зөмэрэ
Зөмэрия
Зөмэrrэ
Зөррия
Зөһрэ
Зөһрэбану
Зөһрэбикэ

Замина
Занана
Зануфа
Зарбану
Зарига
Заригуль
Зарира
Зария
Заррина
Заррагуль
Зара
Зарафа
Заукыя
Заура
Зауджа
Захина
Захия
Захаба
Зуббениса
Зубайда
Зубайра
Зубарджат
Зулала
Зульбахар
Зулькагда
Зулькамал
Зулькамар
Зулькина
Зулькабира
Зульма
Зульназ
Зульнара
Зульфиназ
Зульфиниса
Зульфинур
Зульфина
Зульфира
Зульфия
Зульфиджамал
Зульфа
Зульфара
Зульфэрия
Зульхиджа
Зульхабира
Зульхамида
Зульхая
Зульхэят
Зулайфа
Зулейха
Зулара
Зумара
Зумария
Зумарра
Зуррия
Зухра, Зугра
Зухрабану
Зухрабика

Зөһрэгөл

Иделбикә
Иделбәнат
Иделия
Иделә
Идея
Икрамә
Икълимә
Илбикә
Илгизә
Илгүзәл
Илдарина
Илдария
Илдүсә
Илзадә
Илзидә
Илида
Илзәннәт
Илназ
Илнура
Илнурия
Илсинә
Илсура
Илсылу
Илсәяр
Илфария
Илфиза
Илфирә
Ильмира
Илүзә
Илүсә
Илһамия
Индира
Инсафия
Иншәрия
Инжилә
Инжирә
Ирадә
Ирина
Иркә
Иркәбану
Иркәгөл
Иркәсылу
Иршадия
Исламия
Исмегөл
Исменаз
Исәнгөл
Ихласә
Ихласия
Ишбикә
Ишембикә
Ижадия

Юлдыз
Юзбикә

Зухрагуль

Идельбика
Идельбанат
Иделия
Иделя
Идея
Икрама
Икълима
Ильбика
Ильгиза
Ильгузель
Ильдарина
Ильдария
Ильдуса
Ильзада
Ильзида
Илида
Ильзиннат
Ильназ
Ильнура
Ильнурия
Ильсина
Ильсура
Ильсылу
Ильсәяр
Ильфария
Ильфиза
Ильфира
Ильмира
Илюза
Илюса
Ильгамия
Индира
Инсафия
Иншария
Инджиля
Инджира
Ирада
Ирина
Иркя
Иркябану
Иркягуль
Иркясылу
Иршадия
Исламия
Исмегуль
Исменаз
Исангуль
Ихласа
Ихласия
Ишбика
Ишембика
Ижадия

Юлдуз
Юзбика

Йөзем
Йөзембикә
Йөзлебану
Йөзлебикә
Йөзлебәнат
Йөзлекамал
Йөзлемаһи
Йөзлөсылу
Йөзлөхәят
Йөзлөжамал
Йөзлөжихан
Йөзсылу

Кавия
Кадербану
Кадербикә
Кадербәнат
Кадерниса
Кадрия
Кадрижамал
Кадыйрә
Калбикә
Калбинур
Каләмкаш
Камалия
Камилә
Камәр
Камәрбану
Камәргөл
Камәрия
Камәрнур
Камәрсылу
Карачәч
Карибә
Карлыгач
Карлыгачбану
Карлыгачсылу
Касыймә
Кафилә
Кафия
Каһирә
Кибрия
Кинжә
Кинжәбану
Кинжәбикә
Кинжәгөл
Кинжәсылу
Кирамә
Кифая
Клара
Корбанбикә
Корбангөл
Корбангүзәл
Корбансылу
Котлыбану
Котлыбикә
Котлыниса

Юзем, Юзюм
Юзембика
Юзлебану
Юзлебика
Юзлебәнат
Юзлекамал
Юзлемахи
Юзлөсылу
Юзлөхәят
Юзлөжамал
Юзлөжихан
Юзсылу

Кавия
Кадербану
Кадербика
Кадербәнат
Кадерниса
Кадрия
Кадриджамал
Кадира
Калбика
Калбинур
Каламкаш
Камалия
Камиля
Камар
Камарбану
Камаргуль
Камария
Камарнур
Камарсылу
Карачәч
Кариба
Карлыгач
Крлыгачбану
Карлыгачсылу
Касима
Кафия
Кафия
Кахира
Кибрия
Кинзя
Кинзябану
Кинзябика
Кинзягуль
Кинзясылу
Кирама
Кифая
Клара
Курбанбика
Курбангуль
Курбангузель
Курбансылу
Кутлыбану
Кутлыбика
Кутлыниса

Котлысолтан
Кояш
Кояшжиһан
Кунакбикә
Кына
Кәбирә
Кәбисә
Кәлбану
Кәлямзә
Кәлямгөл
Кәмрән
Кәндилә
Кәнжия
Кәримә
Кәримәбану
Кәримәбикә
Кәсирә
Кәфилә
Кәшифә
Кәшферуй
Кәшфия
Кәүсәрия
Көбра
Көмешбикә
Көмешсылу
Көнбикә
Көннур
Көнсылу
Күреклебикә
Күркәм
Күркәмсылу

Лазимә
Лаисә
Лалә, Ләлә
Лаләгөл
Ламига, Ләмига
Ландыш
Лариса
Латыйфа
Латыйфабану
Латыйфабикә
Лаура
Лена
Ленара
Лениза
Ленуза
Лея
Лиана
Лидия
Лилиана
Лилия
Лимуза
Лия
Лира
Локмания

Кутлысултан
Кояш
Кояшджихан
Кунакбика
Кына
Кабира
Кабиса
Кадбану
Калямзә
Калямгуль
Камрян
Кандиля
Канзия
Карима
Каримабану
Каримабика
Касира
Кафиля
Кашифа
Кашферуй
Кашфия
Каусария
Кубра
Кумушбика
Кумушсылу
Кунбика
Куннур
Кунсылу
Кюреклебик
Кюркям
Кюркямсылу

Лазима
Лаиса
Ляля
Лялягуль
Ламига
Ландыш
Лариса
Латифа
Латифабану
Латифабика
Лаура
Лена
Ленара
Лениза
Ленуза
Лея
Лиана
Лидия
Лилиана
Лилия
Лимуза
Лия
Лира
Лукмания

Лотфия
Лотфыйбану
Лотфыйкамал
Лотфыйнур
Лотфыйниса
Лотфыйжамал
Луиза
Люция
Ләбибә
Ләзизә
Ләззәт
Ләззәтелбану
Ләззәтелдинә
Ләззәтелдөнья
Ләйлибәнат
Ләйликамәр
Ләйлижамал
Ләйлә
Ләйләбану
Ләйләбикә
Ләйләбәдәр
Ләйләгөл
Ләйләжиһан
Ләйсирә
Ләйсән
Ләйсәния
Ләйсәнә
Ләйсәрә
Ләтафәт
Ләүзинә
Лүзидә
Лүзирә
Лүзия
Лүсидә

Мавия
Мадихә
Майя
Манига
Маннура
Мансура
Маргарита
Марина
Марселә
Марсельеза
Маһи, Маһия
Маһибану
Маһибикә
Маһибәдәр
Маһибәнат
Маһивафа
Маһигәүһәр
Маһигөл
Маһигөлсем
Маһидә
Маһизадә
Маһизәвәр
Маһидилбәр

Лутфия
Лутфибану
Лутфикамал
Лутфинур
Лутфиниса
Лутфиджамал
Луиза
Люция
Лябиба, Лабиба
Лязиза
Ляззат
Ляззәтельбану
Ляззәтельдина
Ляззәтельдөнья
Ляйлибанат
Ләйликамар
Ляйлиджамал
Ляйля
Ляйлябану
Ляйлябика
Ляйлябадар
Ляйлягуль
Ляйляджихан
Ляйсирә
Ляйсан, Лейсан
Ляйсәния
Ляйсәна
Ляйсәра
Ләтафәт
Лаузина
Люзида
Люзира
Люзия
Люсида

Мавия
Мадиха
Майя
Манига
Маннура
Мансура
Маргарита
Марина
Марселя
Марсельеза
Махи, Махия
Махибану
Махибика
Махибадар
Махибанат
Махивафа
Махигаухар
Махигуль
Махигульсем
Махида
Махизада
Махизавар
Махидильбар

Маһикамал
Маһикамәр
Маһикарәм
Маһинур
Маһипәрваз
Маһирә
Маһирәжәп
Маһисара
Маһисафа
Маһисорур
Маһисылу
Маһисәрвәр
Маһитап
Маһихан
Маһихәят
Маһишәкәр
Маһишәрәф
Маһия
Маһиәсма
Маһиҗамал
Маһиҗиһан
Маһруй
Маһруйбикә
Маһруйҗамал
Мивә
Миләүшә
Минзилә
Мирбану
Мисырия
Миңлебану
Миңлебикә
Миңлебәдәр
Миңлебәнат
Миңлебәян
Миңлевафа
Миңлевәсимә
Миңлегайшә
Миңлегаян
Миңлегөл
Миңлезадә
Миңлезирәк
Миңлезәлия
Миңлекамал
Миңлекамәр
Миңлекәримә
Миңлелатыйфа
Миңлемәрьям
Миңленаз
Миңлениса, Миңниса
Миңленур, Миңнур
Миңлеруй
Миңлесабира
Миңлесадыкка
Миңлесалиха
Миңлесара
Миңлесафа, Миңсафа
Миңлесорур

Махикамал
Махикамар
Махикарам
Махинур
Махипарваз
Махира, Магира
Махираджаб
Махисара
Махисафа
Махисурур
Махисылу
Махисарвар
Махитап
Махихан
Махихаят
Махишакар
Махишараф
Махия
Махиасма
Махиджамал
Махиджихан
Махруй
Махруйбика
Махруйджамал
Мива
Миляуша
Минзиля
Мирбану
Мисиря
Минлебану
Минлебика
Минлебадар
Минлебанат
Минлебаян
Минлевафа
Минлевәсимә
Минлегайша
Минлегаян
Минлегуль
Минлезада
Минлезиряк
Минлезәлия
Минлекамал
Минлекамар
Минлекарима
Минлелатифа
Минлемарьям
Минленаз
Минлениса, Минниса
Минленур, Миннур
Минлеруй
Минлесабира
Минлесадыка
Минлесалиха
Минлесара
Минлесафа, Минсафа
Минлесурур

Миңлесылу, Миңсылу
Миңлесәгәйдә
Миңлесәйдә
Миңлесәлимә
Миңлесәрвәр
Миңлефазилә
Миңлефаязә
Миңлехан, Миңхан
Миңлехәят
Миңлежамал
Миңлежиһан
Миңлежәннәт
Миңлеһажәр
Миһербану
Миһербәнәт
Миһерниса
Миһри
Миһрибану
Миһрибикә
Миһризадә
Миһрикамал
Миһрисылу
Миһрижамал
Могаззәмә
Могаширә
Могтәзирә
Могыйнә
Мозаффарә
Мозыйфә
Мокатдәсә
Мокыймә
Моратбикә
Мосавира
Моталһарә
Мотыйга
Мохлисә
Мохсинә
Муза
Мәбрүрә
Мәгазә
Мәгашә
Мәгәйдә
Мәгәйнә
Мәгәдүдә
Мәгәдәния
Мәгәмүрә
Мәгърифә
Мәгърүрә
Мәгърүфә
Мәгърүфкамал
Мәгърүфжамал
Мәгъсүмә
Мәгъфирә
Мәгъфия
Мәгъфурә
Мәгъшия
Мәдинә

Минлесылу, Минсылу
Минлесагида
Минлесайда
Минлесалима
Минлесарвар
Минлефазиля
Минлефаяза
Минлехан, Минхан
Минлехәят
Минледжамал
Минледжихан
Минледжаннат
Минлехаджар
Михербану
Михербәнәт
Михерниса
Михри
Михрибану
Михрибика
Михризада
Михрикамал
Михрисылу
Михриджамал
Мугаззәма
Мугашира
Мугтазира
Мугина
Музаффарә
Музифа
Мукатдәса
Мукима
Муратбика
Мусавира
Мутаххара
Мутига
Мухлисә
Мухсина
Муза
Мабрура
Магаза
Магаша
Магида
Магина
Магдуда
Магдания
Магмура
Магрифа
Магрура
Магруфа
Магруфкамал
Магруфджамал
Магсума
Магфира
Магфия
Магфура
Магшия
Мадина

Мәдхия
Мәдхижамал
Мәдәния
Мәймүнә
Мәйсәрә
Мәкъсуда
Мәликә
Мәлихә
Мәмдүдә
Мәмдүха
Мәмләкәт
Мәмнүнә
Мәнзилә
Мәнзүрә
Мәрвана
Мәрвия
Мәрвижамал
Мәрвәрит
Мәргубә
Мәргыя
Мәрданә
Мәрдидә
Мәрдия
Мәрзия, Марзия
Мәрмәрия
Мәртәбә
Мәрфуга
Мәрхәбә
Мәрьям
Мәрьямбану
Мәрьямбикә
Мәрьямниса
Мәрүә
Мәржәния
Мәржәннур
Мәржәнә
Мәсгүдә
Мәсрүрә
Мәстүрә
Мәсхинур
Мәсхия
Мәсәббиха
Мәсүбә
Мәфрузә
Мәфтуха
Мәхбүббикә
Мәхбүббәнәт
Мәхбүбзадә
Мәхбүбкамал
Мәхбүбә
Мәхбүбжамал
Мәхбүбжихан
Мәхдүмә
Мәхмүдә
Мәхрусә
Мәхсүнә
Мәхтүмә

Мадхия
Мадхиджамал
Мадания
Маймуна
Майсара
Максуда
Малика
Малиха
Мамдуда
Мамдуха
Мамлакәт
Мамнуна
Манзиля
Манзура
Марвана
Марвия
Марвиджамал
Марварит
Маргуба
Маргия
Мардана
Мардида
Мардия
Марзия
Мармария
Мартаба
Марфуга
Мархаба
Марьям
Марьямбану
Марьямбика
Марьямниса
Маруа
Марджания
Марджаннур
Марджана
Масхуда
Масрура
Мастура
Масхинур
Масхия
Масаббиха
Масуба
Мафруза
Мафтуха
Махбуббика
Махбуббанат
Махбубзада
Махбубкамал
Махбуба
Махбубджамал
Махбубджихан
Махдума
Махмуда
Махруса
Махсуна
Махтума

Мәхфүзә
Мәхәббәт
Мәхүббикә
Мәхүбзадә
Мәхүбкамал
Мәхүбә
Мәхүбжамал
Мәхүбжиһан
Мәшкүрә
Мәшруфә
Мәшһүрә
Мәэлүфә
Мәэмүнә
Мәэмүрә
Мәүгүдә
Мәүгыйзә
Мәүдүдә
Мәүзинә
Мәүлидә
Мәүликамал
Мәүлиха
Мәүлия
Мәүлижамал
Мәүлижиһан
Мәүра
Мәүсилә
Мәүжүдә
Мәүһибә
Мәжидә
Мәһдия
Мәбинә
Мәбәйнә
Мәбәширә
Мәгәллимә
Мәгаммәрә
Мәгафия
Мәгыйнә
Мәгълифә
Мәгъния
Мәзәкирә
Мәзәйянә
Мәкаддәмә
Мәкатдәсә
Мәктәсибә
Мәкыймә
Мәкәррәмә, Мәкәрәмә
Мәлһибә
Мәнзирә
Мәнибә
Мәнирә
Мәнисә
Мәнифә
Мәнәвирә
Мәнәвәрбану
Мәнәвәрбикә
Мәнәвәрсылу
Мәнәвәрә

Махфуза
Махаббат
Махуббика
Махубзада
Махубкамал
Махуба
Махубджамал
Махубджихан
Машкура
Машруфа
Машхура
Маэлуфа
Маэмуна
Маэмура
Маугуда
Маугиза
Маудуда
Маузина
Маулида
Мауликамал
Маулиха
Маулия
Маулиджамал
Маулиджихан
Маура
Маусиля
Мауджуда
Маухиба
Мазида
Махдия
Мубина
Мубайна
Мубашира
Мугаллима
Мугаммара
Мугафия
Мугина
Муглифа
Мугния
Музакира
Музайяна
Мукаддама
Мукатдаса
Муктасиба
Мукима
Мукаррама, Мукарама
Мульхиба
Мунзира
Муниба
Мунира
Муниса
Мунифа
Мунавира
Мунаварбану
Мунаварбика
Мунаварсылу
Мунавара

Мөнәззафа
Мөнәззәһә
Мөнҗия
Мәрсилә
Мөршидә
Мөслимә
Мөслихә
Мөстәкыймә
Мөстәфирә
Мөсфирә
Мөсәббиха
Мөсәвирә
Мөсәгыйдә
Мөсәлимә
Мөсәлия
Мөсәмирә
Мөхбирә
Мөхибкамал
Мөхибә
Мөхибжамал
Мөхсинә
Мөхтәрия
Мөхәммәдия
Мөхтәррәмә
Мөшрифә
Мөшәррәфә
Мөәминә
Мөяссәрә
Мөҗавирә
Мөҗәһидә
Мөҗибә
Мөҗәллия

Набига
Надидә
Надилә
Надирә
Надия
Наза
Назанин
Назигөл
Назикә
Назилә
Назирә
Назихә
Назлы
Назлыбикә
Назлыбәнат
Назлыгөл
Назлым
Назлысылу
Назыймә
Назыйфа
Назҗамал
Наибә
Наизә
Наилә

Муназзафа
Муназзаха
Мунҗия, Мунзия, Мунҗия
Мурсиля
Муршида
Муслима
Муслиха
Мустакима
Мустафира
Мусфира
Мусаббиха
Мусавира
Мусагида
Мусалима
Мусалия
Мусамира
Мухбира
Мухибкамал
Мухиба
Мухибджамал
Мухсига
Мухтария
Мухаммадия
Мухтаррама
Мушрифә
Мушәррафа
Мумина
Муяссара
Муджавира
Муджаһида
Муджиба
Муджаллия

Набига
Надида
Надиля
Надира
Надия
Наза
Назанин
Назигуль
Назика
Назиля
Назира
Назиха
Назлы
Назлыбика
Назлыбанат
Назлыгуль
Назлым
Назлысылу
Назима
Назифа
Назджамал
Найба
Найза
Найля

Наймә
Наирә
Налия
Нарданә
Наргизә
Наргилә
Наригөл
Наримә
Наринә
Нарчәчәк
Насибә
Насыйфә
Насыйхә
Нажия
Нажәт
Наһәр
Наһәрбану
Низамия
Нилә
Нилүфәр
Нинель
Ниса
Ниязия
Нотфә
Нугайбикә
Нура
Нурания
Нуравшан
Нурбагда
Нурбану
Нурбикә
Нурбәнәт
Нурвафа
Нургазизә
Нургазимә
Нургалимә
Нургизә
Нургөл
Нурдидә
Нурзадә
Нурзалия
Нурзидә
Нурзилә
Нурзифа
Нурзия
Нуригөл
Нурикамал
Нуриниса
Нурисә
Нурия
Нуриәсма
Нурижамал
Нурйөз
Нуркамал
Нурлыбану
Нурлыбикә
Нурлыбәнәт

Найма
Наира
Налия
Нардана
Наргиза
Наргиля
Наригуль
Нарима
Нарина
Нарчачак
Насиба
Насифа
Насиха
Наджия, Нажия, Назия
Наджат
Нахар
Нахарбану
Низамия
Ниля
Нилюфар
Нинель
Ниса
Ниязия
Нутфа
Нугайбика
Нура
Нурания
Нуравшан
Нурбагда
Нурбану
Нурбика
Нурбанат
Нурвафа
Нургазиза
Нургазима
Нургалима
Нургиза
Нургуль
Нурдида
Нурзада
Нурзалия
Нурзида
Нурзила
Нурзифа
Нурзия
Нуригуль
Нурикамал
Нуриниса
Нуриса
Нурия
Нуриасма
Нуридзамал
Нурюз
Нуркамал
Нурлыбану
Нурлыбика
Нурлыбанат

Нурлыбаян
Нурлыгайша
Нурлыгаян
Нурлыёз
Нурлыниса
Нурлыруй
Нурлыхаят
Нурсабах
Нурсания
Нурсара
Нурсафа
Нурсибә
Нурсидә
Нурсилә
Нурсинә
Нурсолтан
Нурсылу
Нурсәгыйдә
Нурсәйдә
Нурсәйлә
Нурсәлимә
Нурсәлия
Нурсәнә (м)
Нурсөя
Нурфәния
Нурхәкимә
Нурхәлимә
Нурхәмидә
Нурхәнифә
Нуржамал
Нуржидә
Нуржиһан
Нуржәннәт
Нурһания
Нәбирә
Нәваз
Нәвалия
Нәгыйзә
Нәгыймә
Нәдимә
Нәзакәт
Нәзафәт
Нәзирә
Нәзифә
Нәйзә
Нәйрә
Нәкыя
Нәкыйбә
Нәрисә
Нәркизә
Нәсилә
Нәсимә
Нәфасәт
Нәфига
Нәфилә
Нәфисә
Нәфия

Нурлыбаян
Нурлыгайша
Нурлыгаян
Нурлыюз
Нурлыниса
Нурлыруй
Нурлыхаят
Нурсабах
Нурсания
Нурсара
Нурсафа
Нурсибә
Нурсидә
Нурсила
Нурсина
Нурсолтан
Нурсылу
Нурсагида
Нурсайда
Нурсайла
Нурсалима
Нурсалия
Нурсана (м)
Нурсия
Нурфания
Нурхакима
Нурхалима
Нурхамида
Нурханифа
Нурджамал
Нурджида
Нурджихан
Нурджаннат
Нурхания
Набира
Наваз
Навалия
Нагизя
Нагима
Надима
Назакат
Назафат
Назира
Назифа
Найза
Найра
Накия
Накиба
Нариса
Наркиза
Насиля
Насима
Нафасат
Нафига
Нафиля
Нафиса
Нафия

Нәубәһар
Нәүрүзбикә
Нәүфәнә
Нәжибә
Нәжмия
Нәжминиса
Нәһрикамал
Нәһрижамал
Нәһрижиһан
Нәфүзә

Октябрина
Офык
Очкын
Пакизә
Пәрвизә

Рабига
Равия
Равилә
Разикамал
Разифа
Разия
Раилә, Рәйлә
Райхә
Ракыя
Ралинә
Ралия, Рәлия
Рана
Рания
Расиха
Рауза
Раузагөл
Раушания
Раушанә
Рафилә
Рафия
Ражихә
Резеда
Рида
Римза
Римма
Рита
Роза
Розагөл
Розалина
Розалия
Роксана
Рокыя, Оркыя
Рохсар
Рохфаза
Рубина
Руза
Рузгария
Рузигөл
Рузидә
Рузикамал

Наубахар
Наурузбика
Науфана
Наджиба, Назиба
Наджмия, Назмия
Наджминиса
Нахрикамал
Нахриджамал
Нахриджихан
Нафуза

Октябрина
Уфык
Учкын
Пакиза
Парвиза

Рабига
Равия
Рафия
Разикамал
Разифа
Разия
Раиля, Райля
Райха
Ракия
Ралина
Ралия
Рана
Рания
Расиха
Рауза
Раузагуль
Раушания
Раушана
Рафия
Рафия
Раджиха
Резеда
Рида
Римза
Римма
Рита
Роза
Розагуль
Розалина
Розалия
Руксана
Рукия, Уркия
Рухсар
Рухфаза
Рубина
Руза
Рузгария
Рузигуль
Рузида
Рузикамал

Рузимә
Рузинә
Рузия
Рузижамал
Румия
Руфина
Руфия
Рухия
Рушания
Рувия
Рәгыйбә
Рәгыйдә
Рәгья
Рәгъбә
Рәгънә
Рәдинә
Рәдифә
Рәзилә
Рәзимә
Рәзинә
Рәзифә
Рәйдә
Рәймә
Рәйнә
Рәйсә
Рәйфә
Рәйхан
Рәйхангөл
Рәйханә
Рәкыйбә
Рәкыйга
Рәкыймә
Рәкья
Рәмзилә
Рәмзия
Рәмзә
Рәмизә
Рәмия
Рәмүзә
Рәсидә
Рәсилә
Рәсимә
Рәсифә
Рәсмия
Рәсүлә
Рәфига
Рәфидә
Рафика
Рәфилә
Рәфинә
Рәфисә
Рәфия
Рәфкья
Рәхилә
Рәхимә
Рәхимәбану
Рәхимәбикә

Рузима
Рузина
Рузия
Рузиджамал
Румия
Руфина
Руфия
Рухия
Рушания
Рувия
Рагиба
Рагида
Рагия
Рагъба
Рагъна
Радина
Радифа
Разиля
Разима
Разина
Разифа
Раида
Райма
Райна
Райса
Райфа
Райхан
Райхангуль
Райхана
Ракиба
Ракига
Ракима
Ракия
Рамзиля
Рамзия
Рамзә
Рамиза
Рамия
Рамуза
Расида
Расиля
Расима
Расифа
Расмия
Расуля
Рафига
Рафида
Рафика
Рафиля
Рафина
Рафиса
Рафия
Рафкия
Рахилә
Рахима
Рахимабану
Рахимабика

Рәшанә
Рәшидә
Рәжибә
Рәжилә
Рәжихә
Рәһинә

Сабига
Сабира
Сабиха
Сабрия
Садирә
Садисә
Садия
Садрыя
Садыйка
Садә
Саибә
Саимә
Саирә
Сайфия
Салика
Салисә
Салиха
Самия
Самимә
Самирә
Сандугач
Сандугачбикә
Сандугачсылу
Санигөл
Сания
Саниябану
Саниябикә
Сара
Саримә
Сатирә
Саура
Сафагөл
Сафанур
Сафдилә
Сафия
Сафназ
Сафура
Сафурабикә
Сахилә
Сажидә
Саһирә
Светлана
Сидкыя
Сиражия
Сирена
Ситарә
Ситдика
Согудә
Солтанә
Солтанбикә

Рахшана
Рашида
Раджиба
Раджиля
Раджиха
Рахина

Сабига
Сабира
Сабиха
Сабрия
Садира
Садиса
Садия
Садрия
Садыка
Сада
Саиба
Саима
Саира
Сайфия
Салика
Салиса
Салиха
Самия
Самима
Самира
Сандугач
Сандугачбика
Сандугачсылу
Санигуль
Сания
Саниябану
Саниябика
Сара
Сарима
Сатира
Саура
Сафагуль
Сафанур
Сафдиля
Сафия
Сафназ
Сафура
Сафурабика
Сахия
Саджида, Сажидә
Сахира
Светлана
Сидкия
Сираджия
Сирена
Ситара
Ситдика
Согуда
Султана
Султанбика

Солтангөл
Солтания
Сорур
Стелла
Сусанна
Сусылу
Суфия
Сылу
Сылубикә
Сылугөл
Сылуйөз
Сылукай
Сылуниса
Сылужиһан
Сәбига
Сәбидә
Сәбилә
Сәвилә
Сәвия
Сәгадәт
Сәгадәтбикә
Сәгадәтнур
Сәгыйдә
Сәгыйдәбану
Сәгыйдәбикә
Сәгыйрә
Сәгыя
Сәгъдия
Сәгъдәнур
Сәгъдүнә
Сәдидә
Сәйделжамал
Сәйделжиһан
Сәйдә
Сәйдәбану
Сәйдәбикә
Сәйдәгөл
Сәйдәнур
Сәйләнә
Сәйфия
Сәкинә
Сәлахия
Сәлви
Сәликә
Сәлимә
Сәлимәбану
Сәлимәбикә
Сәлия
Сәмания
Сәмига
Сәминә
Сәлиха
Сәмәрия
Сәмәрә
Сәна
Сәнам
Сәнига

Султангуль
Султания
Сурур
Стелла
Сусанна
Сусылу
Суфия
Сылу
Сылубика
Сылугуль
Сылуйөз
Сылукай
Сылуниса
Сылуджихан
Сабига
Сабида
Сабия
Савия
Сагадат
Сагадатбика
Сагадатнур
Сагида
Сагидабану
Сагидабика
Сагира
Сагия
Сагдия
Сагданур
Сагдуна
Садида
Сайдельджамал
Сайдельджихан
Сайда
Сайдабану
Сайдабика
Сайдагуль
Сайданур
Сайланя
Сайфия
Сакина
Салахия
Сальви
Салика
Салима
Салимабану
Салимабика
Салия
Самания
Самига
Самина
Салиха
Самария
Самара
Сана
Санам
Санига

Сәрби
Сәрбибану
Сәрбикамал
Сәрбиназ
Сәрбиниса
Сәрбия
Сәрбижамал
Сәрбижиһан
Сәрвәр
Сәрвәрия
Сәринә
Сәрия
Сәфидә
Сәфилә
Сәфинә
Сәфирә
Сәфәргөл
Сәфәрия
Сәхбия
Сәхибә
Сәхилә
Сәхиниса
Сәхинә
Сәхипкамал
Сәхипжамал
Сәхия
Сәхәрбану
Сәхәрбанат
Сәхәрия
Сәярә
Сәүбәнә
Сәүдия
Сәүдә
Сәүдәбану
Сәүрә
Сәһилә
Сәһирә
Сөббуха
Сөгъдә
Сөембикә
Сөмбел
Сөмбелә
Сәмәйрә
Сөмәя
Сөрмә
Сүнмәс
Сүрия

Табибә
Тавилә
Тависә
Таибә
Таирә
Таифә
Такыя
Талига
Талиха

Сарби
Сарбибану
Сарбикамал
Сарбиназ
Сарбиниса
Сарбия
Сарбиджамал
Сарбиджихан
Сарвар
Сарвария
Сарина
Сария
Сафида
Сафиля
Сафина
Сафира
Сафаргуль
Сафария
Сахбия
Сахиба
Сахия
Сахиниса
Сахина
Сахипкамал
Сахипджамал
Сахия
Сахарбану
Сахарбанат
Сахария
Саяра
Саубана
Саудия
Сауда
Саудабану
Саура
Сахила
Сахира
Суббуха
Сугъда
Сююмбика
Сюмбель
Сюмбея
Сюмайра
Сюмая
Сурьма
Сунмас
Сурия

Табиба
Тавиля
Тависа
Таиба
Таира
Таифа
Такия
Талига
Талиха

Талия
Тансыкбану
Тансыкбиби
Тансыкбикә
Тансыкбәнат
Тасфия
Татлия
Татлы
Татлыбану
Татлыбикә
Татлыбәнат
Татлыниса
Татлысылу
Татлыжиһан
Татубикә
Тауфия
Тажелбәнат, Тажибәнат
Тажигөл
Тажиниса
Тажинур
Тажирә
Тажия
Таңбикә
Таңгөл
Таңһолдыз
Таңсылу
Таңчулпан
Таһирә
Тимербикә
Тиңбикә
Туйбикә
Туйсолтан
Тукбикә
Туксылу
Туктабикә
Тулганай
Тутыя
Тюльпан
Тәбрия
Тәгъбирә
Тәгъзимә
Тәгъзия
Тәгълимә
Тәгъмирә
Тәгърифә
Тәзкирә
Тәзкия
Тәкъвинә
Тәкълимә
Тәкыя
Тәкъсимә
Тәкъфия
Тәлвинә
Тәмизә
Тәмлиха
Тәмлия
Тәнвирә

Талия
Тансыкбану
Тансыкбиби
Тансыкбика
Тансыкбанат
Тасфия
Татлия
Татлы
Татлыбану
Татлыбика
Татлыбанат
Татлыниса
Татлысылу
Татлыджихан
Татубика
Тауфия
Тазельбанат, Тазибанат
Тазигуль
Тазиниса
Тазинур
Тазира
Тазия
Танбика
Тангуль
Танһюлдуз
Тансылу
Танчулпан
Таһира, Тагира
Тимербика
Тинбика
Туйбика
Туйсултан
Тукбика
Туксылу
Туктабика
Тулганай
Тутия
Тюльпан
Табрия
Тагбира
Тагзима
Тагзия
Таглима
Тагмира
Тагрифа
Тазкира
Тазкия
Таквина
Таклима
Такия
Таксима
Такфия
Талвина
Тамиза
Тамлиха
Тамлия
Тәнвирә

Тәнзилә
Тәнзимә
Тәнзия
Тәржимә
Тәсвия
Тәслимә
Тәслия
Тәсмия
Тәсния
Тәфкилә
Тәфкирә
Тәхия
Тәхлия
Тәхмилә
Тәхсинә
Тәшкилә
Тәүзиха
Тәүсилә
Тәүсыйфә
Тәүсыя
Тәүфика
Тәүфирә
Тәуфия
Тәүхидә
Тәждидә
Тәңкә
Тәңкәбикә
Тәңкәсылу
Тәһия
Тәһния

Ука
Укабикә
Уразбану
Уразбикә
Уразгөл
Уралия
Урания

Фагыйлә, Фәгыйлә
Фазилә
Фазлия
Фазылниса
Фаизә
Фаикә
Фаилә
Фаина
Файзә
Факия
Факиһә
Фалисә
Фалиха
Фалия
Фарига
Фарисә
Фариха
Фасилә

Танзиля
Танзима
Танзия
Тарджима
Тасвия
Таслима
Таслия
Тасмия
Тасния
Тафкила
Тафкира
Тахия
Тахлия
Тахмиля
Тахсина
Ташкиля
Таузиха
Таусиля
Таусифа
Таусия
Тауфика
Тауфира
Тауфия
Таухида
Таздида
Танька
Танькабика
Танькасылу
Тахия
Тахния

Ука
Укабика
Уразбану
Уразбика
Уразгуль
Уралия
Урания

Фагиля
Фазиля
Фазлия
Фазылниса
Фаиза
Фаика
Фаиля
Фаина
Файза
Факия
Факиха
Фалиса
Фалиха
Фалия
Фарига
Фариса
Фариха
Фасиля

Фатыйма
Фатыйнә
Фатыйха
Фахадә
Фахирә
Фаягөл
Фаяза
Фаязнур
Фаһадия
Фналка
Фидаилә
Фидания
Фидаирә
Фидая
Фидаярә
Физә
Физәнур
Филария
Филзә
Филсинә
Фиразия
Фирания
Фирая
Фирдания
Фирдинә
Фирдия
Фирдәвес, Фирдәүс
Фирдәнә
Фирдәүсә
Фирзинә
Фирсинә
Фирузә
Фирәзә
Фисалия
Флера
Флора
Фоадия
Фрида
Фрузә, Фруза
Фәвидә
Фәйзия
Фәйрузкамал
Фәйрүзә
Фәйрүзжамал
Фәйсалия
Фәйтүнә
Фәйхурә
Фәләхия
Фәнгизә
Фәндария
Фәндидә
Фәндилә
Фәндәмия
Фәндүсә
Фәндәсә
Фәнзилә
Фәнзия

Фатима
Фатина
Фатиха
Фахада
Фахира
Фаягуль
Фаяза
Фаязнур
Фаһадия
Фналка
Фидаилә
Фидания
Фидаира
Фидая
Фидаяра
Физа
Физәнур
Филария
Фильза
Фильсина
Фиразия
Фирания
Фирая
Фирдания
Фирдина
Фирдия
Фирдавис, Фирдаус
Фирдана
Фирдауса
Фирзина
Фирсина
Фируза
Фираза
Фисалия
Флера
Флора
Фоадия
Фрида
Фруза
Фавида
Файзия
Файрузкамал
Файруза
Файрузжамал
Файсалия
Файтуна
Файхура
Фалахия
Фангиза,
Фандария
Фандида
Фандила
Фандамия
Фандуса
Фандаса
Фанзиля
Фанзия

Фэнзэ
Фэнзэлия
Фэнилэ
Фэнисэ
Фэния
Фэннура
Фэнсөя
Фэнэвия
Фэнэзия
Фэнүзэ
Фэнүсэ
Фэрадисэ
Фэрвазэ
Фэргизэ
Фэргья
Фэрдангөл
Фэрдания
Фэрдэнэ
Фэрдинэ
Фэрдигөл
Фэрдия
Фэрдунэ
Фэрдэвия
Фэрзания
Фэрзанэ
Фэрзия
Фэридэ
Фэридэбану
Фэризэ
Фэрихэ
Фэрия
Фэррэхжамал
Фэруха
Фэрхания
Фэрханэ
Фэрхебану
Фэрхениса
Фэрхеруй
Фэрхизэ
Фэрхикамал
Фэрхиназ
Фэрхинач
Фэрхинур
Фэрхисорур
Фэрхисылу
Фэрхия
Фэрхиэсма
Фэрхижамал
Фэрхижиһан
Фэрхунэ
Фэрхэнэ
Фэсахэт
Фэсахэтбану
Фэсахэтбикэ
Фэсихэ
Фэсихя
Фэтанэт

Фанза
Фанзалия
Фанила
Фаниса
Фания
Фаннура
Фансия
Фанавия
Фаназия
Фануза
Фануса
Фарадиса
Фарваза
Фаргиза
Фаргия
Фардангуль
Фардания
Фардана
Фардина
Фардигуль
Фардия
Фардуна
Фардавия
Фарзания
Фарзана
Фарзия
Фарида
Фаридабану
Фариза
Фариха
Фария
Фаррахджамал
Фаруха
Фархания
Фархана
Фархебану
Фархениса
Фархеруй
Фархиза
Фархикамал
Фархиназ
Фархинач
Фархинур
Фархисурур
Фархисылу
Фархия
Фархиэсма
Фархиджамал
Фархиджихан
Фархуна
Фархана
Фасахат
Фасахатбану
Фасахатбика
Фасиха
Фасихя
Фатанат

Фәтлия
Фәтхижамал
Фәтхижиһан
Фәтыйнә
Фәхирә
Фәхрелбану
Фәхрелбикә
Фәхрелбәнәт
Фәхрелбәян
Фәхрелсылу
Фәхрикамал
Фәхринур
Фәхрисылу
Фәхрия
Фәхрижамал
Фәхерниса
Фәүзелзат
Фәүзелкамәр
Фәүзелжиһан
Фәүзия
Фәүзәрия
Фәүия
Фәүкыя
Фәүрия
Фәүханә
Фәүхия
Фәһимә
Фәһия
Фәһмия
Фөнүнә
Фөрүзә

Хава
Хавия
Хадимә
Хадисә
Хазимә
Хаккыя
Халисә
Халидә
Халә
Хамилә
Хамисә
Хаммадия
Ханзифа
Ханисә
Хания, Хәния
Хансафа
Харисә
Хария
Харрә
Хасибану
Хасибә
Хасинә
Хасия
Хатибә
Хафизә

Фатлия
Фатхиджамал
Фатхиджихан
Фатина
Фахира
Фахрельбану
Фахрельбика
Фахрельбанат
Фахрельбаян
Фахрельсылу
Фахрикамал
Фахринур
Фахрисылу
Фахрия
Фахриджамал
Фахрниса
Фаузельзат
Фаузелькамәр
Фаузельджихан
Фаузия
Фаузәрия
Фавия
Фаукыя
Фаурия
Фаухана
Фаухия
Фагима, Фахима
Фахия, Фагия
Фахмия
Фунуна
Фуруза

Хава
Хавия
Хадима
Хадиса
Хазима
Хаккия
Халиса
Халида
Халә
Хамиля
Хамиса
Хаммадия
Ханзифа
Ханиса
Хания
Хансафа
Хариса
Хария
Харра
Хасибану
Хасиба
Хасина
Хасия
Хатиба
Хафиза

Хашига
Хашия
Хажибэ
Хажирэ
Хажия
Химая
Хозурия
Хубруя
Хупжамал
Хушдилэ
Хушия
Хушмэзэ
Хушнэвал
Хушруй
Хужия
Хэбибкамал
Хэбибэ
Хэбибжамал
Хэбибжиһан
Хэбилэ
Хэбирэ
Хэбэрия
Хэдисэ
Хэдичэ
Хэдичэбану
Хэдичэбикэ
Хэерниса
Хэернур
Хэзинэ
Хэзэрия
Хэйдэрия
Хэйребану
Хэйребикэ
Хэйрелбэнат
Хэйрелбэрия
Хэйрелхода
Хэйрелжэүһэр
Хэйрикамал
Хэйрия
Хэйрижамал
Хэйрижиһан
Хэкимэ
Хэкимэбану
Хэкимэбикэ
Хэлилэ
Хэлимзэвэр
Хэлимэ
Хэлифэ
Хэлия
Хэмдебану
Хэмдебикэ
Хэмдениса
Хэмдия
Хэмдижамал
Хэмдижиһан
Хэмидэ
Хэнбэлия

Хашига
Хашия
Хаджиба
Хаджира
Хаджия
Химая
Хозурия
Хубруя
Хупджамал
Хушдиля
Хушия
Хушмаза
Хушнавал
Хушруй
Хузия
Хабибкамал
Хабиба
Хабибджамал
Хабибджихан
Хабиля
Хабира
Хабария
Хадиса
Хадича
Хадичабану
Хадичабика
Хаерниса
Хаернур
Хазина
Хазария
Хайдария
Хайребану
Хайребика
Хайрельбанат
Хайрельбария
Хайрельхода
Хайрельджаухар
Хайрикамал
Хайрия
Хайриджамал
Хайриджихан
Хакима
Хакимабану
Хакимабика
Халиля
Халимзавар
Халима
Халифа
Халия
Хамдебану
Хамдебика
Хамдениса
Хамдия
Хамдиджамал
Хамдиджихан
Хамида
Ханбалия

Хәнифә
Хәрилә
Хәрирә
Хәрифә
Хәсбигөл
Хәсбикамал
Хәсбия
Хәсбиҗамал
Хәсбиҗиһан
Хәсибә
Хәсәния
Хәсәнә
Хәтимә
Хәтирә
Хәтифә
Хәтфә
Хәтфәгөл
Хәфазә
Хәфидә
Хәят
Хәжәр
Хөббелбәнат
Хөббелниса
Хөббелнаһар
Хөббигөл
Хөббикамал
Хөббинур
Хөббиәсма
Хөббиҗамал
Хөббиҗиһан
Хөбәйбә
Хөллия
Хөмәйрә
Хөрбану
Хөргенә
Хөримә
Хөрмә
Хөрмәбану
Хөрмәбикә
Хөррия
Хөррә
Хөршид
Хөршидә
Хөршидәбану
Хөршидәбикә
Хөршизадә
Хөсна
Хөснара
Хөснебану
Хөснебикә
Хөснебәнат
Хөснегаян
Хөснениса
Хөснеруй
Хөснәхәят
Хөснибәдәр
Хөснигөл

Ханифа
Харила
Харира
Харифа
Хасбигуль
Хасбикамал
Хасбия
Хасбидҗамал
Хасбидҗиһан
Хасиба
Хасәния
Хасана
Хатима
Хатира
Хатифа
Хатфа
Хатфагуль
Хафаза
Хафида
Хаят
Хаджар
Хуббельбанат
Хуббельниса
Хуббельнахар
Хуббигуль
Хуббикамал
Хуббинур
Хуббиәсма
Хуббидҗамал
Хуббидҗиһан
Хубайба
Хуллия
Хумайра
Хурбану
Хургеня
Хурима
Хурма
Хурмабану
Хурмабика
Хуррия
Хурра
Хуршид
Хуршида
Хуршидабану
Хуршидабика
Хуршизада
Хусна
Хуснара
Хуснебану
Хуснебика
Хуснебанат
Хуснегаян
Хуснениса
Хуснеруй
Хуснихәят
Хуснибадар
Хуснигуль

Хөснизадә
Хөсникамал
Хөснинур
Хөсния
Хөснижамал
Хөжәйрә
Хөжжәтбану

Чия
Чулпан
Чулпания
Чәчкә
Чәчкәбану
Чәчкәгөл
Чәчкәнур
Чәчәк

Шадия
Шаирә
Шакирә
Шамилә
Шаһинур
Шаһинә
Шаһижамал
Шаһназ
Шаһсәнәм
Шаһсәнәт
Шикәрия
Ширин
Ширинбану
Ширинбикә
Шифа
Шифабану
Шифабикә
Шукуфә
Шәдидә
Шәйдә
Шәйхия
Шәйхә
Шәкәр
Шәкүрә
Шәмгыйбану
Шәмгыйбикә
Шәмгыйбәдәр
Шәмгыйнур
Шәмгыйжиһан
Шәмгыя
Шәмимә
Шәмсебану
Шәмсебикә
Шәмсебәдәр
Шәмсебәнәт
Шәмсебәян
Шәмсебәһар
Шәмсевафа
Шәмсегалия
Шәмсегаләм

Хуснизада
Хусникамал
Хуснинур
Хусния
Хусниджамал
Худжейра
Хуззятбану, Худжатбану

Чия
Чулпан
Чулпания
Чачка, Чечка
Чачкабану
Чачкагуль
Чачканур
Чачак

Шадия
Шаира
Шакира
Шамиля
Шахинур
Шахина
Шахиджамал
Шахназ
Шахсанам, Шахсенем
Шахсанат
Шикария
Ширин
Ширинбану
Ширинбика
Шифа
Шифабану
Шифабика
Шукуфа
Шадида
Шайда
Шайхия
Шайха
Шакар
Шакура
Шамгибану
Шамгибика
Шамгибадар
Шамгинур
Шамгиджихан
Шамгия
Шамима
Шамсебану
Шамсебика
Шамсебадар
Шамсебанат
Шамсебаян
Шамсебахар
Шамсевафа
Шамсегалия
Шамсегаләм

Шәмсегөл
Шәмсезадә
Шәмсезоха
Шәмсекамал
Шәмсекамәр
Шәмселатыйфа
Шәмселхатирә
Шәмсемаһи
Шәмсениса
Шәмсенур
Шәмсенәһар
Шәмсеруй
Шәмсесылу
Шәмсехалисә
Шәмсиһаз
Шәмсирә
Шәмсия
Шәмсиһамал
Шәмсиһажәр
Шәмсунә
Шәмсура
Шәрафәт
Шәргыйкамал
Шәргыйһамал
Шәргыя
Шәрифә
Шәрифәбану
Шәрифәбикә
Шәрифкамал
Шәрифһамал
Шәркыя
Шәрәфле
Шәфа
Шәфига
Шәфика
Шәфия
Шәфикһамал
Шәфкыя
Шәфәгатъ
Шәфәкъ
Шәүкыя
Шәһидә
Шәһирбану
Шәһирбәһат
Шәһирниса
Шәһирә
Шәһия
Шәһрибану
Шәһрибәһат
Шәһрикамал
Шәһринур
Шәһрисылу
Шәһриһамал
Шәһриһаһан
Шөкеридә
Шөкерия
Шөһрәт

Шамсегуль
Шамсезада
Шәмсезоха
Шамсекамал
Шамсекамар
Шамселатифа
Шамсельхатира
Шамсемахи
Шамсениса
Шамсенур
Шамсенахар
Шамсеруй
Шамсесылу
Шамсехалиса
Шамсиһаз
Шамсира
Шамсия
Шамсидһамал
Шамсиһадһар
Шамсуна
Шамсура
Шарафат
Шаргикамал
Шаргидһамал
Шаргия
Шарифа
Шарифабану
Шарифабика
Шарифкамал
Шарифдһамал
Шаркыя
Шарафле
Шафа
Шафига
Шафика
Шафия
Шафикдһамал
Шафкыя
Шафагат
Шафак
Шаукия
Шагида
Шагирбану
Шагирбәһат
Шагирниса
Шагира
Шахия, Шагия
Шахрибану
Шахрибәһат
Шахрикамал
Шахринур
Шахрисылу
Шахридһамал
Шахриджихан
Шукурида
Шукурия
Шухрат

Элеонора
Эльвира
Эльза
Эльмара
Эльмира
Эльфира
Эмилия
Эмма
Энгельсина
Энже
Энжебану
Энжебикә
Энжебанат
Энжегөл
Энжекамал
Энжекәй
Энженур
Энжесылу
Энжечәчәк
Энжежамал
Энжия
Эсмеральда
Эсфира

Юлгизә
Юлия
Юллыбану
Юллыбикә
Юллыбанат

Язгөл
Язгөлем
Язидә
Язилә
Якут
Якутелжиһан
Яктынур
Яктыжиһан
Ялкын
Яминә
Ямьлихә
Яния
Ясинә
Ясирә
Ясмилә
Ясминә
Ясминур
Ясәвия
Яхшанә
Яхшыбикә
Яхшыгөл
Янабикә

Әгъдәлия
Әгъзамия
Әгъзамә

Элеонора
Эльвира
Эльза
Эльмара
Эльмира
Эльфира
Эмилия
Эмма
Энгельсина
Эндже
Энджебану
Энджебика
Энджебанат
Энджегуль
Энджекамал
Энджекай
Эндженур
Энджесыл
Энджечачак, Энджечечек
Энджеджамал
Энджия
Эсмеральда
Эсфира

Юльгиза
Юлия
Юллыбану
Юллыбика
Юллыбанат

Язгуль
Язгулем
Язида
Язия
Якут
Якутельджихан
Яктынур
Яктыджихан
Ялкын
Ямина
Ямьлиха
Яния
Ясина
Ясира
Ясмилә
Ясмина
Ясминур
Ясәвия
Яхшана
Яхшыбика
Яхшыгуль
Янабика

Агдалия
Агзамия
Агзама

Әгъзимә
Әгъжибә
Әдибә
Әдилә
Әдһәмня
Әзкия
Әзминә
Әзәлия
Әзһәрия

Әкбәрия
Әкрәмбану
Әкрәмбикә
Әкрәмниса
Әкрәмә
Әксәрия
Әкълимә
Әлгыя
Әлзәмия
Әлифә
Әлсинә
Әлфизә
Әлфиназ
Әлфинур
Әлфинә
Әлфирә
Әлфия
Әлфрүзә
Әлүзә
Әминә
Әмирә
Әнвәрбикә
Әнвәрия
Әнвәрә
Әнгизә
Әндазә
Әндүзә
Әндәрия
Әнзимә
Әнзифа
Әнзия
Әнирә
Әнисә
Әнкарә
Әннүрә
Әнсария
Әнфәсә
Әнүзә
Әсгадия
Әсимә
Әсифә
Әсма
Әсмабану
Әсмабикә
Әсмагөл
Әсфирә
Әсхия

Агэзма
Агджиба
Адиба
Адиля
Адгамия
Азкия
Азмина
Азалия
Азхария,
Азгария
Акбария
Акрамбану
Акрамбика
Акрамниса
Акрама
Аксария
Аклима
Альгия
Альзамия
Алифа
Альсина
Альфиза
Альфиназ
Альфинур
Альфина
Альфира
Альфия
Альфруза
Алюза
Амина
Амира
Анварбика
Анвария
Анвара
Ангиза
Андаза
Андуза
Андария
Анзима
Анзифа
Анзия
Анира
Аниса
Анкара
Аннура
Ансария
Анфаса
Ануза
Асгадия
Асима
Асифа
Асма
Асмабану
Асмабика
Асмагуль
Асфира
Асхия

Әсхәпбану
Әсхәпбикә
Әсхәпкамал
Әсхәпжамал
Әсәдия
Әтнәбикә
Әфқария
Әфрүзә
Әхмәдия
Әхсәнә
Әхтәрия
Әширә
Әшрәф
Әшрәфбану
Әшрәфкамал
Әшрәфниса
Әшрәфжамал
Әһлия
Әһликамал
Әһлижамал
Әһлижиһан

Өлфәтбану
Өммебану
Өммебикә
Өммебәдәр
Өммебәнәт
Өммегазизә
Өммегаян
Өммегөлсем
Өммезаһидә
Өммезифа
Өммезәкия
Өммекамал
Өммекамилә
Өммекәримә
Өммелхәя
Өммелхәят
Өммениса
Өмменур
Өмменәһәр
Өммеруй
Өммесания
Өммежамал
Өммежиһан
Өммеһани
Өммия
Өнсә
Өрфия

Үзгөлөм
Үлмәс
Үлмәсбикә
Үлмәскамал
Үлмәсжама.
Үсәргөл

Асхәпбану
Асхәпбика
Асхәпкамал
Асхәпжамал
Асәдия
Атнабика
Афқария
Афрүза
Ахмәдия
Ахсанә
Ахтария
Ашира
Ашраф
Ашрафбану
Ашрафкамал
Ашрафниса
Ашрафджамал
Ағлия
Ағликамал
Ағлиджамал
Ағлиджихан

Ульфәтбану
Уммебану
Уммебика
Уммебадар
Уммебанат
Уммегазиза
Уммегаян
Уммегульсум
Уммезағида, Уммезахида
Уммезифа
Уммезәкия
Уммекамал
Уммекамиля
Уммекарима
Умиельхәя
Уммельхәят
Уммениса
Умменур
Умменахар
Уммеруй
Уммесания
Уммеджама.
Уммеджихан
Уммехани
Уммия
Унсә
Урфия

Узьгулем
Ульмес
Ульмясбика
Ульмаскамал
Ульмесджамал
Усяргуль

Жавидә
Жазибә
Жамалниса
Жамалия
Жанбикә
Жанзөһрә
Жания
Жансылу
Жансөяр
Жария
Жаһидә
Жилвәгәр
Жиләк
Жимеш
Жинан
Жинанә
Житез
Жиһан
Жиһанара
Жиһанбану
Жиһанбикә
Жиһангөл
Жиһания
Жиһаннур
Жиһансылу
Жиһанәфруз
Жофар
Жофарбану
Жофарбикә
Жофарсолтан
Жофарсылу
Жәваһирә
Жәгъдә
Жәгъфәрия
Жәдидә
Жәдирә
Жәлилә
Жәмига
Жәмгыйнур
Жәмгыя
Жәмилә
Жәнан
Жәннәт
Жәннәтбану
Жәннәтбикә
Жәсимә
Жәүза
Жәүһәр
Жәүһәрә
Жәүһәрия
Жөһдә
Жүдә

Һава
Һавия
Һадия
Һалә

Джавида
Джазиба
Джамалниса
Джамалия
Джанбика
Джанзухра
Джания
Джансылу
Джансеяр
Джария
Джахидә
Джильвагар
Джиляк
Джимеш
Джинан
Джинана
Джитез
Джихан
Джиханара
Джиханбану
Джиханбика
Джихангуль
Джихания
Джиханнур
Джихансылу
Джиханафруз
Джуфар
Джуфарбану
Джуфарбика
Джуфарсултан
Джуфарсылу
Джавагира
Джагда
Джагфария
Джадида
Джадира
Джалиля
Джамига
Джамгинур
Джамгия
Джамия
Джанан
Джаннат
Джаннатбану
Джаниатбика
Джасима
Джауза
Джаухар
Джаухара
Джаухария
Джухда
Джуда

Хава
Хавия
Хадия
Халә

Һания
Һашимә
Һашия
Һажирә
Һәжәр
Һибә
Һидая
Һилалия
Һилалә
Һиммәт
Һиммәтбану
Һиммәтбикә
Һиммәтсылу
Һиндия
Һәдия
Һәдиябану
Һәдиябикә
Һәдиянур
Һәзилә
Һәмдилә
Һәмширә
Һәния
Һәнәвәт
Һәнүзә
Һөдә
Һөдһөд

Хания
Хашима
Хашия
Хаджира
Хаджар
Хиба
Хидая
Хилалия
Хилалә
Химмат
Химматбану
Химматбика
Химматсылу
Хиндия
Хадия
Хадиябану
Хадиябика
Хадиянур
Хазилә
Хамдилә
Хамшира
Хания
Ханават
Хануза
Худя
Худхед

Ә Д Ә Б И Я Т

(Исемнәр турында нәрсәләр укырга)

- Антропонимика.— М., 1970.
- Баскаков Н. А. Русские фамилии тюркского происхождения.— М., 1979.
- Веселовский С. Б. Ономастикон (Древнерусские имена, прозвища и фамилии).— М., 1974.
- Гафуров А. Имя и история (Об именах арабов, персов, таджиков и тюрков). Словарь.— М., 1987.
- Гэрэй И. Был һүзәр кайзан килә? — Өфө, 1971.
- Ивашко В. А. Как выбирать имена? — М., 1980.
- Илчев С. Речник на личните и фамилни имена у българитте.— София, 1969.
- Кусимова Т. Х. Башкорт исемдәре.— Өфө, 1982.
- Магницкий В. К. Чувашские языческие имена.— Казань, 1905.
- Митрошкина А. Г. Бурятская антропонимия.— Новосибирск, 1987.
- Молчанова О. Т. Мотивированные личные имена у алтайцев.— Сб. «Личные имена в прошлом, настоящем и будущем».— М., 1970.
- Насыри К. Сайланма әсәрләр. II том.— Казан, 1975.
- Никонов В. А. Имя и общество.— М., 1974.
- Никонов В. А. Ищем имя.— М., 1988.
- Саттаров Г. Ф. Татарстан АССРның антропотопонимнары.— Казан: КДУ нәшрияты, 1973.
- Справочник личных имен народов РСФСР — М., 1987.
- Сулова А. В., Суперанская А. В. О русских именах.— Л., 1978.
- Хакимзянов Ф. С. Язык эпитафий волжских болгар.— М., 1978.
- Шайхулов А. Г. Татарские и башкирские личные имена тюркского происхождения.— Уфа: Изд. БГУ, 1983.

ЭЧТӘЛЕК

Исемен матур, кемнәр куйган?	3
Нинди исемнәр була?	5
Антропонимика — исем-фамилияләр турындагы фән	7
Борынгы төрки-татар кеше исемнәренә барлыкка килү һәм бирелү мотивлары	12
Мәжүси ышануларга һәм йолаларга нигезләнеп барлыкка килгән кеше исемнәре	13
Болгар-татарларда балага исем кушуга караган йола һәм традицияләргә бәйләнешле исемнәр	55
Ислам һәм татар исемнәре	136
Бөек Октябрь һәм исемнәребез	158
<i>Кушымта.</i> Татар исемнәре тупламы	166
Әдәбият (Исемнәр турында нәрсәләр укырга)	256

Гумер Фаизович Саттаров

КЕМ ДАНО ТВОЕ ПРЕКРАСНОЕ ИМЯ?

(на татарском языке)

ИБ № 5385

Рецензенты *Р. Ахметьянов*. Редакторы *А. Тимергалин*. Художнигы *Т. Фәезов*.
Художество редакторы *Ш. Насыров*. Техник редакторы *С. Әхмәтжанова*. Кор-
ректоры *М. Кәримова*. Жыярга тапшырылды 7.07.89. Басарга кул куелды 24.10.89.
ПФ 09196. Форматы 84×108¹/₃₂. Типогр. кәгазе № 2. Гарнитурасы «Литератур-
ная». Кабарынкы басма. Шартлы басма табагы 13,44. Шартлы буяу-оттиск 13,86.
Нәшер-хисап табагы 12,12. Тиражы 30 000 экз. Заказ 3-325. Бәясе 60 тиен.
Татарстан китап нәшрияты. 420084. Казан, Бауман ур., 19. Татарское книжное
издательство. 420084. Казань, ул. Баумана, 19. Татарстан АССР Нәшрият, поли-
графия һәм китап сәүдәсе эшләре дәүләт комитетының К. Якуб исемдәге по-
лиграфия комбинаты. 420084. Казан, Бауман ур., 19.

ГОМӘР САТТАРОВ

ИСЕМЕН, МАТУР, КЕМНӘР КУЙГАН?

КАЗАН • ТАТАРСТАН КИТАП НӘШРИЯТЫ • 1989